

Productiecentra van Nederlandse kleipijpen

Een overzicht van de stand van zaken

Jan van Oostveen en Ruud Stam

Not for commercial use

Deze uitgave is tot stand gekomen met steun van en een financiële bijdrage van:

SIECA REPRO

NUR-code: 682
ISBN nummer: 978-90-801138-4-8
Uitgever: Pijpelogische Kring Nederland (www.tabakspijp.nl)

Foto voorzijde: Een zeskantige tabakspijp met de afbeeldingen van soldaten en piekeniers. Waarschijnlijk geproduceerd door de Gouwenaar Jacob Claris in de periode 1740-1750.

Foto achterzijde: Gegoten Jacobs pijp voorzien van polychrome beschildering en tekst "JE SUIS LE BON JACOB". Goedewaagen, Gouda, circa 1915.

Fotografie: Tenzij anders vermeld: Peter Bakker, Pieter de Breuk, Jos Engelen, Ron de Haan, Aad Kleijweg, Ewout Korpershoek, Hans van der Meulen, Edwin der Nederlanden, Henk van Oostveen, Jan van Oostveen, Michael Schrave, Ton Wolf en Ed Zilverschoon.

© 2011 Jan van Oostveen, Tiel (www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp). Ruud Stam, Leiden.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder de schriftelijke toestemming van de auteurs.

No part of this edition may be reproduced in any form by print, photocopy, microfilm or any other means, without written permission of the authors.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. Historiografie	6
3. De introductie van tabak en de eerste tabakspijpen	8
4. Kleipijpenproductie	11
4.1. Bedrijfsaardewerk	12
4.2. Steellengten	18
4.3. Kwaliteit	18
4.4. Modellen	20
5. Overzicht van de kleipijpennijverheid in Nederland	24
5.1. De periode tot 1620	24
5.2. Bloei van de bedrijfstak	24
5.3. Specialisatie van de centra.....	24
5.4. De 18 ^{de} eeuw inclusief de periode tot en met 1814	25
5.5. De periode na 1814	26
5.6. De periode na 1914 en de gegoten tabakspijp.....	27
6. Literatuur	28
Inleiding op de productiecentra	32
Aarlanderveen.....	34
Alkmaar	40
Alphen aan den Rijn.....	42
Amersfoort	45
Amsterdam	47
Appingedam	55
Bergen op Zoom	56
Breda.....	57
Delft.....	61
Den Briel	64
Deventer.....	65
Dokkum	68
Dordrecht	69
Eibergen.....	71
Enkhuizen	72
Geertruidenberg.....	74
Gennep	76
Gorinchem	77
Gouda	84
Groningen	91
Haarlem.....	95
Harlingen.....	97
Hazerswoude	99
Hoorn	100
Kampen.....	102
Koog aan de Zaan	104
Leeuwarden	105
Leiden	108
Maastricht.....	113
Meppel	118
Middelburg	119
Nederweert	120
Nieuw-Buinen.....	121
Nijmegen	122

Oud-Beijerland	123
Oudshoorn	124
Roermond	127
Rotterdam	130
Schiedam	136
Schoonhoven	138
's-Gravenhage	143
's-Hertogenbosch	145
Sneek	149
Stevensweert	150
Tholen	152
Utrecht.....	153
Venlo	158
Waddinxveen	160
Weert.....	161
Woerden.....	163
Zutphen	164
Zwolle.....	166

1. Inleiding

In 1988 verscheen de jubileumuitgave van de Pijpelogische Kring Nederland (PKN): *De kleipijp als bodemvondst*. Voor het eerst werd een boek uitgegeven waarin de tot dan toe bekende 17de en de 18de eeuwse productiecentra worden behandeld. Dit als aanvulling op het in 1981 gepubliceerde overzicht van 17de eeuwse productiecentra¹.

Afbeelding 1. Het jubileumboek "de kleipijp als bodemvondst" uit 1988 dat de inspiratie vormde voor dit boek.

Inmiddels zijn we bijna 25 jaar verder en is de kennis van de afzonderlijke productiecentra sterk toegenomen.

In "de kleipijp als bodemvondst" werden 18 productiecentra in 16 hoofdstukken beschreven. De kennis over de tabakspijpennijverheid is dusdanig toegenomen dat we inmiddels 52 afzonderlijke Nederlandse productiecentra van kleipijpen kennen. De kennis over deze verschillende productiecentra is verspreid over vele publicaties of is soms zelfs nooit gepubliceerd. De wens ontstond om deze kennis in één publicatie te bundelen zodat de toegankelijkheid voor de verzamelaar / onderzoeker wordt vergroot. Bovendien was in de publicatie uit 1988 het blikveld beperkt tot de 17de en 18de eeuw. Dit is thans uitgebreid tot het eerste decennium van de 21ste eeuw.

Wij hebben geprobeerd om het overzicht van de productiecentra zo consciëntieus mogelijk op te zetten maar kunnen niet uitsluiten dat we toch nog niet volledig zijn.

Bij de datering zoals gehanteerd in dit boek, gebruiken we naast exacte dateringen ook archeologische dateringsmethodieken. Bij de archeologische dateringsmethodieken wordt in eeuwen gedateerd. De 17de eeuw bestrijkt dus de periode van 1600 tot 1700. Daarnaast kan bij deze dateringsmethodiek de eeuw opgedeeld worden in helften (hoofdletter A voor de eerste helft en hoofdletter B voor de tweede helft van de desbetreffende eeuw) en kwarten (kleine letter a voor het eerste kwart, kleine letter b voor tweede kwart etc.).

Voorts moet vermeld worden dat de foto's niet op schaal zijn afgebeeld. Tevens zijn de foto's niet altijd kleurecht.

Na het boek de "Tabakspijpennijverheid in Schoonhoven" is dit het tweede boek dat door de werkgroep kleipijpen is geproduceerd. Ook nu zijn wij weer ondersteund door diverse enthousiaste leden die hun medewerking belangeloos toezegden. Dit waren (in alfabetische volgorde): Peter Bakker, Roland Borg, Pieter de Breuk, Peter Davey, Louis Bracco Gartner, Pieter de Breuk, Jos Engelen, Ron de Haan, Aad Kleijweg, Ewout Korpershoek, Han an Leeuwen, Sjoukje van der Linde, Bert van der Lingen, Freek Mayenburg, Hans van der Meulen, Edwin der Nederlanden, Henk van Oostveen, Aad Schapers, Rob Schapers, Arthur Schellingerhoud, Lia Schouten, Michael Schrave, Piet Smiesing, Fred Tijmstra, Friggo Visser, Robert Volk en Ed Zilverschoon.

Daarnaast is gebruik gemaakt van de kennis opgedaan bij onderzoek van kleipijpen uit opgravingen. Wij zijn hiervoor de medewerkers van archeologische instanties en archeologische bureaus zeer dankbaar.

Zonder medewerking van bovengenoemde personen, instanties en bureaus, was het niet mogelijk geweest om dit boek te schrijven.

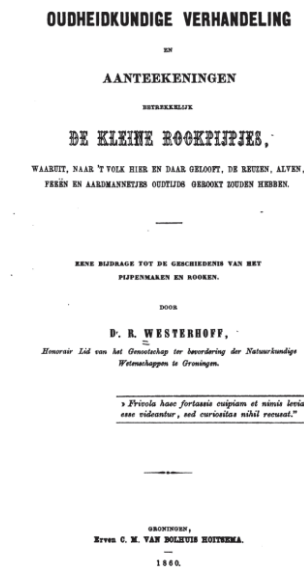
Een bijzonder woord van dank aan Aad Kleijweg is hier op zijn plaats. Ook voor dit tweede boek van de werkgroep nam hij de productie en de contacten met de drukker voor zijn rekening waarvoor wij hem zeer erkentelijk zijn.

Jan van Oostveen en Ruud Stam

¹ Duco, 1981.

2. Historiografie

De eerste Nederlandse publicatie die geheel aan tabakspijpen is gewijd werd in 1860 gepubliceerd en heeft de titel: "Oudheidkundige verhandeling en aantekeningen betreffelijk de kleine rookpijpjes, waaruit, naar 't volk hier en daar gelooft, de reuzen, alven, feeën en aardmannetjes oudtijds gerookt zouden hebben. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het pijpenmaken en rooken". Deze publicatie is een bewerking van de lezing die Westerhoff gaf bij het Genootschap ter bevordering der Natuurkundige Wetenschappen te Groningen op 1 februari 1854.

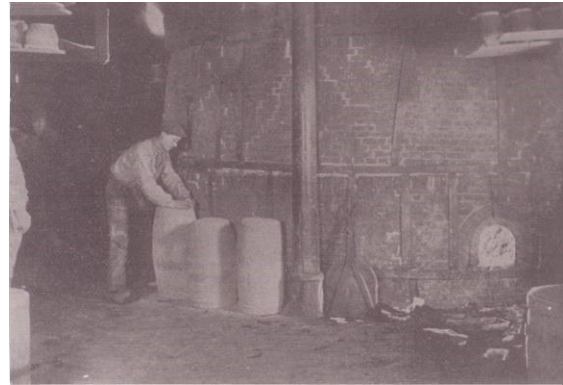
Afbeelding 2. Titelpagina van het eerste boek dat over tabakspijpen in Nederland in 1860 is verschenen.

In het begin van de 20ste eeuw neemt de belangstelling voor de wegwijnende tabakspijpennijverheid toe. Zo verschijnen er in diverse geïllustreerde bladen² artikelen over deze nijverheidstak, maar de artikelen zijn hoofdzakelijk algemeen van aard.

Vanaf de jaren dertig en veertig van de 20ste eeuw vindt een eerste verdiepingsslag in het tabakspijpenonderzoek plaats. In deze periode publiceert Goedewaagen in het blad "Die Goude"

² Bijvoorbeeld in het blad "Het leeskabinet" van december 1898, "De Wereldkroniek" van 14 april 1906, "Victoria" in 1908, "De Prins" van 8 oktober 1910, "Op de hoogte", 1912, p. 557-560, "Het Leven" in 1918, "Holland Express" van 21 juni 1924 en "De Automaat" van 15 juli 1933.

de eerste artikelen over het uitstervende beroep van de pijpenmakers.

Afbeelding 3. Een pijpenmaker voor een oven die de pijpenpotten vult. Blad "Victoria", 1908.

In 1942 resulteert het onderzoek van Goedewaagen samen met G.C. Helbers in een publicatie genaamd "Goudsche tabakspijpen".

Na de tweede wereldoorlog wordt het kleipijpenonderzoek in eerste instantie vanuit Engeland door A. Oswald en D.R. Atkinson aangevoerd. Daarbij richt het kleipijpenonderzoek zich steeds meer op het ontwikkelen van een statistische benadering voor het dateren van afzonderlijke producten. Het werk van buitenlandse onderzoekers als de Amerikaan Binford en Harrington om kleipijpen aan de diameter van het rookkanaal te dateren mag niet onvermeld blijven.

Ook in Nederland worden in deze periode initiatieven op het statistische gebied ontplooid. Meest bekend is het werk van de Haarlemmer F.H.W. Friederich die vanaf 1964 over tabakspijpen heeft gepubliceerd. Zijn werk resulteerde in 1975 in de AWN monografie "Pijpelogie". Friederich probeerde aan de hand van de maten van de pijpenkoppen (HBO-formule) een datering te ontleen.

In de tussentijd waren er publicaties van cultuurhistorische aard door G.A. Brongers (destijds conservator van het Niemeyer Nederlands Tabacologisch Museum) en over Goudse merken door S. Laansma verschenen.

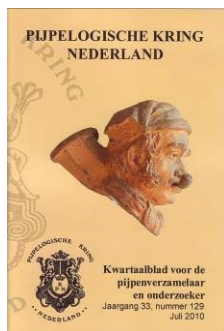
Vooral door de stimulans die van het werk van Friederich uit ging, ontstonden meerdere nieuwe initiatieven.

Zo werd de privécollectie van D. Duco vanaf 18 juni 1975 in een achterkamer aan het Frederiksplein 16 in Amsterdam (de pijpenkamer

ICON) tentoongesteld. Parallel hieraan werd een 3-maandelijks blad uitgegeven. In eerste instantie heette dit het Nieuwsbulletin pijpenkamer ICON. Vanaf april/juni 1977 ging dit blad verder onder de naam Pijpelijntjes. Het blad Pijpelijntjes is tot 1984 uitgegeven en bevat hoofdzakelijk artikelen van D. Duco.

Inmiddels was de pijpenkamer ICON van naam veranderd en was het pijpenkabinet van 1982 tot 1995 te Leiden in de regentenkamer van Hof Meermansburg gevestigd. Daarna is het pijpenkabinet naar Amsterdam verhuisd waar het heden ten dage nog steeds is gevestigd.

Parallel aan dit initiatief van Duco werd in 1978 door J. van der Meulen en F. Tijmstra de Pijpelogische Kring Nederland (PKN) opgericht. Ook de Pijpelogische Kring Nederland bracht en brengt nog steeds, een driemaandelijks contactblad uit.

Afbeelding 4. Kwartaalblad van de Pijpelogische Kring Nederland, Juli 2010.

In tussentijd ontstond steeds meer twijfel aan de statistische dateringsmethoden. Als alternatief werd een datering op basis van deductieve kenmerken langzamerhand de nieuwe standaard. Deze dateringsmethode is door D. Duco verder uitgewerkt in zijn handboek uit 1987.

Zowel onder aanvoering van het Pijpenkabinet als de Pijpelogische Kring Nederland zijn de afgelopen 35 jaar belangrijke artikelen en boeken over de tabakspijpennijverheid verschenen.

Belangrijke boeken uitgegeven door het pijpenkabinet zijn onder andere "Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda" uit 2003, "Koninklijke Goedewaagen, een veelzijdig ceramisch bedrijf" uit 1999, "De tabakspijp als Oranjepropaganda" uit 1992 en het bekroonde boek "De Nederlandse kleipijp; handboek voor dateren en determineren" uit 1987.

Door de Pijpelogische Kring Nederland werden onder andere boeken uitgegeven over "Afstammelingen van Westerwaldse pijpenmakers in beide Limburgen en pijpenfabriek Trumm-Bergmanns te Weert" in 1985, "De kleipijp als bodemvondst; beknopt overzicht naar de belangrijkste pijpenmakerscentra in de 17^e en 18^e eeuw" in 1988, "De Leeuwarder tabakspijpenmakers" in 1988, "Tabakspijpennijverheid in Gorinchem" in 1992, "De Goudse pijpenmakers en hun merken; naslagwerk voor het determineren van Goudse merken en hun makers" in 2003 en "Tabakspijpennijverheid in Schoonhoven" in 2009.

Afbeelding 5. Kaft van het recente boek *Tabakspijpennijverheid in Schoonhoven* uit 2009 en uitgegeven door de Pijpelogische Kring Nederland.

Verder mogen ook de boeken over de Leidse tabakspijpenmakers uit 1980, de pijpenmakers uit Alphen aan den Rijn uit 1986 van J. van der Meulen, het boek over de pijpenmakers uit Utrecht van P. Smiesing en het boek over Trumm-Bergmanns uit 2006 van J. Engelen niet onvermeld blijven.

Uit deze titels blijkt dat het kleipijpenonderzoek zich afgelopen jaren van het dateren van losse vondsten heeft verplaatst naar het onderzoek naar afzonderlijke productiecentra. Inmiddels is een nieuwe trend te signaleren waarbij meer aandacht is voor onderzoek naar gesloten vondstcomplexen en verspreidingsgebieden van productiecentra. Dit laatste onderwerp zal ook in dit boek aan de orde komen.

3. De introductie van tabak en de eerste tabakspijpen

Voor Europa begint de geschiedenis van de tabak met de ontdekking van Amerika door Columbus. Hij kwam daar in aanraking met indianen die rookten. Het gebruik van tabak werd echter niet direct door de Europeanen overgenomen³. Het heeft zeker tot de jaren zeventig en tachtig van de 16de eeuw geduurd alvorens het roken op kleine schaal onder bepaalde bevolkingsgroepen gewoon werd⁴.

Na de introductie van het roken in Europa worden aan het roken net als al eerder aan andere vormen van tabaksgebruik, snel allerlei geneeskundige en hongerstillende werkingen toegedicht. Hierdoor nam de populariteit van het roken in Europa snel toe. Vooral Engelse plaatsen als Winchester, Bristol, Chester, Hull en Londen lijken in de late 16de eeuw een belangrijke rol te hebben gespeeld in de ontwikkeling van de kleipijp als rookinstrument.

Afbeelding 6. Uilebord in de vorm van een tabaksplant zoals aanwezig op een tabaksschuur in Amerongen.

³ De tabaksplant moet zo rond het midden van de 16de eeuw in Nederland in Botanische tuinen zijn geïntroduceerd. Tupan, 1983, p. 14.

⁴ De vroegste vermelding van het roken van tabak met een pijp in Europa is uit 1573. William Harrison schreef in zijn in 1593 gepubliceerde werk over het jaar 1573 het volgende: "In these daies the taking-in of the smoke of the Indian herbe colled 'Tobaco', by an instrumet formed like a little ladell, whereby it passeth from the mouth into the hed and stomach, is gretlie taken-up and used in England". Van der Lingén, 2003, p.129.

Contacten tussen Engeland en de Republiek verliepen aan het eind van de 16de eeuw over het water. Het zijn daarom juist de Hollandse havenplaatsen die als eerste in contact lijken te zijn gekomen met tabak. Dit beeld wordt zowel door archivalische⁵ als door archeologische vondsten bevestigd⁶.

Afbeelding 7. Tabaksschuur in Amerongen.

In het begin van de 17de eeuw vocht de Republiek de 80-jarige oorlog uit met het Rooms Katholieke Spanje. Veel Engelse huursoldaten vochten mee. Toen in 1609 het twaalfjarig bestand werd afgekondigd werden vele Engelse soldaten werkloos. Velen van hen grepen terug op het beroep dat zij in Engeland hadden uitgeoefend. Hierdoor vestigden vrij veel Engelse pijpenmakers zich in de Republiek. Gezien de importantie van een stad als Amsterdam, lag het voor de hand dat veel van de Engelse pijpenmakers zich in deze stad vestigden. Het grote aantal Engelsen in Amsterdam, leidde tot de oprichting van de Engelse kerk in deze stad. De archieven van deze kerk vormen één van de belangrijkste archivalische bronnen met betrekking tot de eerste pijpenmakers in onze hoofdstad.

⁵ De vroegste vermelding van tabak roken in Nederland is uit het jaar 1580. In dat jaar wordt in een 'Biddaghs Keure' in Enkhuizen melding gemaakt van het feit dat 'binnen deser stede' tabak werd verkocht. Tupan, 1983, p. 14.

⁶ Vondsten op het Amsterdamse Waterlooplein uit een ophogingslaag die op stratigrafische gronden tussen 1592 en 1596 gedateerd moet worden, gaf aan dat het rookgedrag uit aarden tabakspijpen in de late 16de eeuw nog weinig was ingeburgerd. In deze vondstlaag werd namelijk één pijpenkop en één los steelfragment aangetroffen. Van Oostveen en de Haan, 2006.

Naast bovengenoemde van oorsprong Engelse soldaten kwamen er in 1608⁷ ook diverse Engelse vluchtelingen naar Amsterdam. Deze Engelse vluchtelingen waaronder ook diverse pijpenmakers, moesten uit Engeland wijken vanwege hun Calvinistische geloofsovertuiging welke niet door de Engelse regering van Jacobus I werd geaccepteerd. Het verblijf van deze Calvinistische vluchtelingen in Amsterdam is echter niet van lange duur geweest. Doordat zij een conflict kregen met de Engelse kerk waren zij genoodzaakt om nogmaals te verhuizen. Ditmaal was Leiden de plaats waar zij zich vestigden, zij het dat de burgemeester als randvoorwaarde stelde dat zij zich eerlijk en netjes zouden gedragen⁸. Een deel van deze Engelse vluchtelingen vertrokken in juli 1620 met het schip de Mayflower naar Amerika⁹. Een ander deel bleef achter, waaronder diverse pijpenmakers.

Afbeelding 8. Een laat 16de eeuws metalen (tin of lood) tabakspijp. Steellengte inclusief verjonging 59 mm en kophoogte 15 mm. Bodenvondst Lijnbaansgracht Amsterdam.

Het ontstaan van de tabakspijpenindustrie in de Republiek kan dus hoofdzakelijk op het conto van Engelse pijpenmakers worden geschreven. In de loop van de tijd werd dit ambacht echter door de autochtone bevolking overgenomen. Daarom is het niet verwonderlijk dat bij de beschrijving van de pijpenmakers uit de afzonderlijke productiecentra, vooral in West-Nederland in de eerste periode hoofdzakelijk Engelse namen teruggevonden worden.

De introductie van de kleipijpenproductie gaat chronologisch gezien van West- naar Midden-

Europa¹⁰. De eerste pijpenmakerijen ontstaan in Engeland, daarna in Nederland en nog later in Duitsland. Ook binnen de Republiek valt deze West-Oost volgorde op waarbij de steden in het Westen van de Republiek, zoals Amsterdam, Leiden, Gouda en Dordrecht, de tot op heden vroegst bekende archivalische vermeldingen van pijpenmakers hebben.

Afbeelding 9. Leistenen tabakspijp uit de laatste decennia van de 16de eeuw. Eigendomsmerk letter W is aan de voorzijde van de pijp ingekrast. Bodenvondst De Rijk.

De vraag komt nu naar voren hoe de eerste tabakspijpen eruit hebben gezien. Archeologisch gezien kennen we één eerste generatiepijp¹¹ die op stratigrafische gronden rondom 1595 gedateerd kan worden. Dit exemplaar is in dit boek onder het productiecentrum Amsterdam afgebeeld.

Vanuit historische bronnen kennen we een vermelding uit 1591 waarbij Engelse en Franse studenten uit opgerolde bladeren rookten¹². Enkele jaren daarvoor, 1589, schrijft Emanuel van Meteren het volgende¹³:

“Het (tabak) is in het eerst goedkoop geweest en verkocht voor een gulden de pond, dat nu (in 1589), tot zes, tien, twaalf guldens en meer, naar zijne deugd en soort verkocht wordt. Eenigen zijn er zo lekker op, dat zij voor eenige (soorten) wel zes, acht of twaalf gulden voor een ons geven, naar den smaak dien zij er in vinden”. Hij vervolgt met “Dit (tabak) gebruiken zij, wat gedroogd tot poeder, met een zilver of steenen gebakken

¹⁰ Daarnaast is gelijktijdig ook een soortgelijke ontwikkeling te zien vanuit het Ottomaanse rijk (het huidige Turkije) naar het midden van Europa.

¹¹ Een andere pijp die op basis van archeologische gronden in de 16de eeuw gedateerd wordt is aangetroffen bij de opgraving van het Bastion in Bergen op Zoom. Dit exemplaar wordt rond 1588-1591 gedateerd (vriendelijke mededeling Alexander van der Kallen, gemeente Bergen op Zoom). De tabakspijp vertoont echter niet het gangbare 16de eeuwse model. De twee aangetroffen exemplaren zijn namelijk geglaasd, van een gehele radering voorzien en dragen een initiaalmerk.

¹² Tupan, 1983, p. 14.

¹³ Gepubliceerd in Westerhoff, 1860.

⁷ Deze gevluchte Engelsen staan bekend als de Pelgrim Fathers welke groep onder leiding stond van John Robbinson. J. van der Meulen en H. Tupan, 1980, p. 15.

⁸ J. van der Meulen en H. Tupan, 1980, p. 15.

⁹ J. van der Meulen en H. Tupan, 1980, p. 17.

pijpe, daartoe eigenlijk gebakken of gemaakt van een vinger lang, en voorin een bakje, een halve hazelnoot groot, dat zij met poeder vullen en steken daar het vuur in met een kool of kaars, en zuigen aan het ander einde door het hol pijpje den rook daarvan in 't lijf en mond, en dien vol rook hebbende, blazen dien wederom den neusgaten uit, en dat zoolang tot dat alles uitgebrand is, en doen dat zo dikwijls hun goeddunkt, en dat noemen zij elkander een pijp tabak toedrinken, en hebben alom daartoe, vooral in Engeland, huizen en lieden, die leeven alleen van tabak herberg houden”.

Afbeelding 10. Een eerste generatiepijp gemaakt van pijpvaard die wordt gedateerd in de laatste decennia van de 16de eeuw. Bodemvondst Vlissingen.

Afbeelding 11. De vroegst bekende geheel versierde tabakspijp waarop een voorstelling van een vissenkop is aangebracht. Productiecentrum: Noord-Holland. Bodemvondst Hoorn.

Uit de archivalische bronnen maken we op dat in de 16de eeuw gerookt werd uit opgerolde bladeren maar ook uit stenen en metalen tabakspijpen. Tot de stenen tabakspijpen behoren ongetwijfeld de pijpvaarden tabakspijpen maar mogelijk ook een uiterst zeldzaam leistenen exemplaar die in De Rijp is gevonden (afbeelding vorige pagina).

Metalen 16de eeuwse tabakspijpen worden incidenteel aangetroffen¹⁴. Over het algemeen

¹⁴ Metalen tabakspijpen hebben als nadeel de warmtegeleiding en het niet opnemen van tabakssappen. Voordeel van pijpen van deze materiaalsoort is dat ze niet snel zullen breken. Een voordeel voor bepaalde beroepsgroepen.

betreffen het exemplaren van lood-tin. Incidenteel zijn deze exemplaren met hout ingelegd¹⁵, of compleet van hout of van zilver¹⁶.

Voor de eerste generatiepijpen lijkt het mogelijk om een chronologie op basis van typologie op te stellen. De vroegste 16de eeuwse exemplaren zijn voorzien van een platte hiel, zijn niet geboterd¹⁷ en hebben geen radering rondom de ketelopening. Parallel hieraan werd in het begin van de 17de eeuw ook uit tabakspijpen met een spoorvormig hiel gerookt (voor een vergelijkbaar exemplaar zie productiecentrum Utrecht). Het is opmerkelijk dat deze vroeg 17de eeuwse tabakspijpen met een spoor voornamelijk in plaatsen die zijn gelegen op de lijn Rotterdam/Den Haag – Gorinchem – Utrecht, worden aangetroffen.

Afbeelding 12. Een eerste generatiepijp die wordt gedateerd in de eerste decennia van de 17de eeuw. Bodemvondst Gouda¹⁸.

Afbeelding 13. Een eerste generatiepijp gemerkt met een achtpuntige ster die wordt gedateerd in de eerste decennia van de 17de eeuw. Bodemvondst Den Haag.

¹⁵ Recentelijk is een met hout ingelegd exemplaar opgegraven door de Archeologische dienst van Amsterdam, opgraving aanleg Noord-Zuidlijn.

¹⁶ In een voetnoot meldt Westerhoff, 1860, dat dit type zilveren pijpen tentoon gesteld werden door “Nederland belangrijke Oudheden en Merkwaardigheden van wege het Prov. Utrechtsch Genootsch. van Kunsten en Wetenschappen” gehouden in juni/juli 1857 in Utrecht

¹⁷ Onder de term botteren wordt het verwijderen van scherpe randen van de ketelopening verstaan. Hiervoor werd over het algemeen een rond schijfje gebruikt.

¹⁸ Vegelijkbare producten met hetzelfde hielmerk zijn als bodemvondst uit Den Haag bekend.

4. Kleipijpenproductie

Dit hoofdstuk richt zich op een aantal aspecten van de productie van kleipijpen die vooral vanuit een archeologisch perspectief van belang zijn. Over het preciese verloop van de kleipijpproductie zijn uitvoerige beschrijvingen voor handen¹⁹ die hier geen herhaling behoeven.

Afbeelding 14. Negentiende eeuwse kleipijp met een sterke verontreiniging in de vorm van een rode steen. Bodenvondst Amsterdam.

Zoals in het vorige hoofdstuk werd aangehaald wijst alles er op dat de Engelsen de tabakspijpenijverheid in de Republiek hebben geïntroduceerd. Voor de productie van kleipijpen maakten zij gebruik van pijpaaarde uit voor hen bekende Engelse productiecentra (o.a. Devonshire en Schotland). Echter in de loop van de 17de eeuw werd door de Engelsen op pijpaaarde die werd geëxporteerd, belasting geheven. Hierdoor ontstond de behoefte om op zoek te gaan naar andere centra waarvan de pijpaaarde betrokken kon worden. Deze werden gevonden in traditionele pottenbakkerscentra zoals het Belgische Maasdal met plaatsen als Andenne en Hoi (Huy), en het Duitse Westerwald. Het gevolg was dat zo rond het midden van de 17de eeuw pijpaaarde uit zowel Engeland, het Belgische Maasdal als het Duitse Westerwald werd geïmporteerd.

De binnen aardewerkonderzoek gebruikelijke methode om op basis van de kleistructuur het productiecentrum te bepalen vervalt hiermee. Immers dit zou hooguit kunnen leiden tot het bepalen van de herkomst van de klei en niet tot het oorspronkelijke productiecentrum van de

kleipijp. Bovendien werden vaak verschillende kleisoorten gemengd.

Voor het dateren en determineren van kleipijpen wordt daarom een deductief systeem gehanteerd²⁰.

De grondstof voor het produceren van kleipijpen werd dus geïmporteerd²¹. Deze grondstof moest geschikt gemaakt worden voor de productie van kleipijpen. Hiervoor werd de klei gereinigd, gemalen, gekneed en gemengd. Een juist mengsel van verschillende witbakkende kleisoorten is van belang om een goed product te krijgen dat voldoet aan de eisen voor kwaliteitspijpen zoals flexibiliteit, sterkte en het vermogen om vocht op te nemen. Als de klei niet goed gereinigd is, bestaat de kans dat er steentjes of andere ongerechtigheden in de klei blijven zitten. Worden deze steentjes meegebakken in de kleipijp, dan kan dit tot breuk en schilfervorming rondom de verontreiniging leiden.

Niet alleen de homogeniteit van de klei maar ook de vochtigheid tijdens het productieproces is van belang. Te droge klei kan immers leiden tot haarscheurtjes of in extreme gevallen tot scheuren in de kleipijp.

Wanneer de klei rijp is voor productie, kan de pijp gerold²² en vervolgens gekast²³ - het persen van de pijp in de vorm - worden. Ook wordt dan met een stopper de ketel gevormd. In het algemeen werd dit zware werk door mannen uitgevoerd. De daaropvolgende handelingen waren veel lichter van aard en werden daarom vaak door vrouwen of kinderen uitgevoerd. Afhankelijk van de kwaliteit kon de kleipijp daarbij de volgende bewerkingen ondergaan:

- afsnijden van het overschot aan klei bij de ketelopening;
- botteren van de kleipijp;
- afwerken van de vormnaden; het trimmen van de kleipijp;

²⁰ Duco, 1987.

²¹ Vanaf circa 1826 komen rode kleipijpen in zwang. Parallel hieraan zijn ook zwarte pijpen op de markt gekomen. Zwarte pijpen verkreeg men o.a. door eikenkrullen in de pijpenpot te stoppen. Duco, 1980, p. 137.

²² De term gerold is afkomstig van het Engelse woord "to roll".

²³ De term kasten is afkomstig van het Engelse woord "to cast" dat rechtstreeks verband houdt met het persen van de kleipijp in de vorm.

¹⁹ Zie Duco, 1980 en Van der Meulen 1980.

- aanbrengen van een radering rondom de ketelopening. De mindere kwaliteit pijpen hadden geen of slechts een radering aan de voorzijde van de ketel. De duurdere kleipijpen daarentegen hadden een arbeidsintensievere, gehele radering rondom de ketelopening;
- plaatsen van een (hiel)merk op veelal het uitstekende deel, de hiel, van de kleipijp;
- stempelen van een steelversiering;
- glazen van de kleipijp. Alleen de beste kwaliteitspijpen werden geglaasd. Dit houdt in dat met behulp van een agaatsteen²⁴ kleideeltjes in één richting werden “gezet” waardoor een glanzend oppervlak ontstaat.

De arbeiders die in dienst waren van de meester pijpenmaker werden op basis van daadwerkelijk geproduceerde tabakspijpen, uitbetaald. Hiervoor werden binnen het Goudse en Aarlanderveense pijpenmakerijen²⁵, zogenaamde grospenningen gebruikt. Na productie van een gros tabakspijpen kreeg de knecht een grospenning²⁶.

Op het eind van de week konden de grospenningen worden ingeleverd en werd de knecht op basis van het aantal in zijn bezit zijnde grospenningen, uitbetaald.

Afbeelding 15. Een setje onversierde grospenningen. Bodemvondst Gouda.

Deze grospenningen konden van het eenvoudige type zijn. Dit kwam neer op een rond schijfje gebakken klei waarop vaak de vingerafdrukken van de producent zichtbaar zijn. Bij sommige exemplaren zien we een afdruk van een duit in spiegelschrift of een cijfer en de meest

²⁴ Stam, 1988, p. 67. Hiervoor werd soms ook vuursteen toegepast.

²⁵ Zie bijvoorbeeld de grospenning van Philip Hoogenboom uit Aarlanderveen.

²⁶ Een gros bestaat vanwege de breuk tijdens productie uit meer dan 144 pijpen. Voor rollers werd gerekend met 180 stuks en voor kasters werd gerekend met 160 stuks.

geavanceerden tonen fraai uitgewerkte afbeeldingen. Mogelijk door het gebruik van een zegelring die in de nog vochtige klei is gedrukt.

4.1. Bedrijfsaardewerk

Nadat de hiervoor beschreven bewerkingen zijn uitgevoerd worden de kleipijpen in een pijpenpot in een oven bij een temperatuur van circa 1000 °C gebakken. Na ongeveer 14 uur waren de pijpen “gaar” en werden de potten na koeling weer naar de pijpenmakerij gebracht waar ze voorzichtig leeg werden gehaald.

Naast pijpenpotten zoals afgebeeld op plaat nummer 4 (afbeelding 17) uit de encyclopedie van Diderot et d’Alembert waar de pijpenstelen verticaal staan, komen in de 19de eeuw voor het bakken van korte pijpen, ook zogenaamde cassetten voor. Kenmerk van deze cassetten is dat de stelen van de pijpen horizontaal in de pot liggen.

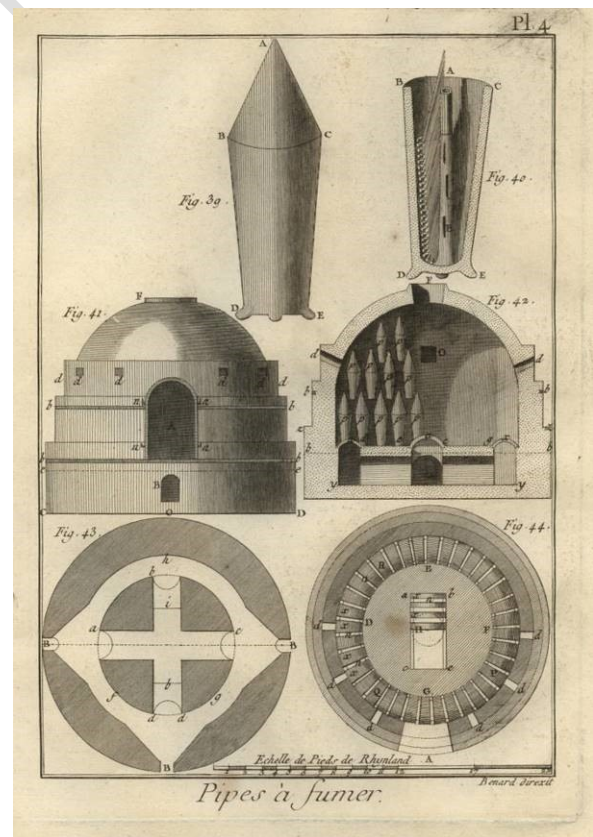
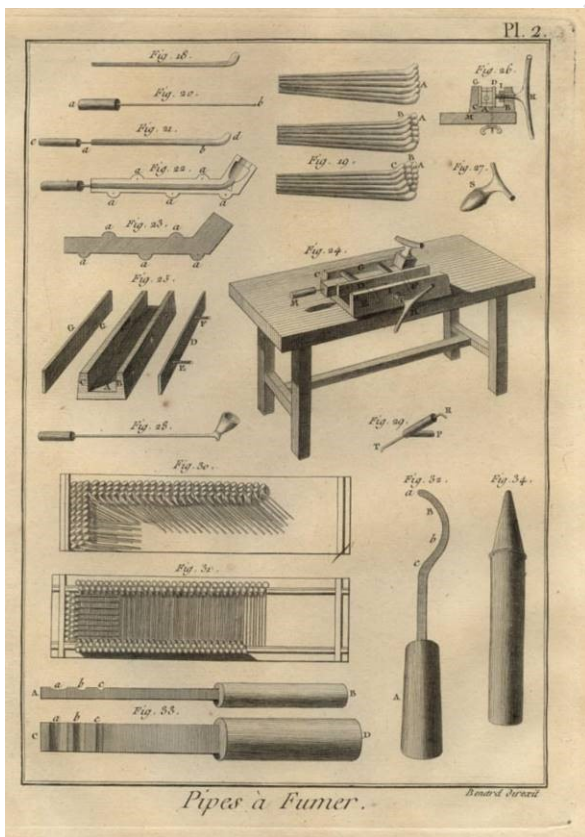
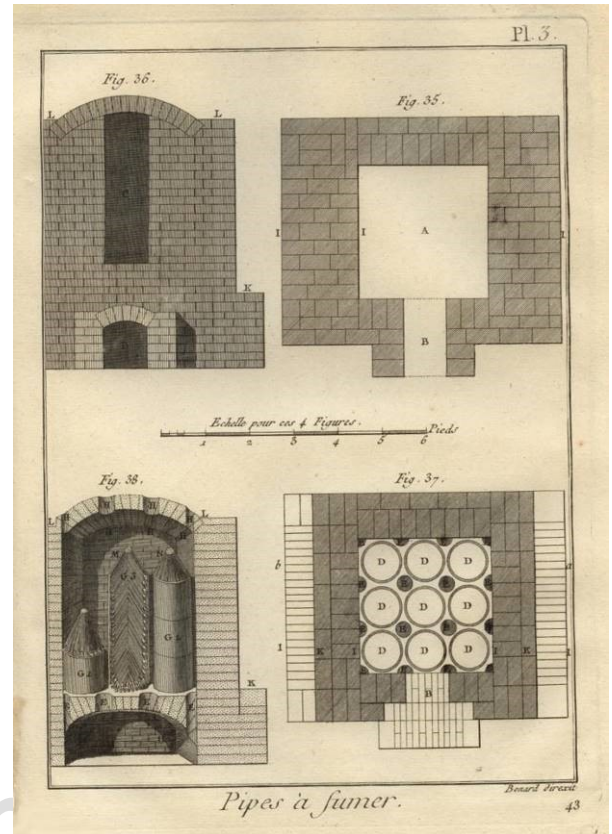
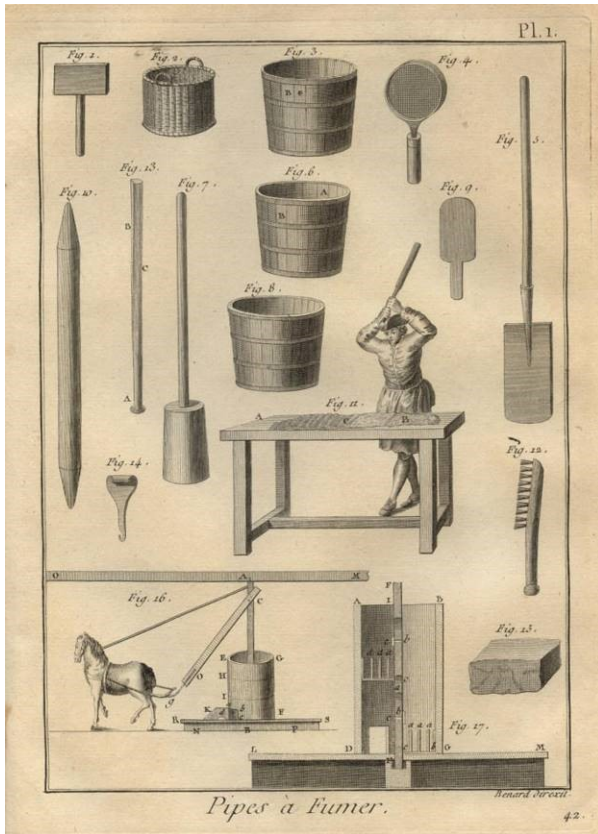
Het bedrijfsaardewerk dat de pijpenmaker voor het bakken van zijn tabakspijpen gebruikte bestond uit pijpenpotten en/of cassetten. Van cassetten zijn uit Nederland geen bodemvondsten bekend. Wel zijn er eind 19de, begin 20ste eeuwse foto’s van deze potten.

Het gebruik van pijpenpotten moet reeds in het eerste helft van de 17de eeuw bekend zijn geweest. Dit blijkt zowel uit historische²⁷ als archeologische²⁸ gegevens. Voor wat betreft de standaardisatie van pijpenpotten is een Gouds archiefstuk uit 1676 uitermate interessant²⁹. In dat jaar beklagen de Goudse pijpenmakers zich bij het vroedschap wegens de onderlinge variatie van de potten. Dit levert problemen op bij het afdekken van de potten door het ontbreken van passende deksels. De Goudse pijpenmakers stellen voor om voortaan de potten, waarvan de maten zijn vastgesteld, door een viertal pottenbakkers te laten maken.

²⁷ Op 1 september 1637 verwerft de Gouwenaar Melsert Maertensz. het alleenrecht om voor de periode van 7 jaar pijpenpotten te vervaardigen. Uit dit archiefstuk blijkt dat er op dat moment buiten Gouda in nog vier andere plaatsen pijpenpotten gemaakt werden. Waarschijnlijk betreft het de plaatsen Amsterdam, Rotterdam, Leiden en Gorinchem of Delft. Van der Meulen, 1990a, p. 212.

²⁸ In Gorinchem is op de Vijfzinnenstraat pijpenpotmateriaal gevonden dat gedateerd moet worden in de periode 1620-1630. Van der Meulen, 1992, p. 122.

²⁹ Van der Meulen, 1990a, p. 212.

Afbeelding 16. Het bereiden van de klei (boven) en de gereedschappen benodigd voor de productie van kleipijpen (onder) zoals afgebeeld in de encyclopedia van Diderot et d'Alambert en gepubliceerd in de 18de eeuw.

Afbeelding 17. De pijpenoven (boven) met de pijpenpotten met deksels zoals daaronder afgebeeld in de encyclopedia van Diderot et d'Alambert en gepubliceerd in de 18de eeuw.

Het verzoek wordt gehonoreerd en gedurende twaalf jaar mogen Jan van Scharenburg, Claes Claesz. Smient, Pieter Calff en Geertgen Dircx, de vrouw van Jan Block, pijpenpotten aanleveren.

Zij zijn wel verplicht om aan de volgende bepalingen te voldoen:

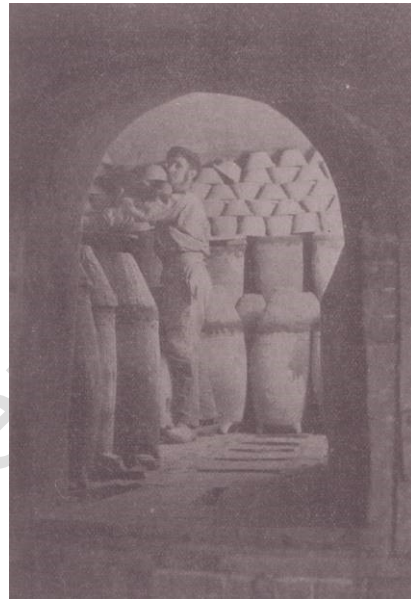
- De potten moesten van goede witte aarde gemaakt worden en even groot zijn als een exemplaar, dat in het stadhuis bewaard werd;
- Bij een bestelling van twee of meer potten moest de opdrachtgever accepteren dat de ene pot wat groter en de andere pot wat kleiner kon zijn dan de standaardpot;
- De geproduceerde potten moesten eerder wat groter zijn dan de standaardpot zoals deze op het stadhuis bewaard werd;
- Van de verkoop van iedere pijpenpot moet zes gulden worden afgedragen voor de armen. De pottenbakker ontvangt als loon 8 stuivers. Over de prijs van "vrakke" potten moeten beide partijen overeenstemming zien te bereiken.

Naast de standaardisatie van de pijpenpotten kan uit dit stuk³⁰ geconcludeerd worden dat de pijpenpotten zonder deksel bij de pijpenbakker werden aangeleverd. De pijpenbakker controleerde namelijk eerst de inhoud van de pijpenpot en plaatste vervolgens een deksel op de pot. De deksel werd middels vuurvaste aarde (chamotte of boetaarde genoemd) op de pot gefixeerd.

In het kader van deze standaardisatie van pijpenpotten is een ander Gouds archiefstuk van belang³¹ waarbij de steellengten die uit de pot mochten steken staan beschreven:

- Tabakspijpen met een lengte van 29 duim (circa 75 cm) of daarboven moesten gebakken worden in een pot met een hoogte van 8 palmen, 3 duim en twee strepen (= 32 Rijnlandse duim) wat overeen komt met 83,2 cm en een inwendige diameter van 36,4 cm. De stelen mogen tot 36,4 cm boven de rand uit steken;

- Voor maat- en kortere pijpen mogen de potten met de poten meegerekend, niet hoger zijn dan 75,4 cm. De inwendige diameter bedraagt 31,2 cm. De stelen mogen maximaal 28,6 cm boven de rand uitsteken;
- Voor halve lange of korte pijpen worden halve potten met een hoogte van 52 cm gebruikt. Deze potten hebben een inwendige diameter van 26 cm. De stelen van de kleipijpen mogen niet boven de pot uitsteken.

Afbeelding 18. Oven met op de grond pijpenpotten voorzien van een deksel. Bovenop deze pijpenpotten is aardewerk gestapeld. *Blad Victoria*, 1908.

Ter bescherming werden de potten met witte vuurvaste boetaarde afgesmeerd.

Bij beschadiging van de pijpenpot werd deze zoals uit bodemvondsten blijkt, regelmatig gerepareerd. Hiervoor werd de pot met ijzerdraden "gekramd" en vervolgens met vuurvaste boetaarde afgesmeerd.

Afbeelding 19. Fragment van een gekramde en daarna met boetaarde afgesmeerde pijpenpot. Opgraving Rosmolensteeg, Gorinchem (Van Oostveen, 2010).

³⁰ In 1771 wordt door Duhamel du Monceau een beschrijving gemaakt van pijpenpotten. De hoogte van de door hem beschreven pijpenpot bedraagt 2 voet wat overeenkomt met een hoogte van circa 56 cm. Von Hout, 1985, p. 182.

³¹ Van der Meulen, 1990a, p. 212.

De potten waarin de halve lange of korte pijpen werden gebakken werden mogelijk met daktegels, plavuizen of soortgelijk materiaal afgedekt. Hiervoor lijken geen gestandaardiseerde kappen te zijn gebruikt.

Afbeelding 20. Een vrijwel complete trompet afkomstig uit de pijpenstort van Frans Verzijl aangetroffen in de polder Bloemendaal in Waddinxveen.

Rechtsonder op de prenten van *Diderot et d'Alambert* (afbeelding 17) zien we in het midden van de pijpenpot een zogenaamde trompet. De huidige kennis van het pottenbakken is dat deze trompet alleen werd toegepast bij het bakken van de (ovoïde) langstelige modellen. Korte pijpen werden zonder trompet gebakken.

Nadat de pijpen al dan niet tegen de trompet in de pijpenpot waren gestapeld, was het noodzakelijk dat de kleipijpen op hun plek in de pot bleven staan. Om dit te realiseren werd er over de uitstekende stelen een ring van klei aangebracht. Onderzoek aan Gorinchemse pijpenringen heeft aangetoond dat de pijpenringen in de loop van de tijd ten gevolge van dunner wordende stelen, kleiner van diameter werden. Hierbij is geconstateerd dat zeventiende eeuwse pijpenringen een binnendiameter tussen de 70 en 200 mm hebben. Achttiende, begin negentiende eeuwse

pijpenringen hebben een binnendiameter van 70 tot 90 mm³².

Als laatste werd de pijpenpot met schrobbeles³³ afgevuld. Dit om de pijpen te fixeren en aanbakken van tabakspijpen onderling te voorkomen

De kappen hebben in de loop van de tijd een ontwikkeling door gemaakt. De vroegste (17de eeuwse) kappen hebben een ronde bovenkant en zijn minder hoog dan de latere kappen. Verder zijn er kappen die op een draaischijf vervaardigd zijn en kappen die met de hand of in een mal gevormd zijn³⁴.

Bij het bedrijfsaardewerk van de pijpenbakker vallen dientengevolge de volgende voorwerpen te onderscheiden:

1. pijpenpot;
2. kap t.b.v. het afdichten van de pijpenpot met ovoïde modellen; ander afdichtingsmateriaal van de pijpenpot (bijvoorbeeld dakpannen) voor pijpenpotten waarin korte pijpen werden gebakken;
3. trompet die alleen bij ovoïde modellen werd toegepast;
4. pijpenring;
5. schrobbeles.

Op basis hiervan kan geconcludeerd worden dat bij de productie van ovoïde modellen alle vijf de onderdelen tussen het bedrijfsafval van de pijpenmaker of van de pottenbakker waar de pijpen werden gebakken, teruggevonden kunnen worden. Bij de productie van groffe korte pijpen worden daarentegen alleen een pijpenpot, een pijpenring en een deksel mogelijk in de vorm van een dakpan, als afdichting van de pijpenpot gebruikt.

In het navolgende wordt per onderdeel een inventarisatie gegeven vanuit de literatuur bekende pijpenpotten, kappen, trompetten en pijpenringen. Voor een nadere typologie van dit bedrijfsaardewerk kan verwezen worden naar de aangehaalde publicaties.

³² Van der Meulen, 1992, p.130.

³³ Schrobbeles is gebakken fijngestampt pijpenafval waarin onder andere gebakken tremsterafval voor komt. Schrobbeles werd in de pijpenmakerij bewaard in zogenaamde schobbelesbakken.

³⁴ Stam, 1989, p. 139.

Vindplaats	Literatuur	Datering	Aardewerk- type	Gedraaid/ Handgevormd	Binnenzijde pot	Buiten- zijde pot	Basis	Hoogte [cm]	Binnen- diameter rand [cm]
Alphen a/d Rijn	Van der Meulen, 1991	Circa 1785			Fijne witte klei	Boetaarde	3 poten	59-67	33-40
Deventer	Van Oostveen, 2004b	17cd							
Dordrecht	Van Oostveen, 2004	17cd	Pijpaarde met stelen gemagerd	Handgevormd	n.v.t.	n.v.t.			
Geertruiden- berg	Dongebode, 28 ^{ste} jaargang, nummer 2	17B-18A					3 poten	53	
Gorinchem	Van der Meulen, 1992	17bc					3 vinnen		
Gorinchem	Van der Meulen, 1991	1762				Boetaarde met kaf gemagerd		72,8	29,9
Gorinchem	Van der Meulen, 1992	Circa 1770	Pijpaarde met stelen, kaf en pottengruis gemagerd	Handgevormd	n.v.t.	n.v.t.	Ring	72	30
Gorinchem	Van der Meulen, 1991	Circa 1770		Gedraaid		Boetaarde met kaf gemagerd	3 poten	58	32
Gouda	Dijkstra e.a., 2010	1640-1665	Roodbakkend						
Gouda	Dijkstra e.a., 2010	1675-1725	Witbakkend	Gedraaid		Boetaarde	3 poten		
Gouda	Von Hout, 1985	1771				Boetaarde		56	28
Gouda	Silkens e.a., 2005	18/19	Roodbakkend		Witte gietengobe	Rood- bakkend	Stand- ring		
Rotterdam	Van der Meulen, 1991	17bc					3 vinnen	41,5	32
Utrecht	Smiesing, 1988	17bc	Roodbakkend	Gedraaid		Boetaarde	3 vinnen	Circa 40	32-36
Utrecht	Smiesing, 1988	18bc							32
Zwolle	Carmiggelt, 1985	Circa 1785	Roodbakkend	Gedraaid	Fijne witte klei	Boetaarde met kaf gemagerd	3 poten	54	29,5
Zwolle	Van Oostveen, 2005a	17d-18A	Roodbakkend	Gedraaid	Fijne witte klei	Boetaarde met kaf gemagerd	3 vinnen		
Zwolle	Van Oostveen, 2005a	1710-1740	Roodbakkend	Gedraaid	Fijne witte klei	Boetaarde met kaf gemagerd			17, 25 en 46 cm ³⁵

³⁵ Geschatte geëxtrapoleerde binnendiameter van de potopening o.b.v. randfragmenten die zijn aangetroffen.

Afbeelding 21. Twee randen van pijpenpotten waarin fragmenten van trechtervormige pijpenkoppen zijn aangebracht. Bodemvondsten Gouda.

Afbeelding 22. Fragmenten van pijpenpotten waarop glazuurresten zichtbaar zijn. Tevens is de sterk met kaf vermagerde boetaarde op de scherf zichtbaar. Bodemvondsten Gouda.

Naast archivalische vermeldingen van deksels op pijpenpotten uit Gorinchem (1731) en Utrecht (1671), zijn de volgende bodemvondsten van fragmenten van kappen bekend:

Vindplaats	Literatuur	Datering	Aardewerk-type	Vuurspecie	Draaischijf / hand in mal	Hoogte [cm]	Vorm
Alphen	Stam, 1989	1770-1787	Geel-wit	Nee	Hand in mal gevormd		Bol/klok
Gouda	Stam, 1989	Circa 1650	Roodbakkend	Nee	Gedraaid		Bol/laag
Gouda	Dijkstra e.a., 2010	1675-1725	Witbakkend				
Gouda	Dijkstra e.a., 2010	1700-1850	Roodbakkend	Nee			
Gouda	Stam, 1989	18B/19A	Roodbakkend		Gedraaid		Hoog/klok
Gouda	Stam, 1989	18B/19A	Wit-geel	Ja	Gedraaid	43	Kegel
Gouda	Stam, 1989	19c	Wit-rood	Ja	Gedraaid	30	Klok
Gouda	Stam, 1989	19c	Wit-geel gemagerd met potgruis	Nee	Hand / in mal gevormd	24	Kegel / afgelplat
Gouda	Stam, 1989	19B	Wit-geel gemagerd met potgruis	Nee	Hand / in mal gevormd	23	Kegel / afgelplat
Gouda	Stam, 1989	19B	Wit-geel gemagerd met potgruis	Nee	Hand / in mal gevormd	32	Kegel / afgelplat
Gouda	Stam, 1989	19	Rood gemagerd met potgruis	Ja	Gedraaid	30	Klok
Gouda	Stam, 1989	20A	Wit	Nee	Hand / in mal gevormd		Kegel / afgelplat
Gouda	Stam, 1989	20A	Wit	Nee	Hand / in mal gevormd	19	Kegel / afgelplat
Groningen	Van Gangelen, 1987a	18B	Gemagerd met potgruis	Nee	Hand / in mal gevormd		Bol/klok

Afbeelding 23. Complete Goudse kleipijp met een steellengte van 49 cm. Datering 1725-1740. Bodemvondst Amsterdam.

Vondsten van fragmenten van trompetten zijn bekend uit Gouda en Alphen. Waarschijnlijk zijn trompetten ook in Gorinchem en Utrecht bij het pijpenbakken gebruikt.

Vondsten van pijpenringen zijn bekend uit Alphen, Amsterdam, Delft, Gorinchem, Gouda, Oud-Beijerland, Rotterdam en Zwolle. De Zwolse exemplaren hebben een binnendiameter die varieert tussen 65 en 130 mm³⁶.

4.2. Steellengten

Over de lengte van de kleipijpen zijn wij beperkt geïnformeerd. Beperkt wil in dit geval zeggen dat de beschikbare gegevens zowel op historische bronnen wanneer deze beschikbaar zijn, deels op archeologische bronnen gestoeld zijn.

Op basis van archeologische bronnen weten we dat de oudste kleipijpen van rondom het jaar 1600 een steellengte van circa 15 cm hebben gehad. Naarmate de kleipijpenindustrie zich verder ontwikkelde nam ook de steellengte van de betere kwaliteit kleipijpen toe. In het tweede kwart van de 17de eeuw heeft de steellengte van de betere soorten al een lengte van 40 cm bereikt terwijl in het derde kwart van de 17de eeuw steellengten tot 50-60 cm voorkomen. Al met al hield dit in dat er pijpen met heel verschillende steellengten door de Goudse pijpenmakers op de markt werden gebracht. Voor de goedkopere, groffe kleipijpen vond men dit blijkbaar geen probleem. Voor de betere kwaliteit kleipijpen ging men er uiteindelijk toe over om de lengten te standaardiseren. In 1761 werd in Gouda de standaardlengte van de maatpijp vastgelegd³⁷.

³⁶ De pijpenring met een diameter van 65 mm stamt uit het laatste kwart van de 18de eeuw. De pijpenringen die in de eerste helft van de 18de eeuw gedateerd kunnen worden hebben een binnendiameter van 95-100 en 130 mm.

³⁷ Duco, 2000.

	Lengte [Rijnlandse duim]	Lengte [cm]	Benaming versierde pijp
Ondermaatse pijp	6	16	
	8	21	Theepijpjes of buikjes
	12	31	Theepijpjes of buikjes
	14	36	
	18	47	
Maatpijp	21	55	-
	25	65	Koningspijp
	29	76	Keizerspijp
	33	86	Kardinaalspijp of ook wel besemstokken
	37	97	Pauselijke pijp of ook wel raagstokken

4.3. Kwaliteit

Sinds augustus 1660 had Gouda een pijpenmakersgilde. Dit gilde regelde o.a. de uitgifte van merken met als doel om eventueel dubbelingen in merken uit te sluiten. Tevens hield het pijpenmakersgilde zich bezig met de kwaliteit van geproduceerde pijpen. Pijpenmakers uit nabij liggende plaatsen zoals Aarlanderveen, Gorinchem en Schoonhoven hoefden deze gildenregels niet na te leven. Dientengevolge konden zij de beste Goudse pijpen, porseleine / porselyne pijpen genaamd, imiteren met kwalitatief mindere producten.

Om de Goudse kwaliteitspijpen te beschermen, werd op verzoek van het Goudse gilde (1739) een octrooi voor de gewesten Holland en West-Friesland aangevraagd en toegekend. Dit octrooi zegt o.a. het volgende "... Haare fijne porcelyne Pijpen, buiten haar gewoone merk, op de zijde van de hiel moogen merken met het Waapen der Voorschreeve Stad, met verbod aan alle andere pypenmakers Te moggen setten, op een boete van ses honderd guldens". Een klein half

jaar later (1740) werd dit octrooi uitgebreid door kleipijpen van de groffe kwaliteit te voorzien van hetzelfde bijmerk doch nu wordt boven het wapen de letter S³⁸ geplaatst.

Binnen Holland en West-Friesland was het vanaf 1739/1740 verboden om op kleipijpen het Goudse wapen als bijmerk te plaatsen. Pijpenmakers buiten Holland en West-Friesland hoefden echter niet te voldoen aan dit octrooi en konden dus gewoon het Goudse wapen als bijmerk op hun pijpen plaatsen.

Afbeelding 24. Het bijmerk het wapen van Gouda voorzien van de letter S dat vanaf het jaar 1740 geoctrooieerd is. Datering 1740-1760. Bodemvondst Amsterdam.

Binnen Holland en West-Friesland werd door bijvoorbeeld de pijpenmakers uit Aarlanderveen een creatieve oplossing gevonden om het verbod te omzeilen. Zij plaatsten namelijk niet het Goudse wapen als bijmerk op kleipijpen doch hetzelfde Goudse wapen aangevuld met één tot drie stippen op de middenbalk. Op deze manier kon het octrooi ontdoken worden en was het voor de consument nauwelijks te zien dat hier sprake was van een imitatie Goudse kleipijp. Aan deze praktijken werd pas in 1791 een eind gemaakt. Vanaf dat moment was het namelijk binnen de provincie Holland verboden om "... het Wapen der Stad Gouda, of ook eenige Sterretjes, Bloemen of Stippen, of iets diergelyke eenigsints naar het Wapen der Stad Gouda gelykende, of dat verbeeldende, nog ook den naam der Stad Gouda, zal mogen stellen of doen stellen, het zy zulks in de vorm gesneeden, het zij door andere instrumenten daar in of op gedrukt werde, of op eenigeerlei maniere hoe genaamd. Ten tweeden dat geen Pypen-Fabriqueur op desselfs Pypen een ander naam, dan zyn eigen, zal mogen gebruiken; en dat bysonder niemant op de Pypen, buiten Gouda gemaakt wordende, de

³⁸ De letter S is een afkorting van het woord "Slegte" dat geïnterpreteerd moet worden als gewone pijp.

naam of het merk van een Pypen-Fabriqueur te Gouda op eenigerlei wyse zal mogen stellen" Bij een kwalitatieve beschouwing van de kleipijp kan men een onderscheid maken naar de volgende vier kwaliteitstypen:

- vrakke pijpen die we in 19de eeuwse omschrijvingen tegenkomen. Zij wordt omschreven als mager of ordinair en wordt binnen deze publicatie onder de groffe pijpen beschreven;
- groffe pijpen; in de Franse tijd wordt dit kwaliteitstype als ordinair aangeduid;
- fijne of "slegte" pijpen; In de loop van de tijd verandert de naam naar beste;
- porseleine kwaliteit pijpen.

Afbeelding 25. Gat in de kop welke is ontstaan doordat bij het aanbrengen van het rookkanaal, het wijeren, de wijer te ver is doorgeduwd. Dit exemplaar is toch gerookt. Bodemvondst Amsterdam.

De groffe of vrakke kleipijp is de meest eenvoudige kleipijp. Kenmerken van dit type kleipijp zijn:

- er is geen makersmerk op het product aanwezig;
- de kleipijp is ongeglaasd;
- over het algemeen hebben pijpen van deze kwaliteit geen of alleen een radering aan de voorzijde van de ketelopening;
- vanaf 1740 hebben Goudse kleipijpen van deze kwaliteit als bijmerk het Goudse wapenschild met boven dit wapenschild de letter S.

De fijne kleipijp kenmerkt zich over het algemeen door de volgende eigenschappen:

- er is een makersmerk op het product aanwezig;
- de kleipijp is geglaasd;
- de ketelopening is over het algemeen voorzien van een gehele radering;
- vanaf 1740 hebben Goudse kleipijpen van deze kwaliteit als bijmerk het Goudse wapenschild met boven dit wapenschild de letter S.

De porseleine (porceleijne)³⁹ kwaliteit kleipijp is de meest kostbare kleipijp die te koop was. Zij kenmerkt zich door de volgende eigenschappen:

- er is een makersmerk op het product aanwezig;
- de kleipijp is zowel op de kop als de steel geglaasd;
- de ketelopening is voorzien van een gehele radering;
- vanaf 1739 hebben Goudse kleipijpen van deze kwaliteit als bijmerk het Goudse wapenschild.

Afbeelding 26. Geheel geglazuurde 17de eeuwse delen van kleipijpen. Bodemvondst Gouda.

Afbeelding 27. Een grapje van de pijpenmaker waarbij spiraalsgewijs een tweetal typen glazuur zijn aangebracht. Bodemvondst Gouda.

Een bijzondere categorie tabakspijpen is bewust van loodglazuur voorzien. Dit soort tabakspijpen wordt slechts incidenteel gevonden. Bodemvondsten maar ook misbaksels van dit type geheel geglazuurde tabakspijp zijn ook uit Amsterdam, Gouda, Enkhuizen/Hoorn en Zwolle bekend.

³⁹ Deze term is verwarrend doordat er ook van porselein gemaakte pijpen in de 18de eeuw in de mode komen.

Afbeelding 28. Pijpenstelen in roodbakkende klei. Mogelijk voor het glazuren van tabakspijpen. Diameter circa 80 mm. Bodemvondst Gouda.

4.4. Modellen

Alhoewel het er op lijkt dat een oneindige hoeveelheid kleipijpenmodellen op de markt zijn gebracht, vallen er toch een vijftal hoofdgroepen te onderscheiden die meer of minder in elkaar overlopen. Achtereenvolgens zullen de volgende modellen behandeld worden: dubbelconisch, trechtervormig, ovoïde, kromkop en rondbodem model.

Afbeelding 29. Voorbeeld van een dubbelconische kleipijp. Datering rondom 1630.

Afbeelding 30. Incidenteel worden afwijkende vormen geproduceerd. Zoals bovenstaande handgevormde kromhoorn. Datering 17^b. Bodemvondst Den Haag.

Vanaf het midden van de 17de eeuw gaat het dubbelconisch model geleidelijk aan over op het trechtervormig model. Nog voor het jaar 1700 wordt er alleen uit dit model gerookt. Het trechtervormig model blijft tot rondom het jaar 1730 toonaangevend. Daarna gaat zij geleidelijk aan over in het ovoïde model en maakt zij op

bescheiden schaal plaats voor het kromkop en het rondbodem model.

Afbeelding 31. Voorbeeld van een trechtervormige kleipijp. Datering rondom 1700. Bodemvondst Amsterdam.

Het ovoïde model komt rondom het jaar 1730 voort uit het trechtervormig model. Het ovoïde model, ook wel Gouwenaar genoemd, is in de 18de eeuw het algemene type. Meer dan 95 % van de vondsten kunnen tot dit model in deze periode worden gerekend. In de 19de eeuw neemt de populariteit van de Gouwenaar af ten gunste van de kromkop en het rondbodem model.

Afbeelding 32. Voorbeeld van een ovoïde kleipijp. In dit geval rijkelijk bestempeld met het merk de speelman. Hielmerk wapen van Batavia. Datering 1790-1808. Producent: Dirk van der Want, Gouda. Bodemvondst Gouda.

Afbeelding 33. Voorbeeld van een kromkop kleipijp. Datering tweede helft 18de eeuw. Producent A. van Houten, Gouda. Bodemvondst Amstelveen.

Alhoewel het kromkopmodel rondom de jaren 1730 in de Republiek wordt geïntroduceerd, maakt dit model in de 18de eeuw slechts een klein deel van de Nederlandse markt uit. Aangenomen wordt dat dit model in de 18de eeuw voornamelijk voor de export is geproduceerd om daarmee met de sterk daarop gelijkende Engelse pijpen te kunnen concurreren.

Het kromkop model wordt gekarakteriseerd door een vrij kleine hoek tussen kop en steel die rond de 90-100 graden ligt.

Rond het midden van de 19de eeuw maakt dit model een opleving dankzij de introductie van Izabé pijpen.

Afbeelding 34. Izabé pijp geproduceerd door de Gouwenaar Hendrik van Ryst, 1860-1880. Bodemvondst Amsterdam.

Naast het kromkop en ovoïde model kwam er zo rond het jaar 1730 een derde model op de markt. Dit model heeft geen hiel en wordt daarom het rondbodemmodel genoemd. Ook dit model is in een beperkte hoeveelheid op de markt gebracht en is tot ver in de 20ste eeuw geproduceerd.

Afbeelding 35. Een 19de eeuwse rondbodem model. Bodemvondst Amsterdam

Behalve gekaste pijpen die in een metalen mal geperst zijn, zijn er vanaf het eind van de 19de eeuw ook gegoten pijpen op de markt gebracht door verschillende bedrijven uit Gouda, Aarlanderveen, Alphen aan den Rijn en Weert. De gegoten pijpen werden vervaardigd in een gipsen mal waar vloeibare klei in gegoten wordt. De klei zet zich af tegen de wanden van de mal. Na enige tijd wordt het overtollige vocht uit de mal gegoten. Na enkele uren drogen kan de pijp uit de mal worden genomen. Aanvankelijk waren er problemen met het glazuren van deze pijpen en werden ongeglazuurde exemplaren op de markt gebracht. Na circa 1910 zijn alle gegoten pijpen geglazuurd. In 1920 brachten meerdere firma's dubbelwandige gietpijpen op de markt⁴⁰.

Afbeelding 36. Vroegst bekende plateel geschilderde pijp van Goedewaagen (Gouda) met een afbeelding die refereert aan de mobilisatie in 1914. Datering 1914.

Er zijn onversierde pijpen, pijpen met een plateelbeschildering onder het glazuur, pijpen met gekleurde plaatjes onder glazuur en pijpen met witte plaatjes onder het glazuur die pas zichtbaar worden als de pijp gerookt wordt en de tabakssappen in de klei trekken. Deze laatste pijpen worden doorrokers genoemd.

Afbeelding 37. Een zogenaamde doorroker geproduceerd door Goedewaagen (Gouda). Afgebeeld zijn de schakers

Euwe en Aljechim die zowel in 1935 als in 1937 om de wereldtitel schaken streden.

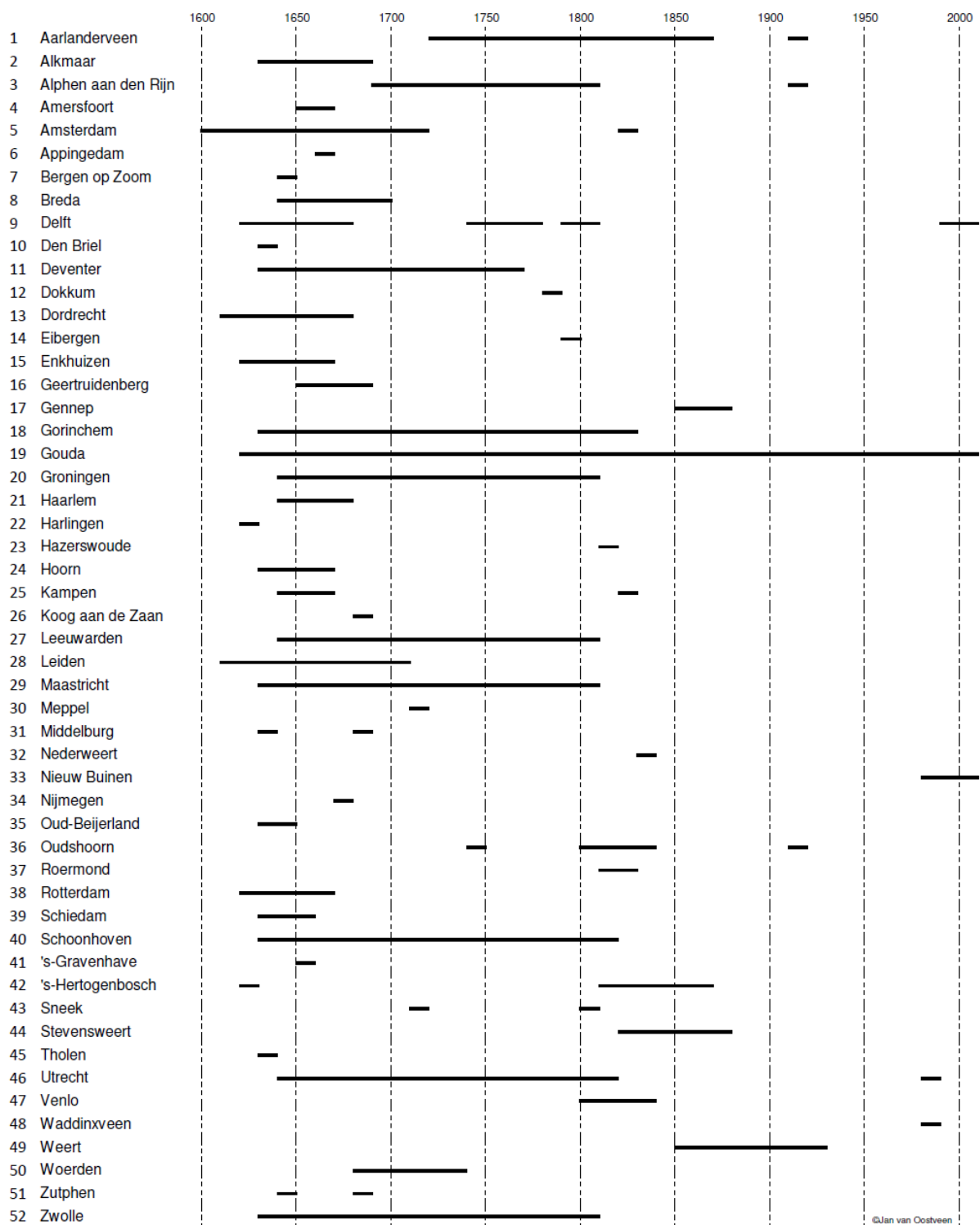

Afbeelding 38. Een tweetal doorrokers geproduceerd door Goedewaagen (Gouda). Aanleiding voor de productie van deze tabakspijpen is de geboorte van Koningin Beatrix in 1938.

Afbeelding 39. Plateelpijp geproduceerd door de firma Hollandia (Gouda). Aanleiding voor de productie van deze pijpen is de afloop van de eerste wereldoorlog.

⁴⁰ Stam (in voorbereiding).

Afbeelding 40. De tweeënvijftig verschillende productiecentra en de perioden waarin zij actief waren. Schoonhoven en het nabijgelegen Willige-Langerak worden in deze publicatie als één productiecentrum beschouwd.

5. Overzicht van de kleipijpennijverheid in Nederland⁴¹

Tot op heden is bekend dat in tenminste tweeënvijftig Nederlandse productiecentra, tabakspijpen zijn geproduceerd. Feitelijk betreffen het 53 productiecentra, maar in deze publicatie worden Schoonhoven en Willige-Langerak als één productiecentrum beschreven. Een overzicht wanneer deze productiecentra actief waren kan uit de afbeelding op de vorige pagina worden afgelezen.

Afbeelding 41. Productiecentra in de periode 1580-1620

5.1. De periode tot 1620

In hoofdstuk 3 is aandacht besteed aan de introductie van tabak in de Nederlanden. Tevens zijn in hoofdstuk 4 de typologische modellen waaruit werd gerookt, beschreven en afgebeeld. De eerste generatiepijpen werden tot circa 1620 geproduceerd. Over de allereerste productiecentra is tot op heden weinig bekend zij het dat wel bekend is dat voor 1620 al pijpenmakers actief waren in Amsterdam, Dordrecht, Gouda en Leiden. Mogelijk zal ook een deel van de kleipijpen geïmporteerd zijn of door Engelse pijpenmakers in ons land naar Engels voorbeeld, geproduceerd zijn. Karakteristiek voor de Engelse invloed zijn de

⁴¹ Een deel van de gegevens uit de paragrafen 5.1 tot en met 5.4 is ontleend aan Van Oostveen, 2008.

kleipijpen die zijn voorzien van een spoor in plaats van een plat afgesneden hiel.

5.2. Bloei van de bedrijfstak

Vanaf 1610-1620 zien we dat de productie van kleipijpen snel toeneemt. Vrijwel in elke grote West-Nederlandse plaats worden rond 1630-1640 tabakspijpen geproduceerd. Een drietal productiecentra steken er op dat moment met kop en schouders bovenuit. Dit zijn Amsterdam, Gorinchem en Gouda. De Amsterdamse pijpenmakers produceerden voor de lokale markt, de Noord-Nederlandse markt (Holland, Friesland, Gronningen, Overijssel en de huidige provincie Drenthe) en de exportmarkt naar bijvoorbeeld Amerika. De Gorinchemse pijpenmakers waren meer gericht op de Zuidelijke provincies zoals Brabant en vooral Zeeland en de pijpenmakers uit Gouda produceerden na circa 1640 voor de landelijke markt en in toenemende mate ook voor de export.

De overige productiecentra zullen hoofdzakelijk voor de lokale en regionale markt hebben geproduceerd. Daarbij moet men de omvang van deze productiecentra niet altijd onderschatten. Zo zijn er in deze periode (1620-1650) bijvoorbeeld in Leiden en Rotterdam vrij veel pijpenmakers actief.

Afbeelding 42. Productiecentra in de periode 1620-1650.

5.3. Specialisatie van de centra

Tussen 1650-1700 treedt een specialisatie van de productiecentra op. De Goudse pijp ontwikkelt zich tot een hoogwaardig afgewerkt product en krijgt in de tweede deel van de 17de eeuw de

gehele Nederlandse markt voor hoogwaardige producten in handen. Daarnaast is dit product ook in het buitenland gewild en daardoor wordt de Goudse pijp in de tweede helft van de 17de eeuw ook op redelijk grote schaal geëxporteerd. Op het eind van de 17de eeuw stellen een aantal productiecentra in het westen van het land zoals Gorinchem, Amsterdam, Leiden en Rotterdam, niet veel meer voor.

Bij succesvolle producten zien we altijd dat dit populaire product wordt geïmiteerd. Ook de Goudse pijp had hier last van. Rond het eind van de 17de eeuw komt in de omgeving van Gouda vooral het productiecentrum Alphen opzetten welke samen met Aarlanderveen in de 18de eeuw een belangrijk productiegebied van onder andere hoogwaardige tabakspijpen is geworden. Een geduchte concurrent voor de Goudse pijpennijverheid.

Afbeelding 43. Productiecentra in de periode 1650-1700

Afbeelding 44. Dat de Goudse pijpenmakers zich bewust waren van imitatie producten uit Duitsland blijkt uit onderstaand artikel uit de "Oprechte Haarlemse courant" van 3 september 1807 en die twee dagen later wederom in deze krant werd gepubliceerd⁴².

* * * COMMISSARIJEN over de PIJPEN-FABRIEKEN binnen de Stad GOUDA, toehanne verontwaardiging ontdekt hebbende, dat in dit Koninkrijk niet alleen worden ingevoerd Pijpen van een Duitsch of Buitenlandsch maakfel, waarvan ter onlangs eenige aan Schenkenfehans zijn aangehaald en in beslag genomen, op welke het Wapen dezer Stad en townige der gezegde Merken ter kwader trouwe waren geteld, maar dat ook Goudsche nagemaakte Pijpen met vervalsche Merken buitenlandsch worden gedehiteerd, waar door uit hoofde van derzelver sleghheid (voor al by onkundigen) discrediet aan de van ouds beroemde Goudsche Pijpen-Fabriekers zou kunnen worden te wrege gebracht, niet tegenlaande de verminderde prijzen en slechte qualiteit dat nymaaktel bijna op het eerste gezicht verrad; zoo hebben Commissarissen voornoemd het echter van binnen piigt getekend, niet alleen alle Ingezeenen van dit Koninkrijk maar ook alle Buitenlanders bij deze te waarschouwen tegen diergelijke bedriegeryen, en het vaitche lijk misbruk maken van ons Stedelijk Wapen en Merken; te meer, dewij mischien sommige baazigtige Kooplieden in staat zijn die slechte Buitenlandsche nagemaakte en vervalschte Pijpen hier te Lande te doen invoeren, om dezelve weder buitenlandsch voor Goudsche Pijpen te debiteren, alle her welk niet anders kan strekken dan tot nadeel van de goede naam waarmede onze Fabriekers zoo binnen- als buitenlandsch bekend staan, en welke nog niets van haren ouden roem verloren heeft. Een iegelijk kan zich voor dit bedrog door slegts op de qualiteit te letten, wanneer men hetzelfde zonder veel nauwkeurigheid spoedig ontdekt, wachtte.

⁴²Van Oostveen, 2008.

5.4. De 18de eeuw inclusief de periode tot en met 1814

In de 18de eeuw reduceert het aantal West-Nederlandse productiecentra van kleipijpen.

Van de resterende West-Nederlandse centra hebben Aarlanderveen, Gorinchem, Schoonhoven en bovenal Gouda een afzetgebied dat het hele land omvat.

De productiecentra die in Oost-Nederland in de 17de eeuw reeds een regionaal afzetgebied hadden weten zich in de 18de eeuw te handhaven. Wel krijgen zij in deze periode te maken met import van kleipijpen uit het Duitse Westervald gebied, zij het dat deze pijpen voornamelijk met de Goudse tabakspijpen concureren.

Afbeelding 45. De productiecentra tussen 1700 en 1814

Tot aan het midden van de 18de eeuw zat de Goudse pijpennijverheid in de lift. Na het midden van de 18de eeuw gaat het steeds slechter met de Goudse pijpenmakers. Dit komt ondermeer tot uitdrukking in de producten die zij op dat moment op de markt hebben gebracht. Voor 1750 werden er namelijk vele geheel versierde pijpen met actuele onderwerpen vervaardigd. Na het midden van de 18de eeuw zien we dat pijpenmakers de

vormen langer in productie hielden. Hierdoor nam de kwaliteit van het Goudse product af.

De negatieve spiraal waarin de tabakspijpenindustrie zat werd versterkt door de Franse periode toen hoge accijnsen op tabak werden geheven.

Ten zeven-en-twintigsten: de tabaks-pijpen worden van het uitgaand regt vrijgesteld.

Ten acht-en-twintigsten: voortaan wordt de pijp-aarde van inkomende regten ontheven.

Afbeelding 46. In 1810 wordt besloten dat de uitgaande tabakspijpen vrijgesteld zijn van "regten". Ook hoeven geen "regten" over inkomende pijp-aarde afgedragen te worden. Koninklijke Courant nummer 17, 1810.

Afbeelding 47. "Uitgaande regten" op tabakspijpen. Leydse Courant 13 november 1812.

Het gevolg is dat belangrijke productiecentra als Aarlanderveen, Gorinchem en Schoonhoven snel in omvang afnemen. De regionale centra in het oosten van Nederland verdwijnen in deze periode zelfs.

Daarnaast wordt op 1 mei 1810 de tollinie langs de Waal ingesteld. Hierdoor werd de handel tussen de Noordelijke Nederlanden en het Zuidelijke deel belemmerd. Het gevolg was dat ten zuiden van de Waal meerdere productiecentra voor tabakspijpen werden opgericht zoals bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch en Venlo.

5.5. De periode na 1814

Na het vertrek van de Fransen uit ons land leed de pijpenindustrie, vooral boven de grote rivieren, een kwijnend bestaan. De binnenlandse koopkracht was gering, de tabaksprijzen waren hoog, het aantal rokers was in de Franse tijd fors gekrompen en de export had zeer te lijden gehad. Importbeperkingen en hoge invoerrechten in tal van landen belemmerden de bloei van de pijpenindustrie. Pijpenmakerijen waren aanwezig in twee delen van ons land: In Zuid Holland was Gouda van oudsher het belangrijkste productiecentrum dat vooral gespecialiseerd was in kwaliteitspijpen,

daarnaast was de Gorinchemse productie van eenvoudige pijpen, met een afzet door het gehele land, nog van belang en waren er nieuwe centra in Brabant en Limburg. De pijpenmakerijen in Venlo en 's-Hertogenbosch floreerden en leverden kwaliteitspijpen die lokaal concurrerend waren voor het Goudse product. De overige centra leverden eenvoudige pijpen die lokaal werden afgezet.

Afbeelding 48. De productiecentra in de 19de eeuw.

In de tweede helft van de 19de eeuw ontstaan in Gouda grotere bedrijven die langzaam, geholpen door een grotere export en betere wereldprijzen, aan de armoede ontsnappen. Het aantal pijpenmakerijen daalt fors en tegen het eind van de eeuw zijn er nog een tiental over. In de tweede helft van de 19de eeuw komt een grotere variatie aan modellen op de markt. Dit sloot aan op de behoefte van de roker om een meer modieuze en bij de toenemende snelheid van het leven passende korte pijp te kunnen roken. Verschillende grote bedrijven nemen Franse mallen over en vergroten daarmee hun assortiment met een aantal voor dat bedrijf representatieve pijpen. Vanaf de jaren tachtig wordt meer en meer voor grote handelsfirma's geproduceerd en komen meer internationaal gangbare eenvoudige en goedkope modellen in het assortiment. Aan het eind van de 19de eeuw worden de eerste gegoten pijpen in Gouda vervaardigd.

In Limburg ontstaan in de 19de eeuw een aantal centra die lokaal van belang zijn zoals Gennep,

Maastricht, Nederweert, Roermond en Stevensweert. Alleen in Weert, waar vanaf het midden van de eeuw de firma Trumm-Bergmans gevestigd was, ontstond een productie van landelijke betekenis. Opvallend aan het assortiment van Trumm-Bergmans is de invloed uit België en Duitsland.

5.6. De periode na 1914 en de gegoten tabakspijp

Voor de Eerste Wereldoorlog leek de pijpennijverheid nog een stabiele toekomst tegemoet te gaan, wat ondermeer blijkt uit de grote fabriek aan het Jaagpad die Goedewaagen in Gouda liet bouwen en de nieuwe oven van Trumm-Bergmans. Echter in de oorlog en direct daarna veranderde dat perspectief drastisch. Het was niet alleen de opkomst van de sigaret en de houten pijp die ervoor zorgden dat de omzet van de gekaste pijp in de periode 1914-1923 met circa 80% terugliep. Ook de enorme loonsstijging, die in de pijpennijverheid niet opgevangen kon worden door mechanisatie, zorgde ervoor dat de gekaste pijp veel van haar aantrekkelijkheid als goedkoop rokertje verloor. In 1922 wordt bij Trumm-Bergmans de productie van kleipijpen dan ook beëindigd. Daarna worden er alleen nog in Gouda en in van Gouda afgeleide centra kleipijpen gemaakt.

Afbeelding 49. De productiecentra in de 20ste eeuw.

Al aan het eind van de 19de eeuw is bij Goedewaagen de ontwikkeling van de gegoten pijp begonnen. Het duurt echter tot het midden

van de jaren twintig van de 20ste eeuw voordat bij de drie van der Want bedrijven en bij Goedewaagen de enkelwandige gegoten pijp uitontwikkeld is. Vanaf 1920 komen er ook dubbelwandige gegoten pijpen op de markt. Bekende voorbeelden hiervan zijn de 'Baronite' pijpen van Goedewaagen en de 'Wantapijp' van Zenith. De gegoten pijpen waren veel winstgevender dan de gekaste pijpen. Dit gold vooral voor de dubbelwandige pijp. Echter dit nieuwe product kon de omzetvermindering van de gekaste pijp niet goed maken. De verbreding van de vier grote bedrijven met plateel en serviesgoed lag dan ook in de rede. Naast de vier grote bedrijven bleven enige kleinere bedrijven in productie.

Het assortiment van de Goudse bedrijven verschuift na de oorlog meer en meer naar souvenirpijpen.

Als de winstgevendheid in de jaren zestig verder terugloopt, verhuist Goedewaagen geleidelijk naar Nieuw Buinen, waar ook thans nog gegoten lakpunten worden vervaardigd. In Gouda is alleen de Zenith dan nog in productie. Als ook dit bedrijf in 1984 faillieert, lijkt Gouda geen pijpenstad meer te zijn. De Zenith herstart in Waddinxveen, maar wordt in 1987 overgenomen door Westraven in Groenekan nabij Utrecht en in 1994 verplaatst naar de Porceleyne Fles in Delft. De productie met uitzondering van de lakpunten, wordt in Delft in 2001 beëindigd.

In Gouda starten in 1985 de bedrijven van Adriaan van der Want en van Adrie Moerings en Kees Moerings. Het bedrijf van Adrie Moerings sluit in 2006 als laatste pijpenmakerij in Gouda.

Afbeelding 50. Een souvenirpijp, model dubbele krul, geproduceerd door de Goudse firma De Jong. Datering 1950-1965.

6. Literatuur

- Baas, T., 1993. Maastrichtse pijpenmakers uit de 17^e, 18^e, en 19^e eeuw. In: Pijpelogische Kring Nederland, 15de jaargang, nummer 60, p. 481-492.
- Bijlsma, R., 1916. Engelsche tabakspijpmakers in Oud-Rotterdam. In: Rotterdams Jaarboek, jaargang 04, 1916, p. 44-45.
- Binford, L.R., 1962. A New Method of Calculating Dates from Kaolin Pipe Stem Samples. Southeastern Archaeological Conference Newsletter, jaargang IX, nummer 1.
- Bogers, E., 2010. Kleipijpen uit drie opgravingen in Eindhoven 1625-1900; Smalle Haven, Beekstraat, Kasteel van Eindhoven. Archeologisch Centrum Eindhoven, rapport 44.
- Bracco Gartner, L., (in voorbereiding). Delftse pijpen. In: boek over Ursulaklooster te Delft.
- Broekhuizen e.a., 1992. Van boerenerf tot bibliotheek. Historisch bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalige Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen. Groningen.
- Broekhuizen e.a., 1994. Oudheden onder De Hunze; Archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger stadswijk. Groningen.
- Brongers, G.A., 1964. Nicotiana Tabacum, The history of Tobacco and Tobacco Smoking in the Netherlands. Groningen.
- Brongers, G.A., 1964. Pijpen en tabak. Bussum.
- Brongers, G.A., 1978. Van Gouwenaar tot bruyèrepip, het tabaksgebruik in Nederland 1600-1900. Amerongen.
- Bruijnesteijn-Bangert, M.W. e.a., 2007. Op de Key; Ruimtelijke analyse en cultuur- en bouwhistorische quick-scan hoek Roerkade – Koolstraat te Roermond. Roermond.
- Carmiggelt, A., 1980. Zwolse tabakspijpenmakers en hun producten. Zwolle.
- Carmiggelt, A., 1984. Sprokkelhout uit vier IJsselsteden. In: Pijpelogische Kring Nederland, 7de jaargang, nummer 27, p. 54-59.
- Carmiggelt, A., 1985. Over pijpen, potten en ringen; een pijpelogische vondst te Zwolle. In: Pijpelogische Kring Nederland, 8ste jaargang, nummer 29, p. 2-11.
- Carmiggelt, A., 1987. Uitgeput Huisraad; twee Groninger beerputten in historisch-archeologisch perspectief. Groningen.
- Carmiggelt, A., 1988. De geschiedenis van de Leeuwarder tabakspijpenmakers; een historisch archeologische studie. Leiden.
- Carmiggelt, A., 1988a. Kampen. In: De kleipijp als bodemvondst. F. Tymstra e.a. p. 105.
- Carmiggelt, A., 1988b. Een nog onbekende Groninger pijpenmaker. In: Pijpelogische Kring Nederland, 11de jaargang, nummer 43, p. 68.
- Carmiggelt, A. en G. van den Eynde, 1993. Een 17de eeuwse tabakspijpenoven in Breda. Archeologisch en Bouwhistorisch onderzoek in Breda 1. Breda.
- Clazing, A. m.m.v. S. van der Linde, 2009. Bakmanschap. Pottenbakkers, Dakpannen-bakkers en Tabakspijpenmakers in Amersfoort. In: Flehite, historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2009, p. 24-45.
- Dijkstra, J., M.C. Houkes en S. Ostkamp (redactie), 2010. Over leven aan de rand van Gouda. ADC rapport 1770. Amersfoort.
- Duco, D.H., 1977. Nieuwe aanwinsten. In: Pijpelijntjes, 3de jaargang, nummer 2, p. 5.
- Duco, D.H., 1978. Pijpmakers in 's-Hertogenbosch. In: Pijpelijntjes, 4de jaargang, nummer 3, p.1-6.
- Duco, D.H., 1980. De techniek van het pijpenmakersbedrijf te Gouda. BAR International Series 92.
- Duco, D.H., 1981. De kleipijp in de zeventiende eeuwse Nederlanden; een historisch archeologische studie van de uit witbakkende klei vervaardigde rookpijp. Oxford. BAR International Series 106.
- Duco, D.H., 1987. De Nederlandse kleipijp; handboek voor dateren en determineren. Leiden.
- Duco, D.H., 1992. De tabakspijp als oranje-propaganda. Leiden.
- Duco, D. H., 1993. Kleipijpen. In: J. Lenting, H. van Gangelen en H. Westing: Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850, Sellingeren, blz. 125-166.
- Duco, D.H., 1999. Koninklijke Goedewaagen (1779-1982); Een veelzijdig keramisch bedrijf. Amsterdam.
- Duco, D.H., 2000. Firma P. Goedewaagen & Zoon; fabrikantencatalogus uit 1906 voorzien van historische inleiding en verklarend naamregister. Amsterdam.
- Duco, D.H., 2003. Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda. Amsterdam.
- Duco, D.H., 2004. Drie eeuwen tabakspijpen uit Alkmaar; een analyse van de kleipijpen na vijftien jaar stadskernonderzoek. In: Vormen uit vuur, nummer 186/187 (2004/1-2), p.71-96.
- d'Hollosy, T., 2002. Een maand op zicht; 24 vondsten van de Maand. Archeologisch Centrum gemeente Amersfoort.
- Elzinga, G., 1992. Tabakspijpen. In: H. ter Avest: Opmerkelijk Afval. Harlingen.
- Engelen, J., 1982. Het pijpmakersgeslacht Holzenspies te Stevensweert. In: Pijpelogische Kring Nederland, 5ste jaargang, nummer 17, p. 10-14.
- Engelen, J., 1985. Afstammelingen van Westerwaldse pijpenmakers in beide Limburgen & pijpenfabriek Trumm-Bergmans te Weert, Leiden.
- Engelen, J., 1987. Peter Dorn, een 19e eeuwse pijpenmaker. In: Pijpelogische Kring Nederland, 10de jaargang, nummer 37, p. 20-23.

- Engelen, J.P.A.M., 1988. Maastricht. In: F. Tymstra en J. van der Meulen: De kleipijp als bodemvondst, p. 123-134.
- Engelen, J.P.A.M., 2003. Onderzoek naar de kleipijpenindustrie in Maastricht. Heerlen.
- Engelen, J., 2006. Pijpenfabriek Trumm-Bermans Weert. Sittard.
- Es-Wagner, H. van, 2010. De vondst van het wapenschildje. Eigen uitgave.
- Faas, C., 1991. Robbert Morroc, pijpenmaker te Alkmaar. In: Pijpelogische Kring Nederland, 13de jaargang, nummer 52, p. 285-288.
- Friedrich, F.H.W., 1975. Pijpelogie, vorm, versiering en datering van de Hollandse kleipijp. Voorburg.
- Gangelen, H., G. Kortekaas en A. Carmiggelt, 1987. Ceramiek uit een laat 18^e eeuwse afvalkuil op het voormalig Zuiderkerkhof te Groningen. Corpus Middeleeuws Aardewerk, reeks B, nr 1.
- Goedewaagen, D.A. en G.C. Helbers, 1942. Goudsche pijpen. De merken en het merkenrecht van de pijpenmakers te Gouda & De geschiedenis van de pijpmakerij te Gouda. Amsterdam.
- Goes, B., 1993. 25 eeuwen roken; de verwonderlijke vormgeving van de pijp. Leiden/Abcoude.
- Groeneweg, G., 1992. Bergen op Zooms aardewerk; vormgeving en decoratie van gebruiks aardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoon. Bergen op Zoom.
- Haan, R. de en W. Krook, 1986. Thomas Laurensz. (1581-1625) Tobacco Pipemaker te Amsterdam. In: Pijpelogische Kring Nederland, 8ste jaargang, nummer 32, p. 91-100.
- Haan, R. de en W. Krook, 1988. Amsterdam. In: De kleipijp als bodemvondst. F. Tijnstra e.a. p. 16-38.
- Herwijnen, Th. P. J. van, 1985. Leonardus Eras, van 1810 tot 1864 pijpenfabrikant te 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch.
- Hesemans, J., 1992. De Bredase Muffie. In: Pijpelogische Kring Nederland, 15de jaargang, nummer 58, p. 428-437.
- Hoekstra – Klein, W., 2000. "De Drie Klokken". Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen. Delft.
- Horlings, E., 1995. The economic development of the Dutch service sector, 1800-1850. Trade and Transport in a premodern economy. Amsterdam.
- Hout, P. von, 1985. Pijpenpot-deksels uit Gouda. In: Westerheem, 34ste jaargang, nummer 4.
- Hupperetz, W., 1993. Pijpenmakers in Breda gedurende de zeventiende eeuw. Jaarboek de Oranjeboom 46, p. 157-177.
- Hupperetz, W., 1994. Ceramiek uit een beerput van de Herberg De Drie Moeren te Breda (1661-663). Corpus Middeleeuws Aardewerk, deel 9. Amersfoort.
- Hurk, J.L.F. van den en E. Nijhof, 1983. De Bossche pijpenindustrie en haar producten. In: Pijpelogische Kring Nederland, 6de jaargang, nummer 23, p. 60-67.
- Hurk, J.L.F. en E. Nijhof, 1983a, Pijpen. In: H.T. Janssen: Van Bos tot stad; opgravingen in 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch.
- Jayasena, R.M., 2001. Sporen van 17^e eeuwse pijpenproductie in Amersfoort. In: de Kroniek 3de jaargang nr 4 (december), 2001, p. 7-9.
- De Jong - Lambregts, N. de e.a., 2007. Tussen Zwaard en Fortuin. RAMA 12, Alkmaar.
- Kamphuisen, J. G. C., 1966. Het recht van merk op de Goudse pijp. Doctoraalscriptie, 1966.
- Kompier, F.F., 1982. Pijpenfabricage in Venlo. In: Pijpelogische Kring Nederland, 4de jaargang, p. 75-99
- Kompier, F.F., 1984. Een Venlose pijp. In: Pijpelogische Kring Nederland, 7de jaargang, nummer 25, p. 4-5.
- Laansma, 1977. Pijpmakers en pijpmerken 1724-1865. Arnhem.
- Lingen, B. van der, 2000. Tabakspijpenmakers in Woerden in de 17e en 18e eeuw. In: Pijpelogische Kring Nederland, 23ste jaargang, nummer 89, p. 1205-1219.
- Lingen, B. van der, 2002. Pijpenfabriek "ERKA" te Alphen aan den Rijn. In: Pijpelogische Kring Nederland, 24ste jaargang, nummer 97, p. 1415-1422.
- Lingen, B. van der, 2003. Smoking in the Ottoman Empire and an introduction to the clay Tobacco pipes from the Beirut souks excavations. In: Berytus archeological studies, Volume XLVII, p. 129-142.
- Lingen, B. van der, 2004. Pijpenmakers uit Aarlanderveen, Alphen en Hazerswoude Rijndijk. In: Pijpelogische Kring Nederland, 26ste jaargang, nr. 103, p. 1545-1550.
- Lingen, B. van der, 2007. Pijpenmakers uit Gouda en Aarlanderveen met een contract bij Zweedse fabrikanten in de eerste helft van de 18^e eeuw. In: Pijpelogische Kring Nederland, 30ste jaargang, nummer 118, p. 1920-1927.
- Lingen, B. van der, (in voorbereiding). Firma C. de Rijk & Zoon, grossiers in pijpen te Amsterdam en pijpenfabriek ERKA te Alphen aan den Rijn. Jaarboek Stichting Nederlandse Tabakshistorie 2011.
- Loo, I van, 1989. Pijpenfabricage te Nederweert omstreeks 1850. In: Bruekers, A. (red): Nederweerts verleden. Nederweert.
- Meere, J. M. M. de, 1980. Daglonen in België en Nederland in 1819 – een aanvulling. Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis. 6de jaargang, nummer 20.
- Meulen, J. van der en H. Tupan, 1980. De Leidse tabakspijpmakers in de 17e en 18e eeuw. Hoogezand.
- Meulen, J. van der, 1985. Pijpenmakers en hun merken in de eerste helft van de 19de eeuw. In: Pijpelogische Kring Nederland, 8ste jaargang, nummer 30, p. 34-47.

- Meulen, J. van der, 1986. De "Gouwenaars" van Alphen aan den Rijn. Alphen aan den Rijn.
- Meulen, J. van der, 1987. Recente vondsten uit Alphen aan den Rijn. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 9de jaargang, nummer 36, p. 90-95.
- Meulen, J. van der, 1989. Delftse pijpenmakers en hun produkten. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 12de jaargang, nummer 45, p. 102-115.
- Meulen, J. van der, 1990. Kwesties over de tabakspijpmerken van Geurt Jacob Schildt. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 13de jaargang, nummer 49, p. 202-209.
- Meulen, J. van der, 1990a. De pijpenpotten van Gouda. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 13de jaargang, nummer 49, p. 212-217.
- Meulen, J. van der, 1991. De pijpenpotten van Alphen aan den Rijn. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 13de jaargang, nummer 52, p. 274-284.
- Meulen, J. van der e.a., 1992. Tabakspijpenrijverheid in Gorinchem. Leiden.
- Meulen, J. van der, 1999. Leidse pijpenmakers ten voeten uit. Leiden.
- Meulen, J. van der, 2000. Tabakspijpenrijverheid in Gorinchem. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 22ste jaargang, nummer 87, p. 1156-1162.
- Meulen, A. van der en P. Smeele, 2001. De pottenbakkers van Oudshoorn; Friezen en Brabanders in De Sniep 1686-1848. In: *De Viersprong: orgaan van de historische vereniging Alphen aan den Rijn*. 18de jaargang, nr. 67.
- Meulen, J. van der en T. Bottelier, 2001. Pijpenmakers en branders in Haarlem. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 24ste jaargang, nummer 93, p.1313-1321.
- Meulen, A. van der en P. Smeele, 2002. Delftse pottenbakkers na 1675; Van Pieter Vermeulen tot Johannes Renaud. In: *Vormen uit vuur*, nummer 179, p. 2-31.
- Meulen, J. van der, 2003. Goudse pijpenmakers en hun merken. Leiden.
- Meulen, H. van der, 2005. Een pijpenmaker in Sneek. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 28ste jaargang, nummer 110, p.1712.
- Mielke, H-P., 2002. Tonpfeifenland Niederrhein. Zur Verbreitung der Pfeifenbäckerei zwischen Köln und den Niederlanden. *Knasterkopf* 15, p. 72-78.
- Murray, W.G.D., 1943. De Rotterdamse toeback-coopers. In *Rotterdams Jaarboek*, 1943, p. 19-83.
- Oostveen, J. van, 1996. 't Kalffe, 17e eeuwse kleipijpen. In: *Het Profiel*, december 1996, p. 3-32.
- Oostveen, J. van en A. Bonnema, 1996. Kleipijponderzoek in een nieuw daglicht. In: *Westerheem*, 45ste jaargang, nummer 6, p. 316-320.
- Oostveen, J. van en A. Bonnema, 1998. Amsterdams pijpenmakersafval. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 20ste jaargang, nummer 79, p. 963-972.
- Oostveen, J. van en A. Bonnema, 2001. Recente 17de eeuwse kleipijpvondsten uit Rotterdam. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 24ste jaargang, nummer 94, p. 1331-1337.
- Oostveen, J. van en A. van Oostveen-Bonnema, 2003. Kleipijpen uit Oudshoorn. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 25ste jaargang, nummer 99, p. 1460-1461.
- Oostveen, J. van, 2003a. Rotterdam spoortunnel; losse vondsten. versie 1.0 Tiel.
- Oostveen, J. van, 2004. Kleipijpen gevonden te Dordrecht. Versie 1.0, Tiel.
- Oostveen, J. van, 2004a. Havezate Werkeren; kleipijpen. *Archeologische Rapportage Zwolle 18*. Zwolle.
- Oostveen, J. van, 2004b. Kleipijpen gevonden te Deventer. Versie 1.0, Tiel.
- Oostveen, J. van, 2005. Roken op Werkeren. In: H. Clevis en M. Klomp. *Havezate Werkeren; De Heren van Werkeren en hun kasteel*, p. 191-202.
- Oostveen, J. van, 2005a. Het Eiland, tabakspijpen. *Archeologische Rapportage Zwolle 26*. Zwolle.
- Oostveen, J. van, 2006. Kleipijpen gedateerd voor 1800, gevonden te Zwolle. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 28ste jaargang, nummer 111, p. 1729-1756.
- Oostveen, J. van, 2006a. Kleipijpen gevonden aan de Smedenstraat. In: B. Vermeulen, H. Nalis en G. Havers: *Razende mannen onrustige vrouwen; archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting, een adellijke hofstede en het St. Elisabethsgasthuis te Deventer*. *Rapportages Archeologie Deventer 17*. Deventer. Bijlage 12 en 14.
- Oostveen, J. van en R. de Haan, 2006. Tabakspijpen gevonden bij opgravingen op het Waterlooplein in Amsterdam. Tiel.
- Oostveen, J. van, 2008. Kleipijpen uit Zutphen. Tiel. Versie 4.0. *Zutphense Archeologische Publicatie (ZAP)* nummer 6.
- Oostveen, J. van, 2008a. Nijmegen, Hertogplein; Kleipijpen. Versie 1.0. Tiel.
- Oostveen, J. van en A. Kleijweg, 2009. Tabakspijpenrijverheid in Schoonhoven. Tiel/Delft.
- Oostveen, J. van, 2009. Tabakspijpen van havezate Grimberg te Notten (gemeente Wierden). In: H. Clevis en S. Wentink: *Overijssels Erfgoed; Archeologische en Bouwhistorische Kroniek 2008*, p. 47-54.
- Oostveen, J. van en A. van Oostveen, 2009. Tabakspijpen uit de St. Willibrordkerk te Nederhost den Berg. In: *Jaarverslag Naerdincklant 2008*, p. 23-29.
- Oostveen, J. van, 2010. Tabakspijpen en pijpenpotten van de opgraving Rosmolensteeg te Gorinchem. Versie 1.2 Tiel.
- Oostveen, J. van, 2010a. Oostveen, J. van, 2010. Speculatie over de herkomst van een tweetal West-Friese merken. In: *Pijpelogische Kring Nederland*, 33ste jaargang, nummer 129, p. 2280-2282.

- Oostveen, J. van, 2010b. Wonderdokter Charles A. Davenport. In: Pijpelogische Kring Nederland, 33ste jaargang, nummer 130, p. 2212-2215.
- Penders, A.J.L., 2001. Een onverwachte vondst aangaande Robert Bon. In: Pijpelogische Kring Nederland, 23ste jaargang, nummer 91, p. 1256-1258.
- Pluis, J., 1997. De Nederlandse Tegel decors en benamingen, 1997.
- Rutten, H. G. M., 1989. Een fabriek voor tabakspijpen te Stevensweert. De familie Hölzenspies in relatie tot de gemeente Stevensweert. In: Echter landjaarboek. Heemkundige bijdragen over Echt en omgeving.
- Silkens, B, S.A. Mulder, A. Ufkes en J. Schoneveld. 2005. Een archeologische begeleiding op plangebied A, locatie Koningshof te Gouda, gemeente Gouda (Z.-H.). Groningen. ARC-publicatie 138.
- Smiesing, P.K. en J.P. Brinkerink, 1988. Onder de rook van Utrecht. z.p.
- Smiesing, P., 1993. In Utrecht worden weer pijpen gemaakt, PKN, 16de jaargang, nummer 61, p. 516-524.
- Stam, M.D.A. en R.D. Stam. 1988. Twee bijzondere vondsten uit Reewijk. In: Pijpelogische Kring Nederland, 11ste jaargang, nummer 43.
- Stam, R.D., 1989. Op een pijpenpot past een deksel. In: Pijpelogische Kring Nederland, 12de jaargang, nummer 46, p. 126-143.
- Stam, R.D., 1995. Ein Fund von Tonpfeifen des Pfeifenbäckers M.P. in Köln. In: Knasterkopf, 7de jaargang, p. 2-20.
- Stam, R.D., 1995a. Gouda Tobacco Pipes, pijpen van uitzonderlijke kwaliteit. Pijpelogische Kring Nederland, 17de jaargang, nummer 68, p. 674-684.
- Stam, R.D., 1997. Robert Bon, een pijpenmaker van bovenregionale betekenis. In: Pijpelogische Kring Nederland, 20ste jaargang, nummer 78, p. 926-928.
- Stam, R.D., 2005. De economische positie van de kleipijpenindustrie in de 20ste eeuw. In: Pijpelogische Kring Nederland, 28ste jaargang, nummer 109, p. 1695-1698.
- Stam, R.D., 2007. Tonpfeifenimporte aus Holland. Knasterkopf 19, p. 118-122.
- Stam, R.D., 2010. Sparnaaij. In: Society of Clay Pipe Research 77, p. 21-26.
- Stam, R.D. en P. Jung (in voorbereiding). The conflict between Goedewaagen and DANCO regarding double-walled patented pipes. In: Journal of the Académie Internationale de la Pipe, Volume 3.
- Steegen, E., 2006. Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Maaslandse monografieën nummer 69, Hilversum.
- Steendijk, T., 1982. Archiefdocumenten over een 17e eeuwse Hoornse pijpmaker en het tabaksverbruik in West-Friesland in die tijd. In: Pijpelogische Kring Nederland, 5de jaargang, nummer 19, p. 2-3.
- Steendijk, T., 1983. Tabaksbelastingen en pijpmakers in de 17e eeuw in Hoorn. In: Pijpelogische Kring Nederland, 5de jaargang, nummer 20, p. 76-79.
- Tupan, H., 1979. Wouter Jans een Amersfoortse pijpmaker. In: Pijpelogische Kring Nederland, 2de jaargang, nummer 7, p. 9.
- Tupan, H., 1980. De Groninger tabakspijpmakers in de 17^e en 18^e eeuw. In: Pijpelogische Kring Nederland, 2de jaargang, nummer 8, p. 4-15.
- Tupan, H., 1983. Wolken van genot; een cultuurhistorisch overzicht van het tabaksgebruik in Nederland.
- Tupan, H.R., 1988. Groningen. In: De kleipijp als bodemvondst. F. Tymstra e.a. p. 88-104.
- Tupan, H., 1984. Enige notities omtrent de tabakspijpenijverheid in Drenthe. In: Pijpelogische Kring Nederland, 6de jaargang, nummer 24, p. 77-80.
- Tijmstra, F., 1986. Bordollo pijpen uit Grünstadt. Pijpelogische Kring Nederland, 9de jaargang nummer 33, p. 13-23.
- Tijmstra, F. en J. van der Meulen, 1988. De kleipijp als bodemvondst. Leiden.
- Tijmstra, F., 1988a. Enkhuizen en Hoorn. In: De kleipijp als bodemvondst. F. Tijmstra en J. van der Meulen, p. 44-49.
- Tijmstra, F., 1996. Hollandia Pijpen. In: Pijpelogische Kring Nederland, 19de jaargang, nummer 74, p. 835-846.
- Tijmstra, F., 1999. Ivorawerken Firma P. van der Want Gz. In: Pijpelogische Kring Nederland, 21ste jaargang, nummer 84, p. 1086-1095.
- Tijmstra, F., 2003. Goudse pijpenmaker Kees Moerings. In: Pijpelogische Kring Nederland, 26ste jaargang, nummer 101, p. 1514-1516.
- Tijmstra, F., 2006. Adrie Moerings sluit zijn bedrijf in Gouda. Pijpelogische Kring Nederland, 29ste jaargang, nummer 114, p. 1819.
- Ufkes, A. e.a., 2008. Een middeleeuws leerbewerderskwartier in Sneek. Een archeologische opgraving aan het Martiniplein in Sneek, gemeente Sneek. ARC publicatie 17.
- Vandenbulcke, L.V. en G. Groeneweg, 1990. Gerardus Pesch; een 18de eeuwse tabakshandelaar uit de Lievevrouwenstraat. In: De Waterschans, nummer 4, p. 60-67.
- Westerhoff, R., 1860. Oudheidkundige verhandeling en aanteekeningen betreffende de kleine rookpijpen; waaruit, naar 't volk hier en daar geloofd, de reuzen, alven, feeën en aardmannetjes oudtijds gerookt zouden hebben. Groningen.
- Wit, B. de, 2004. De Goudse pijpenindustrie in de 19^e eeuw. In: Pijpelogische Kring Nederland, 27ste jaargang nr. 105, p. 1582-1596.
- Zijlmans, B., 1991. Van pottenbakkers en pijpenmakers te Geertruidenberg. In: De Dongebode, p.97-106.

Inleiding op de productiecentra

In de navolgende hoofdstukken worden tweeënvijftig afzonderlijke productiecentra van kleipijpen beschreven. Deze beschrijvingen geven de huidige stand van zaken van het kleipijpenonderzoek binnen onze huidige landsgrenzen weer.

Productiecentra die net over onze huidige landsgrenzen liggen zoals Antwerpen, Maaseik en Peer⁴³, zijn in dit boek niet meegenomen.

Afbeelding 51. Een Goudse pijp geproduceerd door Goedewaagen (Goedewaagen model nummer 517: *vrouwje op de pot*) en in Hindeloopen van een karakteristieke beschildering voorzien. Datering 1900-1925.

Ook wordt geen aandacht besteed aan locaties waar tabakspijpen beschilderd of (door pottenbakkers) van loodglazuur werden voorzien. Het gebruik van loodglazuur op pijpen is vooral uit de 17de en 18de eeuw bekend. Het beschilderen van tabakspijpen daarentegen komt hoofdzakelijk in de 19de en begin van de 20ste eeuw voor.

De tweeënvijftig productiecentra worden afzonderlijk in alfabetische volgorde behandeld. Per productiecentrum komen steeds een vijftal paragrafen aan bod en de beschrijving van het productiecentrum wordt afgesloten met een Engelstalige samenvatting.

De vijf paragrafen die aan bod komen zijn:

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid

In deze paragraaf wordt ingegaan op de geschiedenis van de tabakspijpennijverheid van een bepaald productiecentrum. Gezien de beperkte omvang van dit boek komen de grotere

productiecentra ten opzichte van de kleinere productiecentra, minder uit de verf. Dit is een bewuste keus, aangezien van de grote productiecentra veelal monografieën beschikbaar zijn. In de voetnoten wordt voor de geïnteresseerde lezer naar deze bronnen verwezen.

Bij de grotere productiecentra is geprobeerd om het aantal pijpenmakers dat per periode van 10 jaar actief was, in een grafiek op te nemen. Op deze manier wordt het mogelijk om de grootte van de afzonderlijke productiecentra onderling te vergelijken. Voor deze grafieken zijn alleen de zelfstandige, van naam bekende pijpenmakers gebruikt. Als bekend is dat een persoon alleen als knecht actief is geweest, is deze niet in de telling meegenomen.

Vermeld moet worden dat er voor deze grafieken geen rekening is gehouden met de (hiel)merken die aan een bepaald productiecentrum worden toegeschreven en niet tot een pijpenmaker te herleiden zijn. Zo zijn uit het productiecentrum Utrecht in de 17de eeuw meerdere pijpenmakersmerken bekend die vooralsnog niet aan een pijpenmaker kunnen worden toegeschreven. Het aantal pijpenmakers is in de tellingen niet met het aantal niet toe te schrijven merken verhoogd.

Afbeelding 52. Een Goudse pijp geproduceerd door Goedewaagen (Goedewaagen model nummer 312: *Doetel of Kantoorpijp*) en in Makkum door Tichelaar van een karakteristieke beschildering voorzien. Datering 1900-1925.

Producten en typologie

In de paragraaf producten en typologie worden op hoofdlijnen de producten beschreven die in het productiecentrum zijn gemaakt. Tevens wordt aandacht geschonken aan de typologie van een bepaald productiecentrum.

Aangezien de omschrijving van een bepaalde typologie moeilijk met woorden overdraagbaar is, is er voor gekozen om representatieve voorbeelden van zowel de (reliëf)pijpen als de typologie af te beelden.

⁴³ Op 25 december 1772 is bijvoorbeeld in het huidige Belgische Peer de pijpenbakker Johannes Francis Aelders overleden.

Merken

In de paragraaf merken wordt aangegeven of tabakspijpen uit een bepaald productiecentrum door de pijpenmakers aldaar van een merk werden voorzien. Als er merken werden gezet wordt aangegeven wat voor type merken in een productiecentrum werden gebruikt.

Verspreidingsgebied

Binnen de paragraaf verspreidingsgebied wordt aangegeven voor welke markt de pijpenmakers uit een bepaald centrum hebben geproduceerd. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen lokaal (binnen de stad), regionaal en landelijk.

Afbeelding 53. Een kortstelige pijp voorzien van tinglazuur met blauwe beschildering. Mogelijk is deze tinglazuur in Friesland aangebracht. Datering 1700-1730. Bodemvondst mogelijk Blokzijl.

Pijpenmakers

Binnen de paragraaf pijpenmakers worden alle archivalisch bekende pijpenmakers van een bepaald productiecentrum opgesomd. Bewust worden de merken niet toegeschreven aan een bepaalde pijpenmaker. Het is de bedoeling dat de afzonderlijke beschrijving van merken en de toeschrijving van deze merken aan pijpenmakers, in de andere nog te schrijven boekdelen, plaats zal vinden.

Van het productiecentrum Gouda is geen lijst met pijpenmakers opgenomen. Dit gaat de omvang van dit boek te boven en daarnaast zijn er standaardwerken beschikbaar⁴⁴.

Summary

Every description of a production centre ends with an English summary.

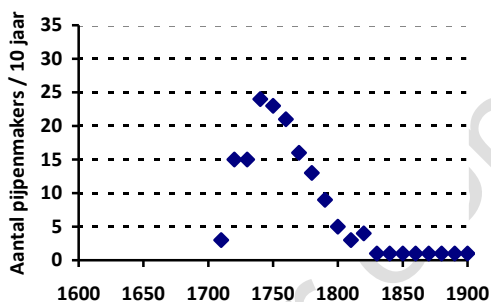
⁴⁴ Zie bijvoorbeeld Duco, 2003.

Aarlanderveen

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid⁴⁵

De tabakspijpenmakers in Aarlanderveen waren vanaf het begin van de 18de eeuw gevestigd aan de Lage Zijde van de Rijn. Samen met de pijpenmakers uit Alphen en Oudshoorn vormden zij feitelijk één groot productiecentrum.

Afbeelding 54. Geschat en gesommeerd aantal pijpenmakers per periode van 10 jaar in Aarlanderveen.

De uitermate gunstige locatie bood de mogelijkheid om in de nabijheid van Gouda een tabakspijpenijverheid op te zetten waar de Goudse gilderegels niet van toepassing waren. Dit bood de Aarlanderveense pijpenmakers de mogelijkheid om populaire Goudse merken te imiteren. Daarbij waren de Aarlanderveense pijpenmakers ongetwijfeld goed op de hoogte van wat populaire merken waren, aangezien vele pijpenmakers een sterke binding met Gouda hadden.

Over het algemeen waren de Aarlanderveense pijpenmakers kleine zelfstandigen met sterke

⁴⁵ Tenzij anders aangegeven zijn de gegevens ontleend aan Van der Meulen, 1986.

onderlinge familiebanden⁴⁶. Het betrof een kleinschalige huisproductie waarbij het hele huishouden mee moest werken. Het bakken van de tabakspijpen werd voor de meeste pijpenmakers gedaan door de Oudshoornse pottenbakker Jacobus van Giften⁴⁷. Hiervoor werden de (on)gebakken tabakspijpen over het water van en naar de pottenbakkerij vervoerd.

Afbeelding 55. Lobbenpijp voorzien van het merk de slang. Datering circa 1750. Bodenvondst Alphen aan den Rijn

Afbeelding 56. Een product uit de fabriek van Hoogenboom, geproduceerd voor de Duitse markt en gemerkt met de initialen ID van de Duitse pijpenmaker Jacob Heinrich Dorn (Westerwald). Bodenvondst Aarkade Aarlanderveen. Datering 1740-1760.

Slechts één bedrijf wist uit te groeien tot een pijpenfabriek van formaat. Het betreft de aan de Aardijk, vlak naast de brug over de Gemeene Sloot gelegen fabriek van Magtelt Andriessse Hoogstraten. Zij leidde mogelijk tot 1706 samen

⁴⁶ Voornamelijk de families Hoogstraten en van 't Anker waren middels huwelijken sterk met elkaar verbonden

⁴⁷ Zie ook Van der Lingen, 2004. Van Giften was van 1742 tot 1762 eigenaar van een pottenbakkerij aan de Oude Rijn. In 1763 wordt deze pottenbakkerij verkocht aan Gijsbert van Steensel. Na het overlijden van Gijsbert gaat deze pottenbakkerij in 1807 over op Johannes van Steensel.

met haar man Jan Jansz. Versluijs⁴⁸, het bedrijf. Dit bedrijf had rond het midden van de 18de eeuw een eigen oven om de tabakspijpen te bakken. Het kwam reeds onder leiding van Magtelt in de jaren twintig van de 18de eeuw tot grote bloei.

Afbeelding 57. Geheel versierde tabakspijp geproduceerd naar aanleiding van de Vrede van Aken. Merk de slang. Producent Philip Hoogenboom. Datering circa 1750. Bodemvondst Alphen aan den Rijn.

De aangenomen zoon van Magtelt, Philip Hoogenboom, had in eerste instantie een pijpenmakerswinkel⁴⁹. Vanaf 1740 wordt hij in de archieven voor het eerst als zelfstandig pijpenmaker genoemd.

De afzet bereikte onder zijn leiding een dusdanige omvang dat de capaciteit van zijn

⁴⁸ Al in 1706 vertrekt Jan Jansz. Versluijs voorgoed naar Oost-Indië.

⁴⁹ Het mag niet uitgesloten worden dat Philip op dat moment reeds pijpenmaker van beroep was.

bedrijf onvoldoende was. Daarom liet hij tevens tabakspijpen produceren bij pijpenmakers uit Alphen (Jan en Jacob van der Helm), Aarlanderveen (Andries van 't Anker, Johannes Overhoff, Cornelis van Assendelft, wed. G. van Veen en Jan van der Stal) en Schoonhoven (Nicolaes Bakker en Gerrit van Duuren).

Rondom 1750 waren er in de fabriek van Hoogenboom circa 30 mannen en vrouwen werkzaam die met zijn allen 5 schippers⁵⁰ aan het werk konden houden.

Na het overlijden van Philip in 1764 ging het bedrijf in verschillende handen over. Laatste eigenaar van het bedrijf aan de Aardijk was Pieter van Rijk.

Afbeelding 58. Een 19de eeuwse tabakspijp geproduceerd door Pieter Boot. Datering 1810-1830. Bodemvondst Amsterdam.

Ook nadat de voormalige fabriek van Hoogenboom ter ziele was gegaan werd de pijppennijverheid in Aarlanderveen gecontinueerd. Het accent van de productie bleef liggen op het imiteren van Goudse producten. Zelfs tot in de jaren dertig van de 19de eeuw, zoals blijkt uit een geschil tussen de Aarlanderveense pijpenmaker Geurt Jacob Schild en de Goudse pijpenmaker Willem Begeer. Nazaten van de familie Schild hebben tot in het begin van de 20ste eeuw op beperkte schaal tabakspijpen in Aarlanderveen geproduceerd.

In 1913 vraagt Wilhelmus Johannes Sibbes een Hinderwetvergunning aan voor het plaatsen van een oven tot het branden van aardewerk aan de Van Manderslostraat 27 in Aarlanderveen⁵¹. Na

⁵⁰ Drie schippers vervoerden gemiddeld 30 ton pijpaaarde per maand naar het bedrijf. Eén schipper zorgde voor de benodigde turf en één schipper zorgde voor het transport van tabakspijpen.

⁵¹ Zie ook Van der Lingen, 2002.

een tweede aanvraag werd deze vergunning in 1914 verleend. In deze fabriek werden geen gekaste maar gegoten pijpen geproduceerd. Hiermee ontstond een parallelle ontwikkeling van gegoten pijpen in zowel Gouda als Aarlanderveen⁵². De fabriek van Sibbes was op deze locatie kortstondig gehuisvest aangezien op 3 juni 1914 een brand uitbrak. Dit leidde tot het staken van de productie. De fabriek van Sibbes verhuisde naar Alphen.

Producten en typologie

Pijpenmakers vestigden zich in Aarlanderveen langs de Oude Rijn om vooral de Goudse gilderegels te kunnen ontwijken en zodoende imitatie Goudse producten op de markt te brengen. Dit ging zelfs zo ver dat verbasterde namen van Goudse pijpenmakers op de steel van de tabakspijpen werden aangebracht. Dientengevolge vertonen de Aarlanderveense producten typologisch geen verschil met de Goudse producten.

Afbeelding 59. Bijmerken zoals gezet in Aarlanderveen. Links een 18de eeuwse bijmerk waarbij op de middenbalk van het Goudse wapenschild een drietal extra punten is gezet. Rechts een bijmerk van Geurt Jacob Schild uit de 19de eeuw welke het wapen van Aarlanderveen voorstelt, namelijk een doodshoofd boven twee gekruisde zwaarden.

Vooral vanwege deze imitatie van Goudse producten verkregen de Goudse pijpenmakers in 1739/1740 een octrooi voor Holland en West-Friesland waarbij zij het alleenrecht op het plaatsen van het Goudse bijmerk verkregen. De Aarlanderveense pijpenmakers ontdoken dit octrooi op slinkse wijze door op de middenbalk

⁵² In 1913 brengt de Gouwenaar Otto Adrianus van der Want in opdracht van Gerrit Frederik van der Want een bezoek aan Sibbes omdat van der Want en Barras met technische problemen (haarscheuren) kampten. Dit illustreert de goede band tussen Sibbes en de van der Want familie, wat onder meer ook blijkt uit de grote overeenkomst tussen de pijpen van Sibbes en die van Hollandia. Zie Es-Wagner, p. 23-24. De datum 1913 is opmerkelijk omdat de fabriek van Sibbes toen nog niet in werking was.

een tot drie extra stippen aan te brengen. Alleen een nauwkeurig blik op dit bijmerk kan deze vervalsing aan het licht brengen.

De pijpenfabriek van Philip Hoogenboom was dusdanig groot dat hij het zich kon permitteren om tabakspijpen van zijn eigen merk te voorzien. Hij heeft dit merk echter altijd op de goedkope groffe kwaliteit tabakspijpen aangebracht.

In de jaren tachtig van de 20ste eeuw is de fabrieksstort van Hoogenboom opgegraven en gepubliceerd⁵³. Naast vele misbaksels zijn hier pijpenpotten⁵⁴, pijpenringen, vuurvaste wiggen, fragmenten van trompetten en grospenningen aangetroffen. Daarnaast is in de omgeving van Alphen een merkstempel⁵⁵ gevonden.

Afbeelding 60. Een tabakspijp met het zijmerk van Philip Hoogenboom en op de rechterzijde een landman. Datering 1740-1760. Bodemvondst Aarkade Aarlanderveen.

Afbeelding 61. Grospenning voorzien van een boom en de letters F HB die gebruikt is in de fabriek van Philip Hoogenboom. Grospenningen konden op het eind van de week voor loon worden ingewisseld. Op deze manier werd het stukloon binnen een pijpenfabriek uitbetaald. Bodemvondst Aarkade Aarlanderveen.

Merken

Vele populaire Goudse merken zijn door de Aarlanderveense pijpenmakers en in het bijzonder door Philip Hoogenboom gezet. Populaire 18de eeuwse merken zijn de slang, de leeuw in Hollandse tuin, de molen, de gekroonde

⁵³ Van der Meulen, 1986.

⁵⁴ Zie Van der Meulen, 1986 en Van der Meulen 1991.

⁵⁵ Zie Van der Meulen, 1987.

B en het scheepje. Daarnaast werd niet geschroomd om buitenlandse merken en namen van Nederlandse en buitenlandse pijpenmakers op de steel te zetten. In de 19de eeuw komt vooral het merk de gekroonde AS veelvuldig op ovoïde tabakspijpen voor.

Afbeelding 62. Een 19de eeuwse tabakspijp gemerkt met de gekroonde AS geproduceerd door Geurt Jacob Schild. Datering 1820-1840. Bodemvondst Amsterdam.

Afbeelding 63. Een product van Cornelis van Rijk gemerkt met de Keeshond. Datering 1790-1800. Bodemvondst Alphen aan den Rijn.

Afbeelding 64. Pijpenring gebruikt om de stelen van de pijpen in de pijpenpot te centreren. Bodemvondst Alphen aan de Rijn.

Door Cornelis van Rijk is het merk de Keeshond gezet. Voor zover bekend is dit merk alleen in Aarlanderveen door deze pijpenmaker in gebruik geweest. Cornelis liet met dit merk zien dat hij tot de patriotten behoorde. Ook is een pijp van hem

bekend met op de steel Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap⁵⁶.

Een overzicht van de merken die door diverse pijpenmakers zijn gezet is terug te vinden in de publicaties over Aarlanderveen⁵⁷.

Verspreidingsgebied

De tabakspijpenfabriek van Hoogenboom was dusdanig groot dat zijn producten over de hele wereld verhandeld werden. Zijn tabakspijpen werden via handelaren in Amsterdam (Jan Hempel) en Rotterdam (gebroeders Stumphius) afgezet in Frankrijk, Duitsland, het Oostzeegebied en de Spaanse eilanden.

Daarbij schuwde Hoogenboom niet om populaire Goudse exportmerken zoals de leeuw in Hollandse tuin en de slang op zijn producten te plaatsen. Zelfs buitenlandse merken werden door Hoogenboom geïmiteerd. Een bewijs dat hij ook voor de export heeft geproduceerd.

Afbeelding 65. Een product van Philip Hoogenboom voorzien van het stadhouderlijk wapen en gemerkt met het C6 monogram. Het C6 monogram is een verwijzing naar de in Denemarken regerende vorst Christiaan VI (1730-1748). Datering circa 1748. Bodemvondst Arkade Aarlanderveen.

⁵⁶ Zie Van der Meulen, 1987.

⁵⁷ Zie bijvoorbeeld Van der Meulen, 1986.

De Aarlanderveense producten zijn ook voor de lokale/regionale markt geproduceerd zoals blijkt uit een Aalsmeers vondstcomplex⁵⁸. Ook binnen Amsterdamse vondstcomplexen worden met enige regelmaat producten uit Aarlanderveen aangetroffen zij het dat de omvang beperkt is tot hooguit enkele procenten.

Afbeelding 66. Een product van Pieter van Rijk gemerkt met de initialen PVR boven een gekroonde vis. Datering 1790-1800. Bodemvondst Amsterdam.

Afbeelding 67. Een lobbenpijp die aan de bovenzijde is voorzien van een wapenschild van de Oostenrijkse Nederlanden (dubbelkoppige adelaar) en de Republiek der zeven provinciën (staande leeuw). Mogelijk een verwijzing naar de Oostenrijkse successieoorlog. Producent Philip Hoogenboom. Datering 1740-1750. Bodemvondst Alphen aan den Rijn.

⁵⁸ Een vondstcomplex van de Oosteinderweg in Aalsmeer geeft aan dat meer dan 50% van de aangetroffen tabakspijpen in Aarlanderveen is geproduceerd. Vriendelijke mededeling Bert van der Lingen.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Anker, Andries Gerrits van 't		18c
Anker, Gerrit Hendricksz van 't		18bc
Assendelft, Cornelis van		18bc
Baak, Arij Paulusz		18bc?
Berg, Jan van den	1818	19ab
Boot, Pieter	1818	18d-19ab
Consent, Jan		18ab
Eijk, Hermanus Johannes van	1769-1779	18c
Ham, Hendrik van der	1835	19b
Helm, Matthijs Willemsz van der	1727-1745	18b
Helm, Willem Dircksz van der	-1727	18a
Heijningen, Cornelis Jansz van der	1743	18b
Heijningen, Klaes Jantz.	1743	18bc
Heijsterborg, Andreas	1822 en 1829	19ab
Hoogenboom, Philip Jansz	1740-1764	18bc
Hoogstraten, Magtelt Andriesse	1700-1748	18ab
Jong, Dirk de		18b
Klaveren, Gerrit van		19b
Kramer, Jan Hendrik	1764-1769	18c
Kraneveld, Cornelis Jantz	1743	18b
Loos, Meyndert Barentse de	1743	18bc
Lugtenburg, Jan Philisz		18cd
Martens, Pieter		19a

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Meijers, Pieter		19ab
Overhoff, Johannes Adolff		18bc
Penselaar, Hendrik FLorisse		18ab
Proost, Jan Joosten	1743	18ab
Ram, Jan		19ab
Ruijtenburg, Maarten Huijgen	-1740	18ab
Rijk, Cornelis Pietersz van	1790	18d
Rijk, Frank van		19ab
Rijk, Hendrik Cornelisz van		18cd
Rijk, Pieter van	1786-1789	18d-19a
Scheer, Cornelis van	1815	19a
Schild, Jan	-1856	19bc
Schild, Geurt Jacob	1828-1850	19b
Schild, Paulus		19d-20a
Sibbes, Wilhelmus Johannes	1914	20a
Snel, Bastiaan	-1780	18bcd
Snel, Pieter Klaasz.		18d-19ab
Spaan, Hendrik		18cd-19a
Stal, Jan Jansz. van der		18bcd
Stortenbeker, Cornelis Jansz.	1760-1770	18cd
Swieten, Jacob Jansz. van	1743	18bc
Valk, Adolf ⁵⁹	1820	18d-19a
Verheij, Hendrik Jansz.		18bc
Versluijs, Jan Jansz.	1700-1748	18ab
Weyman, Jan		18bc
Wijngaarden, Pieter van	Exploiteert de oven van de voormalige pijpenmakerij van Hoogenboom. Productie van tabakspijpen in Alphen.	
Willems, Huijbert,		18cd
Zwieten, Hendrik van	1779-1786	18d

Summary

In the 18th and 19th century Aarlanderveen was a major production centre. The pipe makers of Aarlanderveen made imitation Gouda tobacco pipes. These pipes were produced for local and regional customers, but also for export. They used a number of famous Gouda marks and even put the names of Gouda pipe makers on the stems of their pipes. Philip Hoogenboom also used foreign marks.

At the end of the 18th century Cornelis van Rijk used a special mark: 'De Keeshond' (Pomeranian dog). It referred to his political preference: The Patriots.

The production of tobacco pipes came to an end in 1914 after a fire in the factory of Wilhelmus Johannes Sibbes. He produced slip-cast pipes. He moved his factory to Alphen aan den Rijn and continued production there.

⁵⁹ Van der Lingen, 2004, p.1547-1548.

Alkmaar

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenijverheid

Op basis van historische bronnen is bekend dat in Alkmaar tot ver in de 17de eeuw tabakspijpen zijn gemaakt.

De vroegst bekende vermelding is van 1632⁶⁰. In dat jaar blijkt de zieke Robbert Morrijs/Morroc op bed te liggen en wordt voor deze pijpenmaker een testament opgemaakt. Hij heeft dit ziekbed overleefd en tot in de jaren vijftig van de 17de eeuw komt zijn naam in de archieven voor.

Afbeelding 68. Voorbeeld van een in Alkmaar geproduceerde pijp door Robbert Morroc. Datering 1640-1655. Bodemvondst Hoorn.

Een andere redelijk bekende Alkmaarse pijpenmaker is Dirck Dircksz. Deze wordt zowel in 1647 als in 1674 in de archieven genoemd. Hierbij is het voornamelijk onduidelijk of beide vermeldingen dezelfde persoon betreffen.

⁶⁰ G.A. Alkmaar, Notaris Claes Fransz. Ocker, 105/8, 29 september 1632.

Andere pijpenmakers die we van naam kennen zijn Karel Karelsz. de Pree, Heijndrijck Jansz. en Jan Tamis.

Van Karel Karelsz. is bekend dat hij in 1664 als poorter van de stad wordt ingeschreven. Deze pijpenmaker liet pijpvaarde uit Gouda aanvoeren. Hij is in 1681 is overleden.

Afbeelding 69. Voorbeeld van een in Alkmaar geproduceerde pijp door Karel Karelsz. de Pree. Datering 1655-1670. Bodemvondst Amstelveen.

Verder is bekend dat de pijpenmakers van Alkmaar in 1674 een protest hebben ingediend tegen de verschillen in impost op tabakspijpen binnen het gewest Holland en West-Friesland⁶¹.

Producten en typologie

Met de publicatie⁶² van de kleipijpen die de afgelopen jaren tijdens stadsarcheologisch onderzoek in Alkmaar zijn gevonden, is een goed overzicht ontstaan van de tabakspijpenproductie in deze stad.

Afbeelding 70. Voorbeeld van een Alkmaarse Jonaspip. Datering 1635-1650.

Hieruit blijkt onder meer dat in deze stad gemerkte tabakspijpen zijn vervaardigd. Incidenteel komen versierde exemplaren voor. Zo

⁶¹ Van der Meulen en Bottelier, 2001, p. 1315.

⁶² Duco, 2004.

kennen we Jonaspijpen⁶³ die op basis van het hielmerk aan dit productiecentrum worden toegeschreven. De graving van de mal lijkt overigens een relatie met het productiecentrum Amsterdam niet uit te sluiten⁶⁴.

Producten uit de werkplaats van Robbert Morroc zijn soms aan beide zijden van een masker voorzien. Op de steel van deze pijp is de naam van deze pijpenmaker in reliëf tussen een kader van florale versiering aangebracht⁶⁵.

Tevens is een pijp bekend, die wordt toegeschreven aan Jan Tamis, waarbij de steel rijkelijk met bloemen is versierd. Op het einde van de steelversiering is tevens de naam van deze pijpenmaker het jaartal 1634 in reliëf aangebracht⁶⁶.

Afbeelding 71. Voorbeeld van een pijp die wordt toegeschreven aan Jan Tamis. Datering 1635-1645. Bodenvondst Amsterdam.

Afbeelding 72. Voorbeeld van een Alkmaarse pijp geproduceerd door Dirck Dircksz. Datering 1645-1660.

Productieafval van pijpenmakers is niet aangetroffen. Wel is een roodbakende baksteen voor het glazuren van tabakspijpen tussen pottenbakkersafval aan de Laat gevonden. Daarnaast zijn aaneengebakken tabakspijpen op het Vijvertje hoek Ridderstraat opgegraven. Dit

⁶³ Een Alkmaarse Jonaspijp met het merk FW is gepubliceerd door De Jong- Lambregts, 2007, p.26 en Duco, 2004, p. 77.

⁶⁴ Niet uitgesloten mag worden dat dit type pijpen op bestelling door een Amsterdamse pijpenmaker zijn geproduceerd en van een Alkmaars merk zijn voorzien.

⁶⁵ Faas, 1991.

⁶⁶ Duco, 2004, p. 77.

afval is in een gebruikerscontext gevonden en verondersteld wordt dat het afval van een pottenbakker betreft⁶⁷.

Merken

Zoals vermeld zijn in Alkmaar gemerkte tabakspijpen geproduceerd. Vooralnog zijn alleen initiaalmerken uit dit productiecentrum bekend. Zo kennen we de merken: D, CG, CM, DD (Dirck Dircksz.), FW, IH, IT (Jan Tamis), KP (Karel Karelsz. de Pree) en RM (Robbert Morroc).

Verspreidingsgebied

Tabakspijpen van Alkmaarse pijpenmakers worden slechts incidenteel buiten Alkmaar in de provincie Noord-Holland aangetroffen. Hieruit blijkt dat de Alkmaarse pijpenmakers hoofdzakelijk voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Dircksz., Dirck	1647-1674	17bc
Jansz., Heijndrijck	1681	17d
Morroc, Robbert	1632-1656	17bc
Pree, Karel Karelsz. de	1664-1681	17cd
Tamis, Jan		17b

Summary

During the last three quarters of the 17th century there was small-scale tobacco pipe production in Alkmaar. The names of five pipe makers are known from archival sources. There is archaeological evidence that probably 9 different heel marks (initials) were used in the town.

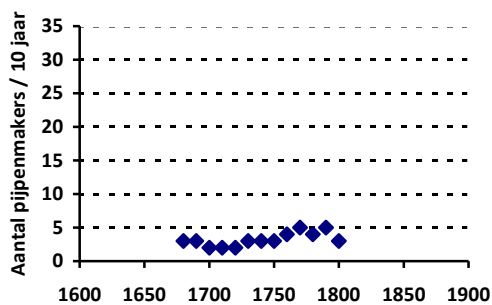
The tobacco pipe makers of Alkmaar produced for the local market. Until now no pipe makers' production waste has been found.

⁶⁷ Gegevens over het productieafval zijn ontleend aan Duco 2004, p. 82-83.

Alphen aan den Rijn

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenijverheid⁶⁸

Afbeelding 73. Gesommeerd aantal pijpenmakers per periode van 10 jaar in Alphen aan den Rijn.

Het aantal pijpenmakers dat aan de plaats Alphen kan worden gekoppeld is tot op heden beperkt in aantal. Voor de 17de eeuw is de enige informatie afkomstig uit een notarieel stuk dat op 11 augustus 1697 door Jacobus van Dorp is opgesteld. Voor hem verschenen de pijpenmakers Hendrik Abrahamsz. van Elstland⁶⁹,

⁶⁸ Tenzij anders aangegeven zijn de gegevens ontleend aan Van der Meulen, 1986.

⁶⁹ SAHM, 2 februari 1703. Hendrik Abrahamsz van Elstland, wonend te Alphen, weduwnaar van Maria Gillisdr van Rijken, ter eenre en Pieter Paulsz de Jager, wonend te Aarlanderveen Lage Zijde en Daniël van Boxel, pijpenmaker te Gouda, zwager van de overledene, als voogden van Ida oud 9 jaar, Maria oud 7 jaar, kinderen van de overledene, ter andere zijde. Boedeldeling van moederlijk erfdeel. Hendrik Abrahamsz behoudt de boedel en zal zijn kinderen onderhouden en opvoeden tot volwassenheid, hun dan geven een uitzet en dan uitreiken samen 40 gulden. Hij behoud ook zijn huis en erf in de Heerestraat in het Zuideinde van Alphen strekkend tot het

Willem Dircksz. van der Helm en Cornelis Lenardsz. de Roos. Zij komen overeen dat per 1 september van dat jaar Hendrik Abrahamsz. en Willem Dircksz. de merken gekroonde H, gekroonde schenkan, een hand, een opregte melkmijt, een schip zonder roer ofte de letteren I.V.K. op hun producten plaatsen. Cornelis de Roos gebruikt volgens dit stuk de merken de wijnton, de duif en het klaverblad. Indien een van de comparanten het merk van de ander op zijn pijpen zet loopt hij het risico dat deze verbeurd worden verklaard en bovendien dat hij een geldstraf opgelegd krijgt van 42 stuivers voor iedere pijp die onjuist gemerkt is.

Afbeelding 74. Een zijmerkpip met het wapen van Alphen en de tekst/naam I D KRAAL. Mogelijk een product van een Alphenese pijpenmaker met de achternaam Kraal. Datering 1730-1770. Bodemvondst Alphen aan den Rijn.

Afbeelding 75. Een zijmerkpip met het wapen van Alphen en initialen HVH. Mogelijk een product van een Alphenese pijpenmaker van der Helm. Datering 1730-1770.

In de loop van de 18de en 19de eeuw worden ook pijpenmakers met als woonplaats Alphen in de archieven genoemd. In sommige gevallen is het

Kanaal, belend ten zuiden Aarnt Maas, ten noorden Jan Rijke Langeveld.

onduidelijk of het zelfstandige pijpenmakers zijn of dat het pijpenmakers in dienst van een Aarlanderveense pijpenmaker betreft. Bij de familie van der Helm is het zeker dat er meerdere zelfstandige pijpenmakers actief zijn geweest. Bekend is ook dat zij in opdracht van de Aarlanderveense pijpenmaker Philip Hoogenboom hebben gewerkt. Zo heeft Johannes van der Helm tot 1765 tabakspijpen aan Philip geleverd.

Vermeldenswaardig is de verkoop van een erf met pijpenmakerij aan het Zuideinde in Alphen door de kinderen van Jacob van der Helm in 1779. De pijpenmakerij wordt voor maar liefst 1302 gulden aan Jannetje Klinkert verkocht⁷⁰.

Al met al ontstaat het beeld dat in de 18de eeuw de tabakspijpenijverheid in Alphen beperkt van omvang is geweest en dat veelal voor de grotere pijpenmakerij van Philip Hoogenboom in Aarlanderveen werd geproduceerd.

Afbeelding 76. Een rondbodempijp voorzien van het merk PVW. Een product van de laatste in Alphen actief zijnde pijpenmaker Pieter van Wijngaarden. Datering 1780-1800. Bodemvondst Amsterdam.

In Alphen was ook de pijpenfabriek ERKA⁷¹ gevestigd. Voor deze Alphense pijpenfabriek

⁷⁰ SAHM, *protocolen Alphen*, 3 juni 1779. Hendrik van der Helm, Willem van der Helm en Maria van der Helm, wonende te Alphen, voor zichzelf en opkomend voor hun broer Jan van der Helm, wonende te ..niet vermeld.. en hun zuster Jannetje van der Helm, wonende te 's-Gravenhage, allen kinderen van Jacob van der Helm, mede Jan van der End, schout, Jacobus Maas, Cornelis van Hoorn, weesmannen van Alphen, voor Antje van der Helm, minderjarige dochter van voornoemde Jacob van der Helm, verkopen aan Jannetje Klinkert, weduwe van Jacob Klein, een huis, erf met pijpenmakerij in het Zuideinde van Alphen, strekkend van de Heerestraat tot het Kanaal, belend ten noorden Willem Slobbe, ten zuiden Jan Fredriksz. Brunt. Koopsom 1.302 gulden.

⁷¹ Gegevens betreffende de ERKA fabriek zijn ontleend aan Van der Lingen, 2002.

(Prins Hendrikstraat 200) werd in 1914 door Wilhelmus Johannes Sibbes een hinderwetvergunning aangevraagd. Dit nadat de fabriek van Sibbes in Aarlanderveen was afgebrand.

De ERKA fabriek heeft van begin 1915 tot eind 1916 tabakspijpen geproduceerd⁷².

Afbeelding 77. Advertentie uit de Rijnbode van 24 november 1915 van de pijpenfabriek ERKA in Alphen.

Producten en typologie

Over de Alphense producten aan het eind van de 17de en het begin van de 18de eeuw is niet veel bekend. Uit het genoemde notariële stuk blijkt dat de producten met dezelfde merken als de Goudse producten, gemerkt werden. Hieruit wordt opgemaakt dat de Alphense pijpenmakers de Goudse producten imiteerden en vermoed wordt dat dit de reden is waarom deze producten tot op heden (nog) niet herkend worden. Van latere pijpenmakers zijn een aantal pijpen bekend waarvan er hier enige afgebeeld zijn.

De producten die ERKA op de markt heeft gebracht zijn gegoten pijpen. Tot op heden is slechts één product uit deze fabriek gepubliceerd⁷³.

Merken

Uit het genoemde notariële stuk uit 1697 blijkt dat de Alphense pijpenmakers populaire Goudse merken zoals de gekroonde H, de melkmeid, de schenkan en het klaverblad op hun producten zetten. Een indicatie dat zij mee wilden liften met de populariteit van deze Goudse merken.

Daarnaast zijn tabakspijpen met het merk de ster voorzien van initialen (KVH, HVH en I.D.KRAAL) bekend. Vermoed wordt dat dit zijmerk het wapen

⁷² Vriendelijke mededeling Bert van der Lingen, maart 2011. Tot voor kort werd aangenomen dat deze fabriek tot september 1923 tabakspijpen heeft geproduceerd.

⁷³ Van der Lingen, 2002, p. 1421. De afbeelding op deze pijp heeft betrekking op de mobilisatie van 1914/1915. De pijp heeft een grote overeenkomst met tabakspijpen van de fabriek Hollandia uit Gouda.

van Alphen voorstelt met daarboven de initialen van de Alphense pijpenmaker.

Verspreidingsgebied

Doordat de vroeg 18de eeuwse producten vooralsnog niet herkend worden, is het onbekend wat het verspreidingsgebied van deze Alphense tabakspijpen is geweest. Vermoed wordt dat ze analoog aan de Aarlanderveense producten zowel op de lokale markt als via handelaren in Amsterdam / Rotterdam en mogelijk ook internationaal verhandeld zijn.

Afbeelding 78. Een zijmerkpip met het wapen van Alphen met initialen KVH. Mogelijk een product van een Alphense pijpenmaker van der Helm. Datering 1730-1770.

Afbeelding 79. Een zijmerkpip met de gekroonde trompet en initialen PVW. Een product van de Alphense pijpenmaker Pieter van Wijngaarden. Datering 1780-1800. Bodemvondst Leidschendam.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Elstland, Hendrik Abrahamsz. van.	1697-1705	18a
End, Jan van der		18bc?
Helm, Hendrik van der	-1787	18cd
Helm, Jacob Hendriksz.	1765-1779	18c
Helm, Johannes van der	-1765	18bc
Helm, Matthijs Willemsz. van der	1727-1745	18ab
Helm, Willem Dircksz. van der	1697-1727	17d-18ab
Kleef, Jacob van		18b?
Kolm, Gerrit van der		18d
Looy, Pieter de	1730	18bc
Roos, Cornelis Lenardsz. de	1697	17d-18a
Firma C. de Rijk & Zoon (ERKA)	1915-1916	20a
Sijpesteyn, Gerrit		18cd
Tijbout, Hendrik Janse	1713-1739	18ab
Verduijn, Cornelis	1743?	18b
Wijngaarden, Pieter van	1782-1802	18d-19a
Zwieten, Hendrik van	Zie Aarlanderveen	

Summary

Tobacco pipes were made in Alphen aan den Rijn in the late 17th and the first half of the 18th century. It is known from archival sources that pipes with popular Gouda marks were produced there. Until now only few tobacco pipes can be attributed to this centre.

Pipe makers' production waste has not been found.

In the beginning of the 20th century there was small-scale production of slip-cast pipes in Alphen aan den Rijn in the ERKA factory.

Amersfoort

Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid⁷⁴

Op basis van historische bronnen is bekend dat in Amersfoort tenminste een vijftal pijpenmakers actief zijn geweest.

De vroegst bekende vermelding is van 1642. In dat jaar wordt Hartoch Peeters als pijpenmaker woonachtig nabij de Singel bij het Agnietenconvent genoemd. Nog datzelfde jaar wordt melding gemaakt van de pijpenmaker Marmeduck Pletz die samen met zijn uit Amsterdam afkomstige vrouw Rebecca een pand koopt op de hoek Singel / Sint Andriesstraat. Na het overlijden van haar man zet Rebecca de zaak voort want in 1651 wordt zij als "toebakspijpemaekster" genoemd en zij was op dat moment nog steeds woonachtig op de Singel. Op 7 november 1653 wordt dezelfde Rebecca met op dat moment de achternaam Thonis genoemd wanneer zij een krediet van 30 gulden heeft ontvangen. Dit om haar handwerk (de productie van tabakspijpen) gaande te kunnen houden.

In 1655 hertrouwt Rebecca en blijkt zij de buurvrouw van Peetertin Wouters te zijn. Deze laatste naam kan mogelijk weer in verband worden gebracht met de pijpenmaker Wouter Jansz. van Eck.

Op 4 december 1654, krijgt Wouter Jansz. van Eck voor 4 jaar het alleenrecht om tabakspijpen in Amersfoort te mogen maken⁷⁵.

Zowel in 1660 als in 1664 wordt hem dit recht voor een periode van 4 jaar opnieuw verleend.

Op 30 december 1667 vervalt het recht en is het voortaan aan een ieder vrij om tabakspijpen binnen deze stad te produceren⁷⁶.

De mogelijke reden hierachter is een geschil tussen de pottenbakker Wouter Jansz. en de pijpenmaker Cornelis Cornelisz. van Asch. Cornelis Cornelisz. van Asch is rondom 1641 in Amersfoort geboren⁷⁷. Hij was tenminste in 1667 pijpenmaker en komt uiteindelijk via omzwervingen langs Brest (Bretagne), Haarlem, Amsterdam, Woerden en Nijmegen in 1690 in de gevangenis in Leiden uit. Hier wordt hij verplicht om voor de kost tabakspijpen te maken.

De vermelding in 1667 is tevens de laatste keer dat een Amersfoortse tabakspijpenmaker wordt genoemd in de archivalische bronnen.

Producten en typologie

Over de Amersfoortse productie en de typologie zijn we aangewezen op archeologische vondsten. De meest interessante vondst werd in 1990 bij archeologisch onderzoek op de hoek Muurhuizen en de Nieuwstraat gedaan. In een houten tonnetje werden tenminste 23 afzonderlijke kleipijpen aangetroffen. Onder deze 23 producten bevonden zich 10 ongerookte exemplaren die op grond van hun vorm en verkleuring als misbaksels worden geïnterpreteerd⁷⁸.

Typologisch komen de producten overeen met tabakspijpen zoals deze in de jaren veertig van de 17de eeuw in Gouda werden geproduceerd.

Eén exemplaar kon gereconstrueerd worden en heeft een steellengte van 23,2 cm.

Merken

Ten aanzien van de hantering van merken door Amersfoortse pijpenmakers mag een krantenbericht uit 1951 niet onbesproken blijven⁷⁹. In dit bericht wordt gesproken over een grote hoeveelheid vondsten van tabakspijpen onder de vloer in de kolk van de Spuisluis. Deze vondsten worden volgens dit krantenbericht gerelateerd aan een pijpenfabriek die ooit op deze locatie zou hebben gestaan.

Het merendeel van deze tabakspijpen is volgens de beschrijving ongemerkt. Een enkel exemplaar heeft het merk de lelie in ruit of het merk MGD.

⁷⁴ Tenzij anders vermeld zijn de historische gegevens ontleend aan Glazing en van der Linde, 2009.

⁷⁵ Tupan, 1979, p. 9.

⁷⁶ Tupan, 1979.

⁷⁷ Van der Meulen, 1999, p.2.

⁷⁸ Jayasena, 2001, p. 8.

⁷⁹ Dagblad voor Amersfoort van 4 september 1951.

Laatstgenoemde pijp heeft in het krantenbericht een lelie in ruit versiering op de steel.

Op basis van de gegevens uit dit krantenbericht wordt echter niet de indruk verkregen dat de gemerkte producten van Amersfoortse makelij zijn. Immers het merk MGD moet waarschijnlijk als het Goudse merk GMD worden gelezen.

Met de huidige kennis lijkt de conclusie geoorloofd dat ondanks bovengenoemd krantenbericht de Amersfoortse pijpenmakers hun producten niet merkten.

Afbeelding 80. Voorbeeld van een in Amersfoort aangetroffen ongemerkte tabakspijp die goed door een Amersfoortse pijpenmaker rond 1650-1660 zou kunnen zijn geproduceerd. Complete steellengte 35 cm.

Verspreidingsgebied

Gezien het beperkte aantal pijpenmakers en de beperkte vermeldingen van deze pijpenmakers in de archieven, wordt aangenomen dat de Amersfoortse tabakspijpenmakers voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Asch, Cornelis Cornelisz. van	1667	17c
Eck, Wouter Jansz. van	1654-1667	17c
Peeters, Hartoch	1642	17bc
Pletz, Marmeduck	1642	17bc
Thonis, Rebecca	1653	17bc

Summary

In the middle of the 17th century there was small-scale tobacco pipe production in Amersfoort. So far the names of five pipe makers are known, among them a woman named Rebecca Thonis (1653).

During the period 1654 –1667 Wouter Jansz. van Eck possessed a monopoly for the production of tobacco pipes. The last pipe maker was, as far as we know, Cornelis Cornelisz. Van Asch. He is mentioned in the archives as a pipe maker in 1667. Wouter Jansz. Van Eck was at that time a potter.

In 1990 production waste was found. Typologically these pipes have been dated to the forties of the 17th century and the form of the pipes matches those in use in Gouda in that period. There are no marked pipes known that were manufactured in Amersfoort.

Amsterdam

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

Amsterdam is één van de steden waar het tabaksgebruik als eerste was doorgedrongen. Kleipijpen die zijn aangetroffen in de aanplempingslaag van het Waterlooplein, tonen aan dat in de late 16de eeuw in deze stad uit kleipijpen werd gerookt.

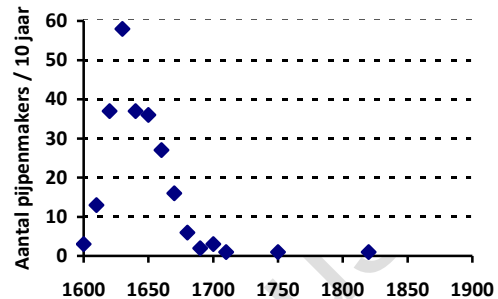
Afbeelding 81. Een eerste generatiepijp die is opgegraven op het Waterlooplein en op stratigrafische gronden rondom 1595 gedateerd wordt.

Afbeelding 82. Een product van de Amsterdamse pijpenmaker Thomas Laurence. Hielmerk roos met in de bladeren van de roos de initialen TL (het merk is omgekeerd op het hiel gestempeld). Datering 1610-1620. Bodenvondst Amsterdam.

In hoeverre deze 16de eeuwse tabakspijpen lokaal zijn geproduceerd is niet bekend. Wel is bekend dat vanaf 1607 tabakspijpen in Amsterdam zijn geproduceerd. In dat jaar wordt

een zekere William Boseman⁸⁰ als pijpenmaker genoemd. Uit datzelfde jaar stamt een vermelding van de pijpenmaker Thomas Laurence. Laatstgenoemde pijpenmaker was op de Haarlemmerstraat woonachtig.

Afbeelding 83. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Amsterdam. De pijpenmakers waar duidelijk van is dat zij alleen als leerling actief zijn geweest, zijn niet opgenomen in deze grafiek.

Vanaf 1607 neemt het aantal pijpenmakers in Amsterdam sterk toe en wordt het hoogste aantal bereikt tussen 1630-1640. Daarmee is Amsterdam in de eerste helft van de 17de eeuw het meest prominente productiecentrum binnen onze huidige geografische landsgrenzen.

Afbeelding 84. Een geheel versierde steel voorzien van de naam WILLIAM LEETH. Pijpenmaker William Leeth. Datering 1620-1630.

Tot circa 1650 blijft Amsterdam het grootste Nederlandse productiecentrum. Daarna wordt Amsterdam langzamerhand overvleugeld door de Goudse pijpenijverheid. Vooral nog gaan we er vanuit dat diverse aspecten een rol hebben gespeeld bij de neergang van de Amsterdamse pijpenijverheid. Aspecten waaraan gedacht worden zijn⁸¹:

- 1) Goudse pijpenmakers mochten hun tabakspijpen naast de Amsterdamse producten, op de pijpenmarkt aan de

⁸⁰ G.A. Amsterdam, *English reformed church, particulier archief 318/1*, 17 juni 1607.

⁸¹ Zie Stam, 2007, p. 118.

Nieuwezijds Voorburgwal, verhandelen. Vanwege het ontbreken van protectionistische maatregelen zoals we in andere steden vaak zien, was het voor de Goudse pijpenmakers mogelijk om hun over het algemeen kwalitatief betere producten op een potentieel grote markt af te zetten. Deze kwalitatief betere producten pasten bij een steeds verder toenemende welvaart en vormden een ernstige concurrentie voor het Amsterdamse product;

- 2) Het afzetgebied voor de Amsterdamse pijpenmakers viel deels weg. Binnen hun eigen stad werden ze, zoals hierboven betoogd, beconcurrereerd door Goudse pijpenmakers. Maar niet alleen binnen hun eigen stad hadden de Amsterdamse pijpenmakers last van concurrentie. Door de opkomst van lokale pijpenmakers in gebieden waar Amsterdamse pijpenmakers naartoe exporteerden, ontstonden ook problemen. Dit omdat zowel de lokale als de Amsterdamse pijpenmakers in hetzelfde marktsegment van de goedkope, groffe pijp actief waren. De Amsterdamse pijpenmakers hadden als nadeel dat zij bovenop hun productiekosten, transportkosten moesten maken.

In het kader van het wegvallen van de afzetmarkt is het niet onbelangrijk om te vermelden dat de voor de Amsterdamse pijpenmakers belangrijke export naar de Nieuwe wereld geleidelijk wegviel toen Nieuw Amsterdam in 1664 in Engelse handen overging⁸²;

- 3) De Goudse pijpenmakers hadden zich in een Gilde verenigd en dit had een positief effect op de tabakspijpenindustrie in deze stad. In Amsterdam is het nooit gelukt om een pijpenmakersgilde op te zetten;
- 4) De stichting van de pijpenmarkt in Gouda in 1686 moet gezien worden als een logische stap van rationalisering en completering van het belangrijkste

centrum van de Nederlanden. Door de verplaatsing van de belangrijkste pijpenmarkt naar Gouda, verloor de markt in Amsterdam sterk aan betekenis;

- 5) Als laatste dient niet vergeten te worden dat Amsterdam in 1663-1664 werd getroffen door een pestepidemie. Dit kostte circa 10% van de bevolking het leven en zal ongetwijfeld negatief op een kwijnende tabakspijpenindustrie hebben gewerkt.

Na 1700 zijn incidenteel pijpenmakers uit Amsterdam bekend. De laatste in Amsterdam actieve pijpenmaker is de van oorsprong Goudse pottenbakker Gerardus Staats. Gerardus was in het derde decennium van de 19de eeuw in Amsterdam actief. Hij merkte zijn producten met "Het Anker". De kwaliteit van zijn producten was dusdanig slecht dat zij duidelijk van Goudse producten onderscheiden konden worden.

Afbeelding 85. Een 19de eeuwse product gemerkt met "Het Anker" die mogelijk door Gerardus Staats in het derde decennium van de 19de eeuw in Amsterdam is geproduceerd. Bodemvondst Amsterdam.

Producten en typologie

De aan Amsterdam toegeschreven producten vertonen een gangbaar West-Nederlands model. De eerste generatie producten uit het laatste decennium van de 16de en eerste kwart van de 17de eeuw vertonen net zoals producten uit andere centra, een afgesneden ketelopening en zijn in een tweedelige mal geproduceerd.

⁸² Met name producten van Edward Bird en gemerkt met EB worden vooral in de nieuwe wereld en in Zweden aangetroffen.

Afbeelding 86. Een versinterde tabakspijp waarbij een steel aan de kop is gebakken. Datering 1630-1645. Bodemvondst Diemen.

Vanaf 1620 wordt de ketelopening met een zogenaamde botter afgewerkt. Hierdoor worden de scherpe randen aan de ketelopening voorkomen. Rond het midden van de 17de eeuw evolueert het Amsterdamse model gelijk het Goudse model, naar een trechtervorm. De gepresenteerde afbeeldingen geven een goed beeld van de voor Amsterdam karakteristieke modellen.

Afbeelding 87. Een elleboogpijp geproduceerd voor de Amerikaanse markt door de Amsterdamse pijpenmaker Edward Bird. Datering 1650-1670. Bodemvondst Amsterdam.

Voor de Nieuwe Wereld wordt na circa 1640 een specifiek model op de markt gebracht: de elleboogpijp.

Van dit model is bekend dat het voornamelijk in Amsterdam en in veel mindere mate in Gouda⁸³, is geproduceerd. Bodemvondsten van dit model

⁸³ Een elleboogpijp met het merk de roemer is opgegraven in Fort Oranje, New-York en wordt toegeschreven aan een Goudse pijpenmaker Willem Claesz Boot en gedateerd rondom 1680.

zijn in Nederland echter vrij zeldzaam maar worden in Amerika regelmatig aangetroffen.

Afbeelding 88. Enkele pijpenringen die in 2005 in Duivendrecht zijn gevonden. Mogelijk van Amsterdamse origine. Vergelijkbare exemplaren zijn bij opgravingen op het Damrak ten behoeve van de aanleg van de Noord-Zuidlijn aangetroffen.

Vermeldenswaardig is dat tot op heden slechts in beperkte mate pijpenmakersafval in Amsterdam is gevonden⁸⁴. Pijpenringen uit deze stad zijn wel gevonden, echter pijpenpotten zijn tot op heden in zijn geheel niet aangetroffen c.q. herkend.

Versinterde tabakspijpen zijn ook bekend uit opgravingen. In sommige gevallen is het onduidelijk of het afval van een pijpenmaker, secundair verbrand materiaal of gewoon een tweederangs product betreft.

Afbeelding 89. Een geheel versierde steel voorzien van Adam en Eva. De kop die bij deze steel heeft gehoord is onversierd⁸⁵. Pijpenmaker mogelijk Jacob Adams. Datering 1625-1635. Bodemvondst Diemen.

⁸⁴ De belangrijkste vondstlocaties van Amsterdams productieafval zijn hoek Keizersgracht – Wolvensteeg (collectie BMA Amsterdam) en de voormalige Ringdijk in Diemen (zie Van Oostveen en Bonnema, 1998) waarbij dit materiaal bij de aanleg van de dijk is gebruikt. Incidenteel worden misbaksels van tabakspijpen en pijpenringen binnen opgravingen van BMA aangetroffen.

⁸⁵ Zie Van Oostveen, 1996 en Van Oostveen-Bonnema, 1996.

De versieringen die in Amsterdam zijn toegepast zijn divers. Naast de frequent toegepaste gestempelde lelie in ruit steelversieringen zijn er ook florale steelversieringen bekend. Deze steelversieringen zijn in de mal aangebracht en zijn een kenmerk van een goedkoop product. Immers de handeling van het stempelen van een steelversiering kon overgeslagen worden. De Amsterdamse tabakspijp was over het algemeen niet geglaasd. Ook dit is een kenmerk van een eenvoudige en dus goedkope tabakspijp.

Afbeelding 90. Een Jonas pijp geproduceerd door een vooralsnog onbekende Amsterdamse pijpenmaker. Datering 1630-1645. Bodemvondst Amsterdam.

Afbeelding 91. Een karakteristiek Amsterdamse steelversiering bestaande met een in reliëf aangebrachte florale steelversiering (geborduurde steel). Datering 1630-1645. Bodemvondst Amsterdam.

Geheel versierde tabakspijpen zijn ook in Amsterdam geproduceerd. Tot dit assortiment behoren fijnzinnig versierde Jonas- en barokpijpen.

Afbeelding 92. Een barok versierde pijp geproduceerd door de Amsterdamse pijpenmaker Evert Franck. Datering 1625-1640. Bodemvondst Leeuwarden.

Merken

De Amsterdamse pijpenmakers gebruikten naast de bekende merken de (tudor)roos en de lelie (in ruit) tevens initiaalmerken al dan niet in combinatie met een (tudor)roos. Incidenteel komen ook andere typen hielmerken voor. Daarnaast is een significant deel van de Amsterdamse productie ongemerkt. Een afwerking die past bij de productie van goedkope eenvoudige tabakspijpen.

Verspreidingsgebied

De Amsterdamse tabakspijpen zijn naast de lokale markt ook voor de landelijke markt (met name de Noordelijke helft van de Republiek) en de export (Amerika maar ook bijvoorbeeld Zweden) geproduceerd. Zoals vermeld loopt na 1650 de Amsterdamse pijpennijverheid terug. De Amsterdamse pijpenmakers hebben zich vanaf dat moment meer op de lokale markt met goedkope

producten gericht. Vooralsnog zijn er geen indicaties dat Amsterdamse pijpenmakers na 1650 hoogwaardig afgewerkte producten op de markt hebben gebracht.

Afbeelding 93. Een tabakspijp die wordt toegeschreven aan de Amsterdamse pijpenmaker Willem Hendricxsz. Heptenstal. Datering 1640-1650. Bodemvondst Amsterdam.

Afbeelding 94. Een zeldzame maar voor Amsterdam karakteristieke steelversiering waarbij in de mal de initialen van de pijpenmaker zijn aangebracht. Datering 1630-1640. Bodemvondst Amsterdam.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Adams, Jacob	1632-<1636	17b
Aldersen, Edward	1628	17ab
Amlingh, Eduwart	1627-1632	17ab
Andriess, Lieven	1641	17b
Atvoort, Jan	1634-1635	17b
Baerentss, Michiel	1632-1636	17b
Barents, Teunis	1678	17cd
Barentss, Willem	1633	17b
Becou, Jean	1636-1646	17b
Beende, ?	1657	17c
Benedictus, Meijndert	1666	17c
Benjamins, Richard	1663	17c
Bird, Edward	1638-1665	17bc
Bird, Evert	1665-1672/4	17c
Black, Jacobse	1665	17c
Bolck, Joris	1632	17b
Bolck, Siebren	1700	17d/18a
Bonn, Jores	1639	17b
Bonam, Jan	1626	17ab
Bonjan, Egmont	1637	17b
Boseman, William	1607-1611	17a
Bradick, Willem	1629	17b
Brown, John	1630	17b

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Brown, Simon ⁸⁶	1637	17b
Carel Carelss	1651	17bc
Benjamin Cattmann / Chapmann ⁸⁷	1637-1639	17b
Claas, Elias	1631	17b
Claesz., Claes	1617-1646	17ab
Claesz., Hendrick	1650-1651	17bc
Claess, Jan	1636	17b
Claesz., Paulus	1618	17a
Claess, Pieter	1651-1654	17bc
Claverlij, Nicolaas ⁸⁸	1629-1631	17b
Coennen, John	1631	17b
Collier, Samuel	1623	17ab
Constable, Ralf	1616	17a
Coots (Coates), Willem	1630	17b
Croon, Baltus ⁸⁹	1696	17d
Davitss, Robert	1645	17bc
Dircksene, Heijndrik	1631	17b
Dircksz., Dirk ⁹⁰	1672	17cd
Dircx, Jacob	1631	17b
Dirckss, Willem	1633	17b
Draper, John	1630	17b
Egbertss, Jan	1653	17bc
Erasmus, Simon	1659	17c
Erentsz., Willem	1640	17b
Evertss., Evert ⁹¹	1645-1655	17bc
Evertse, Jan	1667	17c
Evertss, Joost ⁹²	1647-1649	17bc
(E)yss(e)n(s), Evert	1630	17b
Fassett, Evert	1651	17bc
Fouler, Steven	1632	17b
Franck, Evert	1627	17b
Francen, Frans	1641-1649	17bc

⁸⁶ Het betreft de broer van Jores Bonn. Deze pijpenmaker is tevens in Breda actief geweest. In Breda wordt hij Samuel Broen genoemd.

⁸⁷ Zijn vrouw is de weduwe van de pijpenmaker John Plumber.

⁸⁸ Deze pijpenmaker is tevens in Leiden actief geweest.

⁸⁹ Deze pijpenmaker is tevens in Zwolle actief geweest.

⁹⁰ Betreft mogelijk dezelfde pijpenmaker als Dirck Dircksz. van Noort.

⁹¹ Zoon van de pijpenmaker Evert Fasset uit Cambridge

⁹² Kinderen van de pijpenmaker Henry Wilkins zijn oomzegger van Joost Evertss.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Francken, Reijnier ⁹³	1656	17c
Franse, Daniel	1660	17c
Franse, Jan	1666	17c
Fuller, Thomas	1626	17ab
Gerdes, Hendrick	1668-1684	17cd
Gerrit, Cornelis	1654	17bc
Gerrits, Jan	1668-1680	17cd
Gerrits, Lambert	1676	17cd
Gijsbertsz., Cornelis	1684	17d
Gijsbertsz., Thomas	1629	17b
Gillis, Pieter	1658	17c
Godbe, Thomas	1634	17b
Groen, Raaf	1634	17b
Haen, Claes de	1666	17bc
Hamiltoun, Gouwe	1631	17b
Hansen, Frederik	1670	17c
Harcastel, Thomas	1628	17b
Haselton, Frans Janss.	1638	17b
Heijndriksz., Heijndrik	1625-1634	17b
Hendrixss, Hendrik	1651-1679	17cd
Hendrikse, Joost	1706	18a
Hendrixcxse, Jan ⁹⁴	1658	17bc
Hendrixcxse, Pieter	1656-1657	17c
Hendricxe, Reijnier ⁹⁵	1663	17bc
Hendrickse, Robert	1638	17b
Hendrixss, Thoms	1648	17b
Heptenstal, Willem Hendricxs.	1644-1655	17bc
Hendrix, Willem	1648	17bc
Hercules, Jacob	1632	17b

⁹³ Deze pijpenmaker is afkomstig uit Gorinchem.

⁹⁴ Ondertekent zijn huwelijksakte van 12 januari 1658 met de letters DH. Mogelijk heeft hij dit merk ook op zijn tabakspijpen gezet.

⁹⁵ Betreft de verbasterde naam van Rogier Wilkins.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Herenburgh, Jan	1669	17c
Herre, Guillaen	1649	17bc
Heyndrixcz., Jan	1639	17b
Hill, Abraham	1648	17bc
Huyskes, Jan	1642	17b
Idense, Egbert	1666	17c
Isake, Jan	1667	17c
I(J)sens, Evert	1655	17c
Janss, Ariaen	1649	17bc
Jacobs, Andries ⁹⁶	1686	17d
Jacobs, Heijndrik	1637	17b
Jacobs, Hillebrant	1653	17bc
Jacobss, Jacob	1652	17bc
Jacobs, Jan	1670	17c
Jacobsen, Jacob	1688	17d
Jacobsz., Thomas	1631-1632	17b
Jacobss, Ijsbrant	1646	17bc
Jans, Jasper	1630	17b
Janse, Cornelis	1664	17c
Janse, Tip	1658	17c
Jansz., Tippe Laliel	1634-1639	17b
Jansen, Jan	1661	17c
Janss, Claes	1634	17b
Janss, Cornelis	1645	17b
Janss, Heijndrik	1637	17b
Jansz., Hendrick	1672	17cd
Janss, Jan	1640	17b
Janss, Jan	1643	17b
Jansz., Jan	1627-1631	17b
Janz., Jan	1635	17b
Jansz., Jan	1646-1663	17bc
Jansz, Jan	1676	17cd
Janss, Jan	1630	17b
Janss, Jan	1633	17b
Jansz., Pieter	1642	17b
Jans, Symen	1643	17b
Janss., Teunis	1648	17b
Jaquesse, Digman	1653	17c
Jochense, Jacob	1664	17d
John, Jeffert	1626	17ab
Jonas, Laurens	1636	17b
Jorisse, Dirk	1677	17cd
Jutrich, Johannes	1633	17b
Keeman, Pieter	1678	17cd
Keesmint, Jan	1622	17ab

⁹⁶ Zoon van de pijpenmaker Jacob Jacobss.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Kleijs, Frederik	1682-1709	17d-18a
Klerck, Goodefried	1630	17b
Kock, Anthony	1656	17bc
Kolck, Steven Hendrik van de	1700	17d-18a
Kool, Joris Jan	1682-1688	17d
Lambertse, Hendrik	1662	17c
Laurens, Gerritse	1662	17c
Laurensz., Jacob	1611-1620	17a
John Plumber	1628	17b
Laurensz., Jacob	1615	17a
Laurence, Thomas	1607-1625	17a
Leenders, Frans	1655	17c
Leerd, Joris	1634	17b
Lee(th), William	1621-1628	17ab
Leurss, Lambert	1630-1634	17b
Lijt, Frans van der	1627-1635	17ab
Liewkes, Lieuke	1637	17b
Lubbertss, Joost	1636	17b
Lucass., Henderick	1651	17bc
Lunde, Robbert	1637	17b
Marcusz., Marcus	1613-1615	17a
Massie, William	1642	17b
Meeckema, Cipriaen	1653-1656	17c
Meestersum, Rogier	1643	17b
Messe, William	1609	17a
Michielss., Thomas	1631	17b
Misse, Willem	1642	17b
Moor, Willem	1629-1647	17b
Moosly, John	1629	17b
Muur, Jan	1643	17b
Nanninxoon, Jan	1623-1639	17b
Noort, Dirck Dircksz van	1674	17cd
Obben, Lubbert	1651	17bc
Otten, Claes van	1651	17bc
Pauluss, Jan	1679	17cd
Peele, Jan	1642	17b
Pietersz., Claes	1620-1654	17abc
Pieterss, Christiaen	1634	17b

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Pieterssz., Gerrit ⁹⁷	1618-1636	17ab
Pieterse, Gerrit	1664	17c
Pieters, Jan	1637	17b
Pietersz., Jan	1656	17bc
Pieters, Michiel	1677	17cd
Pieterss, Pieter	1647	17bc
Pieterss, Robbert	1645	17bc
Pierson, Robbert	1623-1631	17ab
Pinck, Herman	1620-1623	17ab
Plumber, John	1628	17ab
Prijs, Timothe	1626	17ab
Proost, Gerrit Pietersz.	1650	17bc
Pulter, Eduart	1617-1624	17ab
Reijnertz., Hans	1637	17b
Roeloffss., Gerrit	1628	17ab
Roelofsen, Hendrik ⁹⁸	1646-1656	17bc
Rull, Daniel Janse	1660	17c
Russel, Thomas	1634	17b
Schelvisch, Eduwaert	1658	17c
Schepert, Jan	1627-1635	17b
Servaes, Claes	1654	17c
Sloos, Claes Gerritss	1642	17b
Smit, Hendrick	1636	17b
Smith, John	1620	17a
Smitt, Rogier	1613-1616	17a
Smith, Rogier	1642	17b
Smith, Walter	1610	17a
Staats, Gerardus	1824-1825	19ab
Stafford, Mathias	1632	17b
Stevens, Gerrit	1669	17c
Stoffelse, Jan	1666	17c
Strobant, Adam	1632	17b
Symons, Wijnand	1635	17b
Tamkins, Willem	1645	17b
Tebbes, Hendrick	1654	17bc
Terry, Pieter	1643	17b
Thomassen, Job	1629	17b
Thomasse, Joris	1656	17c
Thomasz.,	1613-1626	17ab

⁹⁷ Zijn zoon is de pijpenmaker Lambert Gerrits.

⁹⁸ Ondertekent zijn huwelijksakte van 29 mei 1646 met het monogram HR. Ditzelfde monogram is als merk op tabakspijpen bekend.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Thomas		
Thomass., Willem	1642	17b
Tielman, Cornelis	1652	17c
Tonisz., Thomas	1640	17b
Tomar, Daniel Janse	1669	17c
Townsend, Thomas	1631	17b
Turp, Pilgrum	1627	17ab
Wels, (Ni)Claes	1653	17bc
Wilkins, Henry	1640-1649	17bc
Willeken, Jan	1664	17bc
Wilkins, Rogier ⁹⁹	1633-1651	17bc
Willems, Jacob	1639-1660	17bc
Willems, Rogier	1660	17c
Willemsz., Sander	1635-1637	17b
Wyat, William	1614	17a
Yardin, Pieter du	1670	17cd
Younge, Josua	1621	17a
Ysaacxen, Jan	1646-1667	17bc

Summary

In the first half of the 17th century Amsterdam was a major production centre for clay pipes. It was also at that time the most prominent centre of tobacco manufacture.

From approximately 1650 onwards tobacco pipe production in Amsterdam was overtaken by that from Gouda. There were several circumstances that caused this change:

- 1. The city of Amsterdam did not protect their pipe makers. For example Gouda tobacco pipe makers could sell their products on the Amsterdam pipe market that was localized on the Nieuwezijds Voorburgwal, as well as the Amsterdam pipe makers.*
- 2. After 1640 the quality of Gouda pipes was much better than the Amsterdam products. This better quality reflected the growing prosperity of the Netherlands.*
- 3. From 1660 the Gouda tobacco pipe makers were united in a guild which not only regulated production but also stimulated the*

production of high quality pipes. The Amsterdam pipe makers never succeeded in establishing a guild.

4. The market for Amsterdam pipes dwindled even in their own city due to competition from Gouda with products of a higher quality. Cheap pipes were also produced by up and coming centres in the northern part of the Netherlands. The rapid decrease in the export of pipes to the New World after the takeover of New Amsterdam by the English was also not unimportant.

5. The foundation of the pipe market in Gouda was a logical rational measure that completed the main centre of the Netherlands, but it had a severe effect on the Amsterdam pipe market.

6. It should also not be forgotten that Amsterdam was struck by a plague in 1663-1664 that undoubtedly influenced the lingering tobacco pipe production as 10% of the population of the town died.

After the year 1700 only a couple of names of pipe makers are known from this city. The last pipe maker was Gerardus Staats in 1825.

The pipe makers of Amsterdam produced all kinds of cheap pipes. Some of them were fully decorated and some had the name of the manufacturer in relief on the stem.

The marks that were used are the Tudor rose and the lily, whether or not combined with initials, and marks consisting of initials only.

⁹⁹ *Ondertekent zijn huwelijksakte van 15 juli 1649 met het monogram RW. Ditzelfde monogram is als merk op tabakspijpen bekend.*

Appingedam

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid

In Appingedam zijn in de 17de eeuw op beperkte schaal tabakspijpen vervaardigd.

Vooralsnog is de naam van één pijpenmaker bekend. Het betreft Hendricksz. Remmert die in 1661 als pijpenmaker wordt genoemd¹⁰⁰.

Daarnaast is de Toebakxman Roelof uit deze stad bekend¹⁰¹. Aangenomen wordt dat dit een tabakshandelaar is geweest.

Producten en typologie

Tot op heden is uit Appingedam geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Op basis van de kennis die is vergaard in andere kleine productiecentra, wordt verondersteld dat de pijpenmaker(s) uit Appingedam zich hebben gespecialiseerd in de aller-goedkoopste ongemerkte tabakspijpen.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven, het vooralsnog niet mogelijk is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Merken

Het is onbekend of in Appingedam merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien het beperkte aantal pijpenmakers en de beperkte vermeldingen van deze pijpenmakers in de archieven, wordt aangenomen dat de tabakspijpenmakers uit Appingedam voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenmaker uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Remmert, Hendricksz.	1661	17c

Summary

In the middle of the 17th century there was small-scale tobacco pipe production in Appingedam. So far only one pipe maker is known from an archival source from 1661.

Pipe makers' production waste has not been found. Similarly, there are no tobacco pipes known that can be assigned to this production centre.

¹⁰⁰ G.A. Groningen, *registerboek van de leden die tegelijkertijd borger zijn van Appingedam, 16 november 1661. Tevens gepubliceerd in Duco, 1981, p. 168.*

¹⁰¹ G.A. Groningen, *burgergoek Appingedam, 9 januari 1655. Tevens gepubliceerd in Duco, 1981, p. 168.*

Bergen op Zoom

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

Ondanks het feit dat Bergen op Zoom een lange pottenbakkers geschiedenis kent, is de tabakspijpenijverheid in deze stad nooit echt van de grond gekomen. Een bijzonderheid aangezien er geen beperkingen lijken te zijn geweest voor de noodzakelijke aanvoer van pijpaaarde. Daarnaast waren er voldoende (pottenbakkers)ovens voor handen.

Vooralsnog kennen we één archivalische vermelding waarin melding wordt gemaakt van een Bergense pijpenmaker. De akte is in 1640 door een notaris in Dordrecht opgemaakt¹⁰² en gaat over de levering van pijpaaarde aan een niet nader genoemde pijpenmaker uit Bergen op Zoom.

Daarnaast treedt in 1662 in Leiden Jan Cleas in ondertrouw met Peternelletgen Floris¹⁰³. In deze ondertrouwakte geeft Jan aan dat hij in Bergen op Zoom is geboren en van beroep pijpenmaker is. Mogelijk heeft hij dit beroep ook in Bergen op Zoom uitgeoefend.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit Bergen op Zoom geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend¹⁰⁴.

Op basis van de kennis die is vergaard in andere kleine productiecentra, wordt verondersteld dat de Bergense pijpenmaker(s) zich hebben

gespecialiseerd in de aller-goedkoopste ongemerkte tabakspijpen.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven, het vooralsnog niet mogelijk is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Merken

Het is onbekend of in Bergen op Zoom merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien het beperkte aantal pijpenmakers en de beperkte vermeldingen van deze pijpenmakers in de archieven, wordt aangenomen dat de tabakspijpenmakers uit Bergen op Zoom voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Het merendeel van de in Bergen op Zoom verhandelde tabakspijpen zal ongetwijfeld uit Gouda en mogelijk vanuit Gorinchem zijn betrokken. Daarnaast lijkt het er volgens een 18de eeuwse inventaris van een tabakshandelaar op, dat in de 18de eeuw ook tabakspijpen uit het Duitse Westerwald werden verkocht¹⁰⁵.

Pijpenmakers

Er zijn geen namen van zelfstandige pijpenmakers uit Bergen op Zoom bekend.

Summary

In Bergen op Zoom there was only small-scale tobacco pipe production in the middle of the 17th century. This is strange as the city offered plenty of opportunities to establish the manufacturing of clay pipes. The many potters in the city had enough kilns to fire pipes and the supply of clay shouldn't have been a problem because of the geographic location of the city.

Until now only one archival source is known that mentions the existence of a pipe maker, without mentioning his name.

Pipe makers' production waste has not been found. There are also no tobacco pipes that can be assigned to this centre.

¹⁰² G.A. Dordrecht, notaris Schoormans, 82/75, 27 juli 1640.

Tevens gepubliceerd in Duco, 1981.

¹⁰³ Van der Meulen, 1999, p. 8.

¹⁰⁴ Vriendelijke mededeling Archeologische Dienst Bergen op Zoom 15 maart 2010.

¹⁰⁵ Zie VandenBulcke, 1990. Er wordt in de inventaris gesproken over een bennetje Keulse pijpen.

Breda

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid¹⁰⁶

De vroegste archivalische vermelding van de pijpenijverheid in Breda is van 1644 als Lucas Verwer als soldaat en pijpenmaker wordt vermeld, wonende in Den Eyck (Reigerstraat 28). Vermoedelijk is de pijpenijverheid al eerder begonnen. Zo is Samuel Broen nergens vermeld als pijpenmaker, maar is in het door hem vanaf 1642 gehuurde pand Molenstraat 22 veel pijpenmakersafval en de resten van een pijpenoven gevonden. Broen was soldaat en pijpenmaker en was zeker al vanaf 1637 in Breda woonachtig. Of hij toen al dit ambacht uitoefende is onbekend.

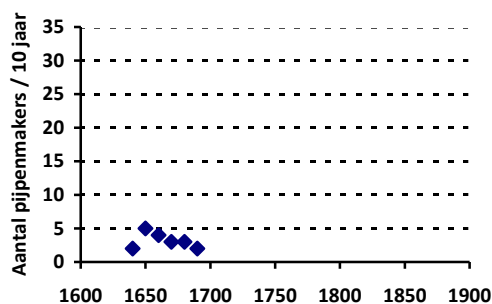

Afbeelding 95. Een tabakspijp die wordt toegeschreven aan de Bredase pijpenmaker Samuel Broen waarbij de steel van een lelie in ruit versiering is voorzien. Datering 1635-1650. Bodemvondst Breda.

De eerste generatie pijpenmakers bestond uit de immigranten Samuel Broen en Louis Fieliep uit Engeland en Schotland en Christiaan Damman uit Vlaanderen. Meer dan de helft van de pijpenmakers was tevens militair.

Afbeelding 96. Een tabakspijp die wordt toegeschreven aan de Bredase pijpenmaker Louis Fieliep waarbij de steel van een lelie in ruit versiering is voorzien. Datering 1650-1660. Bodemvondst Breda.

Afbeelding 97. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Breda.

In de tweede helft van de 17de eeuw waren er vrijwel steeds twee tot vier pijpenmakers gelijktijdig in Breda werkzaam. Archivalische vermeldingen van de pijpenijverheid lopen tot het eind van de 17de eeuw. Ook is er een stort gevonden in de Dieststraat met ondermeer misbaksels uit het begin van de 18de eeuw. Over de omvang van de pijpenmakerijen is weinig bekend. Van de onbekende pijpenmakerij, die alleen groffe pijpen vervaardigde en waarvan de stort aan de Dieststraat is teruggevonden is op basis van het teruggevonden pijpen met hun vormmerken na te gaan dat deze pijpenmaker minimaal 12 malen in gebruik heeft gehad.

¹⁰⁶ De basis van deze tekst is ontleend aan Carmiggelt, 1993.

Uitgaande van een verhouding van 1 kaster op drie mallen zou dit bedrijf 4 kasters aan het werk gehad kunnen hebben¹⁰⁷. Ook de goede afwerking van veel pijpen uit Breda duidt op bedrijven waar naast de kaster(s) mensen in dienst waren die de pijpen afwerkten. Naast bovengenoemde pijpenmakers is bekend dat in deze stad de volgende pijpenmakers actief zijn geweest: David Fovil, Frans Leendert Kint, Lucas Verwer en Reynier Anthonisz Wyngaerts.

Afbeelding 98. Een tabakspijp die wordt toegeschreven aan de Bredase pijpenmaker Christiaan Damman waarbij de steel van een lelie in ruit versiering is voorzien. Datering 1650-1660. Bodemvondst Breda.

Producten en typologie

Bij opgravingen aan de Molenstraat zijn de resten van een pijpenoven aangetroffen¹⁰⁸. Deze oven was in tegenstelling tot de ovens die meestal in Nederland gebruikt werden, een zogenaamde muffle-oven. Dit was een dubbelwandige oven, waarbij de warmte tussen de twee wanden omhoogging. Hierdoor hoefden geen losse pijpenpotten te worden gebruikt. Muffle-ovens werden in Engeland veel gebruikt. De oven had vermoedelijk een capaciteit van 800 tot 900 pijpen¹⁰⁹. Samuel was de belangrijkste gebruiker van de oven, maar ook pijpen van Damman en Peyl zijn in de oven gebakken¹¹⁰.

¹⁰⁷ Zie Stam, 1995, p.18; Carmiggelt, 1993, tabel 4, p. 40.

¹⁰⁸ Hesemans, 1992, p. 431-435; Carmiggelt, 1993, p. 25-34.

¹⁰⁹ Carmiggelt, 1993, p. 39.

¹¹⁰ Carmiggelt, 1993, p. 39.

Afbeelding 99. Een tabakspijp die wordt toegeschreven aan de Bredase pijpenmaker Daniel Peyl waarbij de steel van een lelie in ruit versiering is voorzien. Datering 1650-1670. Bodemvondst Breda.

Relatief veel pijpen die in het midden van de 17de eeuw in Breda vervaardigd zijn, zijn op de steel versierd met ruiten met Franse lelies. Dit betreft in ieder geval een deel van de pijpen van Broen, Damman, Peyl en pijpen gemerkt met MA¹¹¹.

Ook komen verschillende bandstempels voor. Het merendeel van de stelen zijn onversierd. De betere pijpen zijn zorgvuldig geglaasd en voorzien van een radering rond om de rand van de ketel. De kwaliteit van deze soort komt in de buurt van de Goudse tabakspijpen uit deze periode.

Van een paar kwalitatief hoogwaardige pijpen kon de lengte worden gemeten. Drie pijpen van Daniel Peyl hebben een lengte van respectievelijk 35, 37 en 44 cm, twee pijpen van Louis Fieliep hebben een lengte van 35 en 39 cm en een pijp van Christiaan Damman heeft een lengte van 35 cm. Dit zijn voor die tijd geen ongebruikelijke lengtes voor kwaliteitspijpen.

Naast de kwaliteitspijpen zijn in de diverse storten ook groffe pijpen aangetroffen. Hiervan komen zowel gemerkte als ongemerkte exemplaren voor. Ook bij de pijpen met als zijmerk de tudorroos zijn op pijpen van Samuel Broen en van Daniel Peyl hielmerken aangetroffen.

De pijpen uit het begin van de 18de eeuw zijn allen groffe ongemerkte pijpen. Kennelijk was de pijpennijverheid van Breda toen in verval en was de vervaardiging van kwaliteitspijpen,

¹¹¹ Vermeldenswaardig is dat tabakspijpen met het merk MA ook zijn gevonden in Rotterdam en een enkele keer in Amsterdam.

vermoedelijk door de concurrentie van het Goudse product, niet meer lonend.

Afbeelding 100. Een tabakspijp die wordt toegeschreven aan een vooralsnog onbekende Bredase pijpenmaker. Datering 1640-1660. Bodemvondst Rotterdam.

Merken

Naast de hier afgebeelde merken die aan een pijpenmaker toegeschreven kunnen worden en het merk FLK dat door Frans Leendert Kint gezet is, zijn de volgende merken mogelijk ook in Breda gezet: MA en PVR¹¹². Tevens zijn vermoedelijk ook merken nagezet van pijpenmakers uit andere centra. Een groter aantal met EB gemerkte pijpen uit een stort aan de Leuvenstraat is hier mogelijk een voorbeeld van. Het merk EB was in die tijd in gebruik bij de Amsterdamse pijpenmakers Edward en Evert Bird.

Verspreidingsgebied

Pijpen van de Bredase pijpenmakers werden in en om Breda afgezet maar worden ook in Rotterdam met enige regelmaat als bodemvondst aangetroffen¹¹³. Soms werd ook in opdracht van handelaren van buiten Breda gewerkt. Zo verklaren Isaac Fovil en Hans Frats in 1669 dat zij in het bedrijf van Daniel Peyl hebben gewerkt aan een order van maar liefst 28 kisten met ieder 26 gros pijpen (circa 105.000 pijpen) in opdracht van de Amsterdamse koopman Assenbergh via de tussenpersoon Hans Jacob Calckberner. Vermoedelijk zijn deze pijpen voor de Amsterdamse markt geproduceerd. Een bodemvondst uit Diemen voorzien van het merk

de gekroonde DP zou hier een stille getuige van kunnen zijn.

Afbeelding 101. Een tabakspijp die wordt toegeschreven aan de Bredase pijpenmaker Reynier Anthonisz Wyngaerts. Datering 1660-1675. Bodemvondst Breda.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Anthonisz, Reynier (van Wyngaerts)	1659-1676	17c
Broen, Samuel		17bc ¹¹⁴
Damman, Christiaan	1656-1658	17c
Fieliep (Philips), Louis	1661-1697	17c
Fovil, Isaac	1676-1682	17d
Fovil, David	1682	17d
Frats, Hans (zelfstandig?)	1669	
Kint, Frans Leendert	1682?	17d
Peyl, Daniel	1654-1676	17c
Verwer, Lucas	1644	17b

Summary

Pipe making in Breda probably started around 1642 and lasted until the first quarter of the 18th century. Ten names of 17th-century pipe makers are known. More than half of these pipe makers were soldiers as well. In the Molenstreet a kiln

¹¹² Hesemans, 1992, p. 428; Carmiggelt, 1993, p. 40.

¹¹³ Van Oostveen, 2003a.

¹¹⁴ Broen is in 1659 overleden. Zie Hupperetz, 1994.

has been excavated. It is a so-called Muffle kiln. This type of kiln is exceptional for the Netherlands. The Breda pipe makers produced both high quality and simple pipes as well. In the beginning of the 18th century the trade dwindled and only simple pipes with no marks were produced at that time. The 17th- century marks were the pipe makers' initials. The pipes were distributed in and around Breda. In an archival source from 1669 a large order is mentioned for a merchant in Amsterdam.

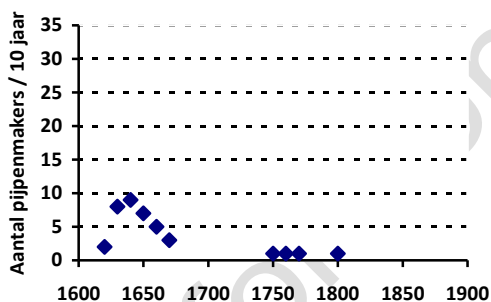
Not for commercial use

Delft

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenijverheid¹¹⁵

Het verval van de alom befaamde Delftse bierindustrie gaf de ruimte voor de oprichting van plateelbakkerijen binnen deze stad. Het aantal plateelbakkerijen neemt in de 17de eeuw sterk toe. Van 2 plateelbakkerijen rond het jaar 1600 tot 45 plateelbakkerijen rond 1650 waarbij in 1650 niet minder dan 10.000 werknemers in deze plateelindustrie werkzaam waren.

Afbeelding 102. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Delft.

De aanwezigheid van de plateelbakkerijen en de (over water) goede bereikbaarheid van Delft gecombineerd met een potentieel grote lokale afzetmarkt, maakte het voor pijpenmakers interessant om zich in Delft te vestigen.

Vooralsnog is de vroegste melding van een Delftse pijpenmaker afkomstig uit 1625. In dat jaar wordt melding gemaakt van Maerten Engelsman, toubackpijpmaker, waarvan een kind is overleden.

¹¹⁵ Tenzij anders vermeld zijn de gegevens ontleend aan Van der Meulen, 1989.

Daarna zien we het aantal Delftse pijpenmakers gestaag stijgen. Het hoogtepunt van de Delftse productie zal tussen 1630 en 1650 hebben gelegen. Daarna neemt het aantal Delftse pijpenmakers snel af.

Moelijkheid bij de 17de eeuwse Delftse pijpenmakers is om een onderscheid tussen zelfstandige pijpenmaker en ondersteunende krachten in de pijpenmakerij te maken. Eén enkele keer wordt dit uit de archivalia wel duidelijk wanneer over pijpenmakersgereedschap of over een werckhuys in het geval van Willem Pouwel wordt gesproken.

Afbeelding 103. Een product dat wordt toegeschreven aan de Delftse pijpenmaker Joseph Heijndricksz. gemerkt met het HY monogram, 1635-1650.

Gedurende de 18de ¹¹⁶ en het begin van de 19de eeuw¹¹⁷ zijn er op beperkte schaal pijpenmakers actief geweest. Zelfs in de 20ste eeuw komt de pijpenijverheid toch weer even in Delft terug. In 1987 werd De Porceleyne Fles namelijk eigenaar van Zenith. De productie werd allereerst ondergebracht bij Westraven in Utrecht. In 1994 verhuist Westraven naar Delft (Porceleyne Fles) en wordt de productie van o.a. tabakspijpen daar gecontinueerd. Eind jaren negentig wordt de productie van het grootste deel van het assortiment gestaakt. Alleen de gegoten lakpunten blijven in productie.

¹¹⁶ Zo wordt er in 1711 door een aantal pijpenmakers een verzoek bij de magistraat ingediend (van der Meulen 1989), was in 1750 de pijpenmaker Pieter de Kol actief (van der Meulen 1989) en is in 1771 de pijpenmaker en pottenbakker Jan Simons Vermeulen overleden (Van der Meulen en Smeele, 2002). Deze laatstgenoemde pijpenmaker laat o.a. 4 pijpenvormen en 2 schroeven na.

¹¹⁷ Van der Meulen en Smeele, 2002. De pijpenfabriek van Van Haften en Van Brakel wordt in 1803 opgericht naast de pottenbakkerij die zij op dat moment exploiteren. De in deze fabriek werkzame pijpenmakers zijn voornamelijk afkomstig uit Gouda. In 1807 wordt een akte van dissolutie voor deze pijpenfabriek opgesteld.

Producten en typologie

De aan Delft toegeschreven 17de eeuwse producten vertonen een gangbaar West-Nederlands model.

Voor zover bekend is tot op heden één keer pijpenmakersafval gevonden. Dit afval is in een beerput op de Asvest aangetroffen en bestaat onder meer uit fragmenten van pijpenringen.

De diameter van de gereconstitueerde pijpenringen wordt geschat op circa 15 cm terwijl de pijpenringen zelf een doorsnede van 1 – 1,5 cm hebben. Ook zijn in dit vondstcomplex enkele getordeerde stukken klei gevonden.

In deze beerput zijn naast aan Delft toegeschreven tabakspijpen, ook in Leiden geproduceerde tabakspijpen aangetroffen¹¹⁸.

Afbeelding 104. Gereconstrueerde pijpenring afkomstig uit een beerput op de Asvest in Delft. Gereconstrueerde binnen / buitendiameter 14/16 cm. Dateringen 17de eeuw.

Merken

Bij de toeschrijving van merken aan Delftse pijpenmakers zijn we aangewezen op archeologische vondsten. Van de gemerkte exemplaren blijkt dat de Delftse pijpenmakers voornamelijk initiaalmerken hebben geplaatst. Zo zijn de merken HL (Huybrecht Leendertsz. Lievelaer), HY monogram (Joseph Heijndricksz.), TB (Thomas Bael) en WK (Willem Ketel) bekend. Minder algemeen is het merk de wereld, ook wel wereldkloot of rijksappel genoemd, in combinatie met de initialen TB (Thomas Bael)

¹¹⁸ Betreft o.a. een tabakspijp met een zogenaamde visgraatversiering op de naad.

Afbeelding 105. Een product van de Delftse pijpenmaker Thomas Bael gemerkt met de wereld voorzien van de initialen TB. Datering 1635-1650. Bodemvondst Rotterdam.

Het merk WP wordt ook regelmatig in Delft aangetroffen. Dit merk wordt toegeschreven aan de Delftse pijpenmaker Willem Pouwel die ook een knecht¹¹⁹ in dienst heeft gehad. Het merk WP is ook bekend uit Gorinchem en voor latere perioden ook uit Gouda.

De afwerking van de Delftse producten is relatief goed. Vele van de aan Delft toegeschreven tabakspijpen dragen op de steel een lelie in ruit versiering of een bandstempel.

Afbeelding 106. Een product van de Delftse pijpenmaker Huybrecht Leendertsz Lievelaer die in 1646 trouwde met Burghem Henricx, weduwe van Jacob Pietersz van Lauberch¹²⁰. Datering 1635-1650. Bodemvondst Rotterdam.

Verspreidingsgebied

Delftse tabakspijpen zijn vooral voor de lokale markt geproduceerd. Vondsten van Delftse pijpen zijn daarnaast bekend uit 's-Gravenhage, Rotterdam en Vlaardingens. Incidententeel

¹¹⁹ Het betreft Claes Pietersz die later ook als zelfstandig pijpenmaker actief is geweest.

¹²⁰ Jacob Pietersz van Lauberch had een plateelbakkerij. Hieruit blijkt dat er relaties zijn geweest tussen plateelbakkers en pijpenmakers. Bracco Gartner (in voorbereiding).

worden Delftse tabakspijpen aangetroffen in Amsterdam en Zwolle¹²¹.

Afbeelding 107. Een product van de Delftse pijpenmaker Willem Ketel, 1645-1655. Deze pijpenmaker liet zich in 1646 als poorter van de stad Delft inschrijven¹²². Bodemvondst Rotterdam.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Bael, Thomas	1633	17b
Braem, Frans Cornelis	1653	17c
Briell, Gerrit	1711 ¹²³	18a
Engelesman, Maerten	1625	17b
Fransz., Jan Cornelis	1679	17d
Goije, Christiaan Zegertsz. de	1658-1674	17c
Grooff, Jan	1627	17b
Van Haaften en Van Brakel	1803-1807	19a
Heijndricksz., Joseph	1635-1657	17bc

¹²¹ Zie bijvoorbeeld Van Oostveen, 2005.

¹²² Bracco Gartner (in voorbereiding).

¹²³ Woonachtig op de Geer naast plateelbakkerij de "Drie Klokken". Overleed op 21 juni 1711. Bron: Hoekstra-Klein, 2000, p. 57.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Jacobsz., Maerten	1634-1639	17b
Jong, Gerrit Jansz. de	1646-1650	17b
Jong, Hendrik de	1643-1679	17bc
Ketel, Willem	1646	17bc
Kol, Pieter de	1750 ¹²⁴	18bc
Leendertsz., Cornelis	1644	17b
Lievelaar, Huybrecht Leendertsz.	1644-1650	17b
Ouwen, Joseph Ariensz. van	1651-1667	17c
Pietersz., Claes	1643-1661	17bc
Pouwel, Willem	1643	17b
Stoffelsz., Stoffel	1630	17b
Tillaer, Jean	1635-1643	17b
Vermeulen, Jan Simons	-1771	17c
Willemsz., Heijndrick	1668	17c

Summary

In Delft tobacco pipes were produced from the 17th until the 20th century. Especially in the 17th century the production reached a rather large size. The pipes from Delft were produced for the regional market. There are casual finds from cities all over the Netherlands. The finishing of the Delft pipes was rather good. Most marks were initials.

Pipe makers' production waste, consisting of pipe rings, has been found in a cesspit on the Asvest in Delft.

¹²⁴ Woonachtig op de Lakegracht en kon niet leven van het beroep van pijpenmaker. Vriendelijke mededeling Louis Bracco Gartner.

Den Briel

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenijverheid

In een tussenvonnis dat in 1632 over de pijpenmaker Robbert Bon wordt opgemaakt, wordt melding gemaakt dat deze pijpenmaker woonachtig is in Den Briel¹²⁵. Nadere gegevens over pijpenmakers uit deze stad ontbreken vooralsnog.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit Den Briel geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven, het vooralsnog niet mogelijk is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Merken

Het is onbekend of door Robbert Bon in deze periode gemerkte tabakspijpen zijn geproduceerd. Vermeldenswaardig is dat deze pijpenmaker in zijn Rotterdamse periode zijn producten van het merk RB voorzag.

Verspreidingsgebied

Over het verspreidingsgebied van de producten van Robbert Bon in zijn Brielse periode zijn wij niet geïnformeerd. Wel weten we dat deze pijpenmaker in zijn Rotterdamse periode van bovenregionale betekenis was.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenmaker uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Bon, Robbert	1632	17b

Summary

There is only one record of a pipe maker living in Den Briel. In and probably around 1632 Robbert Bon, a well known pipe maker from Rotterdam, lived there and probably produced pipes.

Pipe makers' production waste has not been found and there are no tobacco pipes or marks that can be assigned to this centre.

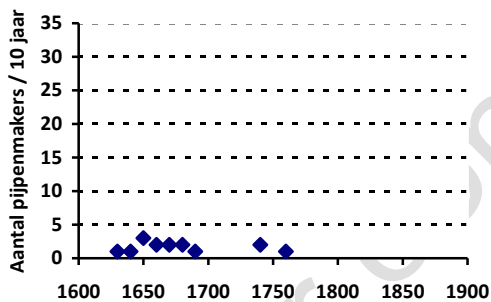
¹²⁵ Stam, 1997.

Deventer

Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid

De tabakspijpenrijverheid in Deventer¹²⁶ heeft in de 17de en in de 18de eeuw een beperkte omvang gehad. De vroegste vermelding van een pijpenmaker uit Deventer komt uit 1635¹²⁷. In dat jaar wordt Johan Evers Efferts als pijpenmaker genoemd.

Afbeelding 108. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Deventer. Hieruit blijkt hoe beperkt de tabakspijpenrijverheid in deze stad was.

In 1648¹²⁸ komt een nieuwe pijpenmaker in de archieven voor. Het is Hendrick Corbouwt die burger wordt van de stad Deventer. Op 11 februari 1682 wordt bij deze pijpenmaker een boedelbeschrijving gemaakt. Hij blijkt dan twee

¹²⁶ Voor een uitgebreidere beschrijving over de tabakspijpenrijverheid in Deventer zie Van Oostveen 2006a.

¹²⁷ G.A. Deventer, burgerboek die de periode 28 april 1596-28 november 1719 bestrijkt, fol. 88v (Rep. I, 95A) 4 maart 1635.

¹²⁸ G.A. Deventer, burgerboek die de periode 28 april 1596-28 november 1719 bestrijkt, 4 februari 1648.

panden op de Noordenbergstraat te bezitten. In de boedelbeschrijving wordt ook het pijpenmakers gereedschap genoemd en getaxeerd voor 60 Carolusgulden: "Het pipenbackers gereetscap g'estimeert en bij d'Erfuitterse angenommen".

De zoon van Hendrick Corbouwt gaat in 1690 naar Gouda en gaat daar bij een meester pijpenmaker in de leer. Vermoed wordt dat hij met deze kennis het bedrijf van zijn vader wilde continueren.

Er zijn meerdere namen van 17de eeuwse pijpenmakers uit deze stad overgeleverd. Zo zijn naast bovengenoemde pijpenmakers de volgende 17de eeuwse Deventer pijpenmakers bekend: Thonis Jansen die in 1651¹²⁹ woonachtig was op de Noordenbergstraat en afkomstig was uit Osnabruck, Hendrick Pellen die in 1661 naar Zwolle verhuist en voorheen in Deventer als pijpenmaker actief was, en Engbert Vliege. In 1674¹³⁰ wordt Engbert burger van de stad Deventer en continueert het bedrijf van zijn schoonvader Thonis Jansen.

Afbeelding 109. Een product van Jurrien van Bargh. Op de linkerzijde de gekroonde IVB. Op de rechterzijde een haan. Datering 1730-1760. Bodenvondst Deventer.

Van de 18de eeuwse pijpenrijverheid in de stad Deventer zijn verhoudingsgewijs minder namen van pijpenmakers bekend. Bekendste pijpenmaker is Jurrien van den Bargh die op de Assenstraat woonachtig was. Naar aanleiding van het overlijden van zijn vrouw wordt een boedelinventaris opgemaakt. Hierin wordt o.a. melding gemaakt van: "koperen vormen 7 fl 37,-; 100 bakjes en 88 pijpeplanken fl. 53-4-0; 50 bakjes en 5 korte schroeven fl. 24-10-0; 2 lange

¹²⁹ G.A. Deventer, Renuntiatiën Deventer 1636-1655, belending Thonis Jansen, Noordenbergstraat. 17 april 1651, fol. 468.

¹³⁰ G.A. Deventer, Burgerboek 28 april 1596-28 november 1719, 23 mei 1674.

schroeven & kaggel fl. 21-0-0; 82 gros fijne pijpen fl. 41-0-0; 20 gros lange & gros grove fl. 31-0-0". Het totale bezit van Jurrien wordt getaxeerd op fl. 449-1-0 waarin een "goede schult" van 55 Carolusgulden aan "gereet gelt" zijn opgenomen. Ook wordt vermeld dat er nog voor "30 Carolusgulden" aan pijpaaarde aanwezig is. Bij de "Beswaer schulden" die in totaal fl. 384-6-0 bedragen, blijkt Jurrien aan de kleikoper nog 140 Carolusgulden schuldig te zijn¹³¹. Gelet op het aantal schroeven en vormen mag worden aangenomen dat er meerdere kasters in het bedrijf werkzaam waren.

Afbeelding 110. Een product van Jurrien van Bargh. Op de linkerzijde de gekroonde IVB. Op de rechterzijde het wapen van Overijssel. Datering 1730-1760. Bodemvondst Zutphen

Andere 18de eeuwse Deventer pijpenmakers waarvan de namen bekend zijn, zijn Gerrit Hasselaar, en Berent van Hattem (pijpenbakker in de wijk Polstraat).

De tabakspijpennijverheid in Deventer lijkt ten einde te zijn gekomen als gevolg van de import vanuit Gouda en het Duitse Westerwald. Om deze import tegen te gaan en de eigen tabakspijpennijverheid te beschermen worden vanaf 1753 pijpen van buiten de provincie belast met een heffing. "In Senatu gelezen de regte door de gesamentlijke pijpenbakkeren deze provintie aan Ridderschap en Steden gepresenteerd en in de notuelen van den 13 april 1753 gerecesseert houdende het versoek dat de pijpen buiten dese provintie gebakken en in deselve ingevoert met een sekeren impost per gros mogen worden beswaard; is goedgevonden de heren dezer stadt gecommiteerdens ten Landdage te qualificeren om met en nevens de Heeren van de steden Campen en Zwolle 't gedane versoek te

¹³¹ Carmiggelt 1984.

declineren¹³². Deze maatregel bleek onvoldoende en een decennium later wordt de laatste pijpenmaker in de archieven vermeld.

Producten en typologie

De 17de eeuwse producten uit het IJsselgebied vertonen een karakteristieke vorm die van vergelijkbare modellen uit andere productiecentra niet bekend is.

Afbeelding 111. Een karakteristiek product uit het IJsselgebied. Vermoedelijk Deventer. Tweede / derde kwart 17de eeuw. Bodemvondst Zutphen.

De 17de eeuwse producten zijn over het algemeen ongemerkt. Op 18de eeuwse producten komen incidenteel merken/versieringen voor. Zo kennen we zijmerkpippen van Jurrien van den Bargh maar ook zijmerken waarvan we de pijpenmaker niet kennen. Hiertoe behoren de merken CH of GH (Gerrit Hasselaar?), GK, DVT en HDG. Met name van pijpen met dit laatste zijmerk, HDG, zijn diverse versieringsvormen bekend.

Afbeelding 112. Een product van een vooralsnog onbekende Deventer pijpenmaker die merkt met de initialen HDG. Datering tweede kwart 18de eeuw. Bodemvondst Zutphen.

Pijpenbakkersafval is in de jaren 70 van de 20ste eeuw in het Noordenbergkwartier aangetroffen

¹³² Carmiggelt, 1980, p. 36. Oorspronkelijk G.A. Deventer, resolutieboek van Schep. en Rad. van de stad Deventer.

en wordt toegeschreven aan Engbert Vliege¹³³. Dit pijpenbakkersafval bestaat uit pijpenpotten en ongemerkte tabakspijpen.

Merken

Naast bovengenoemde zijmerken zijn er uit Deventer geen lokale producten bekend die gemerkt zijn. Hielmerken van een Deventer pijpenmaker zijn niet bekend.

Afbeelding 113. Een product van een vooralsnog onbekende Deventer pijpenmaker die merkt met de initialen DVT. Datering 1730-1770. Bodemvondst Zutphen.

Afbeelding 114. Een product dat wordt toegeschreven aan de Deventer pijpenmaker Gerrit Hasselaar. Deze pijpenmaker is overigens vanuit de archieven alleen als pijpenmakersknecht bekend. Datering tweede kwart 18de eeuw. Bodemvondst Zutphen.

Verspreidingsgebied

Deventer tabakspijpen worden gevonden van Zutphen¹³⁴ tot Zwolle en van Deventer¹³⁵ tot aan de grens met Duitsland¹³⁶. Het is overduidelijk dat pijpenmakers uit deze stad niet alleen voor de

locale markt maar ook voor de regionale markt geproduceerd hebben.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Bargh, Jurrien van den	1764	18c
Corbouwt, Hendrick	1648-1689	17bcd
Corbold, Jan		17d?
Efferts, Johan Evers	1635	17b
Hasselaar, Gerrit (zelfstandig?)		18b
Hattem, Berent van	1748	18bc
Jansen, Thonis	1647-1651	17bc
Pellen, Hendrick	-1661	17c
Vliege, Engbert	1674	17cd

Summary

In the 17th and in the 18th century there was rather small-scale production of clay pipes in Deventer. Several names of pipe makers have been identified. The 17th century pipes from the IJssel region have a characteristic shape. These pipes were not marked. Some of the 18th century pipes have side-marks. The Deventer pipes were produced for the regional market.

Pipe makers' production waste has been found in the "Noordenbergkwartier". It consists of saggars for firing the pipes (kiln furniture).

¹³³ Zie Duco, 1981, p.349, noot 242. Vondsten zijn gedaan op de hoek van een huis tussen de Noordenbergstraat en de Papenstraat.

¹³⁴ Van Oostveen, 2008.

¹³⁵ Van Oostveen, 2006a.

¹³⁶ Van Oostveen 2009.

Dokkum

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid¹³⁷

Net zoals in sommige andere Friese steden zijn ook in Dokkum, zij het op beperkte schaal, tabakspijpen geproduceerd. Vooral nog is één archivalische vermelding bekend van een pijpenmakersknecht. Het betreft een zekere Jacobus¹³⁸ die in het jaar 1708 wordt genoemd¹³⁹.

Daarnaast wordt aangenomen dat de in 1744/1745 in Leeuwarden geboren Gerrit Coenraads¹⁴⁰, naast het beroep van soldaat ook het beroep van pijpenbakker in Dokkum heeft gehad.

Deze soldaat/pijpenbakker is op 12 april 1784 in Dokkum gedeseert¹⁴¹.

Producten en typologie

Tot op heden is er uit Dokkum geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen,

¹³⁷ Historische gegevens zijn aangeleverd door Hans Zijlstra en Reinder Tolsma van Historische Vereniging Noordoost Friesland: De Sneuper in Dokkum.

¹³⁸ Het betreft waarschijnlijk Jacob Hendrix afkomstig uit Dokkum die op 25 september 1696 in het huwelijk treedt met Ijtje Asmus welke ook uit Dokkum afkomstig is.

¹³⁹ Streekarchief Dokkum, inv. nr. 205.1, Index op Memoryboek van de vrouwen - Catharina Geertruida Schrader, het notitieboek van een Friese vroedvrouw van 1693 – 1745, , bewerkt door Chr. van Kammen, 1958. <http://sneuperdokkum.nl/schraderindex.htm>

¹⁴⁰ Vermoed wordt dat hij de zoon is van de in Leeuwarden werkzame pijpenmakersknecht Coenraad Geerts. Deze pijpenmakersknecht wordt o.a. in de Leeuwarder quotisatiecohiers van 1749 genoemd.

¹⁴¹ <http://www.angelfire.com/vt/sneuper/main.html>

pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Op basis van de kennis die is vergaard in andere kleine productiecentra, wordt verondersteld dat de Dokkumse pijpenmaker(s) zich hebben gespecialiseerd in de aller-goedkoopste ongemerkte tabakspijpen.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven, het voornamelijk niet mogelijk is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Merken

Het is onbekend of in Dokkum merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de archivalia die handelen over de tabakspijpennijverheid in Dokkum, wordt aangenomen dat de pijpenmaker(s) uit deze stad voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Voornamelijk is één pijpenmaker uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Coenraads, Gerrit	1784	18d

Summary

There was small-scale tobacco pipe production in Dokkum in the 18th century. Only one name of a servant pipe maker from 1708 and one name of a soldier/pipe maker from the third quarter of the 18th century are known. The pipe makers from Dokkum probably produced simple pipes for the local market. There are no tobacco pipes that can be assigned to this centre.

Pipe makers' production waste has not been found.

Dordrecht

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

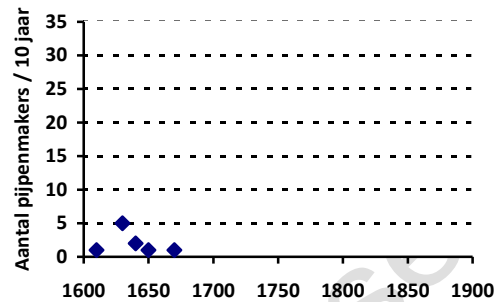
De vroegste vermelding van de tabakspijpenijverheid in Dordrecht gaat terug tot het jaar 1617. In dat jaar treedt Aert Jansz. als getuige in een zaak op¹⁴². Naast Aert Jansz. zijn er nog een tiental namen van tabakspijpenmakers uit Dordrecht bekend. De hoogtij van de tabakspijpenijverheid in Dordrecht heeft rond 1630-1640 gelegen. Daarna neemt het aantal pijpenmakers in deze stad snel af en de laatste vermelding van een pijpenmaker is van 1677.

Afbeelding 115. Een merk dat vooralsnog alleen als bodemvondst uit Dordrecht bekend is en dat mogelijk een lokaal product betreft. Merk gekroonde staande leeuw met initialen TH. Datering 1610-1630.

¹⁴² G.A. Dordrecht, notaris Gijsbert de Jager, 22/52, februari 1617.

Op basis van bodemvondsten¹⁴³ wordt vermoed dat de Dordtse tabakspijpenijverheid ten onder is gegaan aan de concurrentie van pijpenmakers uit steden als Gouda en met name Gorinchem.

Afbeelding 116. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Dordrecht. Hieruit blijkt dat de tabakspijpenijverheid in deze stad een beperkte omvang had.

Producten en typologie

Het Dordtse product vertoont een gangbaar West-Nederlands model. Het lijkt er op dat de beter afgewerkte Dordtse producten gemerkt waren. Versierde ketels zijn vanuit dit productiecentrum niet bekend.

Vermeldenswaardig is dat bij opgravingen op het Statenplein misbaksels van pijpen (versinterd of van boetaarde voorzien) en fragmenten van pijpenpotten zijn aangetroffen¹⁴⁴.

Afbeelding 117. Sterk versinterde en vervormde stelen van een tabakspijp. Datering 1625-1640. Bodemvondst Dordrecht.

Merken

Voor de vraag of er in Dordrecht merken op tabakspijpen werden aangebracht zijn we wederom aangewezen op bodemvondsten. Hieruit kan opgemaakt worden dat Claes Janse en Jan Philipsz. mogelijk hun producten hebben gemerkt met CI en IP¹⁴⁵.

¹⁴³ Van Oostveen, 2004.

¹⁴⁴ Van Oostveen, 2004.

¹⁴⁵ Van Oostveen, 2004.

Afbeelding 118. Een model dat frequent in Dordrecht wordt aangetroffen. Mogelijk een lokaal product. Datering 1620-1635.

Daarnaast komen we op tabakspijpen uit dit productiecentrum regelmatig het merk het rad tegen. Aangenomen wordt dat dit een lokaal product betreft.

Afbeelding 119. Een frequent in Dordrecht aangetroffen hielmerk: het rad. Mogelijk een lokaal product. Datering 1640-1660.

Verspreidingsgebied

De Dordtse tabakspijpenmakers hebben met name voor de lokale markt geproduceerd. Er zijn geen aanwijzingen dat Dordtse producten frequent buiten deze stad worden aangetroffen.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Alewijs, Adriaen	1644	17b
Clase, Jan	1677	17cd
Jansz., Aert	1617-1619	17a
Janse, Claes	1654	17bc
Jansz., Dirck	1633-1640	17b
Jansz., Goosen	1633	17b

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Jansz., Herman	1643	17b
Nicolas, Nicolaes	1636	17b
Philipsz., Jan	1633	17b
Sinde, Nicolaes	1637	17b
Wambi, Laurens	1633	17b

Summary

In the first three quarters of the 17th century there was small-scale tobacco pipe production in Dordrecht. More than 10 names of tobacco pipe makers are known. The tobacco pipe makers from Dordrecht produced for the local market. Some of the products are marked with initials or a figural mark. Pipe makers' production waste has been found during excavations at "Het Statenplein".

Eibergen

Summary

It is not certain whether clay pipes were made in Eibergen. In 1793 a single may possibly have been a pipe maker. Pipe makers' production waste has not been found and there are no tobacco pipes that can be assigned to this town.

Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid

Er is één archivalische vermelding uit 1793 van een zekere Peter Pijpenbakker uit Eibergen bekend¹⁴⁶. Vermoed wordt dat hij tabakspijpen in Eibergen heeft geproduceerd. Nadere gegevens over deze pijpenbakker ontbreken vooralsnog.

Producten en typologie

Tot op heden is er uit Eibergen geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Merken

Het is onbekend of in Eibergen merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de archivalia, wordt aangenomen dat de pijpenmaker(s) uit Eibergen voor de lokale/regionale markt heeft/hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenmaker uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Pijpenbakker, Peter	1793	18d

¹⁴⁶ ORA Borculo, inv. nr. 37, informatiën en kondschappen voor het stad- en landgericht, 1790-1798, 2 augustus 1793.

Enkhuizen

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid

De huidige kennis over de West-Friese tabakspijpennijverheid is beperkt. Vooral nog zijn op basis van archivalische gegevens slechts twee Enkhuizer pijpenmakers bij naam bekend. Het betreft de pijpenmakers Zacharias Lepie en Jan Heijeksz.¹⁴⁷ Van een derde pijpenmaker, Jacob Pietersen, wordt op basis van het gehanteerde pijpenmodel vermoed dat deze in Enkhuizen of in Hoorn tabakspijpen heeft geproduceerd.

Afbeelding 120. Jonaspijp geproduceerd in West-Friesland door Jacob Pietersen. Onduidelijk is in welke plaats deze pijpenmaker actief was. Datering 1630-1645. Bodemvondst West-Friesland.

Van de pijpenmaker Zacharias Lepie weten we dat hij in 1627 een leerling in dienst neemt. Deze leerling, François Malim zoon van Thomas Malim en afkomstig uit Richmond, wordt door de koopman Richard Grace bij Zacharias in de leer

¹⁴⁷ Tijmstra, F., 1988. Deze pijpenmaker wordt genoemd in de erfenis van de Hoornse pijpenmaker Heije Jansz.

gedaan. De leerling-akte heeft een looptijd van 4 jaar.

Producten en typologie

Producten die in West-Friesland zijn geproduceerd hebben een karakteristieke vorm. Een voorbeeld van deze vorm is de afgebeelde Jonaspijp die door Jacob Pietersen is geproduceerd.

Vermeldenswaardig is dat er indicaties zijn dat er in West-Friesland naast karakteristieke Jonaspijpen ook andere geheel versierde tabakspijpen zijn geproduceerd.

Afbeelding 121. Voorbeeld van een barokke pijp waarvan bekend is dat deze vorm behalve door een Goudse pijpenmaker ook door de West-Friese pijpenmaker Jacob Pietersen is gebruikt. Bodemvondst Amsterdam.

Tot op heden is er uit Enkhuizen geen productieafval (misbakfels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend. Wel zijn bij reconstructiewerkzaamheden aan de Flevoweg in 1989 restanten van baksteunen aangetroffen. De baksteen is opgebouwd uit drie onregelmatige brokken klei waarin pijpenstelen vastgebakken zitten.

Afbeelding 122. Een West-Friese pijp die gemerkt is met de bril. Datering 1630-1645. Bodemvondst West-Friesland. Voor de mogelijke gebruik van dit merk zie Van Oostveen, 2010a.

Merken

Merken die specifiek aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven zijn niet bekend. Karakteristieke merken uit het tweede kwart van de 17de eeuw die aan een West-Friese pijpenmaker kunnen worden toegeschreven zijn FI, IP (pijpenmaker Jacob Pietersen), TM, staande leeuw, de bril, lelie, ster, een geometrisch motief met ster (voor afbeelding zie productiecentrum Hoorn) en het merk gat in de hand.

can be assigned to this specific production centre.

Verspreidingsgebied

Tabakspijpen van het West-Friese model worden in geheel Noord-Holland aangetroffen. Producten van Jacob Pietersen gemerkt met de IP hebben een groter verspreidingsgebied gehad en worden internationaal ook met enige regelmaat aangetroffen. Daarbij is het voornamelijk onduidelijk of het bewuste handel betreft of dat het producten zijn die meegenomen zijn door zeelieden, soldaten of reizigers.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Heijeksz., Jan	1662	17c
Lepie, Zacharias	1627	17b

Summary

In Enkhuizen tobacco pipe production had begun by at least 1627 and probably ended in the third quarter of the 17th century. So far two records have been found in the archives that mention clay pipe production in the town. The only two pipe makers that are mentioned in these records are Zacharias Lepie and Jan Heyeksz.

Tobacco pipes made in this region (West-Friesland, the region Hoorn-Enkhuizen) have a specific form. Several makers' marks are known to have been used in this region, but none can be specifically assigned to Enkhuizen.

Pipe makers' production waste has not yet been found. Similarly, there are no tobacco pipes that

Geertruidenberg

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

In het derde kwart van de 17de eeuw is er in Geertruidenberg op bescheiden schaal een tabakspijpenijverheid geweest¹⁴⁸. In de archieven zijn vier pijpenmakers geïdentificeerd. Vroegste vermelding komt uit 1652 wanneer door Robert Watson van de Rotterdamse horlogemaker Bendemin Lisle een bedrag van 200 gulden wordt geleend. Dit bedrag wordt door Robert gebruikt voor het opzetten van een pijpenmakerij in Geertruidenberg¹⁴⁹. Niet lang heeft Robert tabakspijpen kunnen produceren want in 1656 wordt zijn bedrijf door de schout verkocht¹⁵⁰.

Afbeelding 123. Een trechtervormige pijp met het merk RW onder ster, die mogelijk door Robert Watson is geproduceerd. Datering 1650-1660. Bodemvondst Rotterdam.

¹⁴⁸ Zijlmans, 1991.

¹⁴⁹ Rechterlijk Archief Geertuidenberg, inv. Nr. 24, fol. 228r/v (25 mei 1652).

¹⁵⁰ Rechterlijk Archief Geertruidenberg, inv. Nr. 25, fol. 62r/v (17 oktober 1656)

In 1659 wordt Jan Teunis Casy als pijpenmaker genoemd¹⁵¹. Waarschijnlijk is deze pijpenmaker tot 1661 actief geweest want in dat jaar verkoopt hij zijn (pijpenmakers)pand dat was gelegen aan het St. Ewoutstraatje.

In 1668¹⁵² treedt Anthonis Fronis in het huwelijk met de weduwe van Robert Watson. De oorspronkelijk uit Groningen afkomstige Fronis wordt binnen Geertruidenberg als pijpenmaker actief. Bekend is dat deze pijpenmaker op 23 maart 1677 hertrouwt en in 1690 woont hij aan de oostzijde van de Papestraat.

De laatste pijpenmaker die bij naam bekend is, is Herman de Pijpenmaker die in 1682 een kind verliest¹⁵³.

Afbeelding 124. Een 17de eeuwse pijpenpot uit Geertruidenberg (foto Oudheidkundige Kring 'Geertruydenberghe')

Producten en typologie

De kennis over de producten uit Geertruidenberg is beperkt. Vermoed wordt dat de pijpenmakers uit Geertruidenberg het gangbare West-Nederlandse model hebben gevolgd¹⁵⁴.

Productieafval in de vorm van een pijpenpot is uit Geertruidenberg bekend¹⁵⁵. Het betreft een gedraaid exemplaar op 3 standvoeten die op de Papestraat is aangetroffen. De pijpenpot heeft een hoogte van 53 cm.

¹⁵¹ Rechterlijk Archief Geertruidenberg, inv. Nr. 25, fol. 150v-151, 23 mei 1659.

¹⁵² G.A. Geertruidenberg, Trouwen RK 1649-1739, 4/77 en 4/95 (1668);

¹⁵³ G.A. Geertruidenberg, NBP, 1680/2, fol. 18v; lijst D, 10, Vr. 40

¹⁵⁴ Zijlmans, 1994, p.102. In deze rapportage worden mogelijke Geertruidense producten beschreven. Er wordt geen melding gemaakt van afwijkende modellen.

¹⁵⁵ Gepubliceerd op de voorzijde van de Dongebode van juni 2002.

Merken

Het merk RW is vermoedelijk door Robert Watson op tabakspijpen is gezet. Er zijn geen aanwijzingen dat andere merken in dit productiecentrum zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de archivalia, wordt aangenomen dat de pijpenmakers uit Geertruidenberg voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Casy, Jan Teunis	1659-1661	17c
Fronis, Anthonis	1668-1690	17d
Pijpenmaker, Herman de	1682	17d
Watson, Robert	1652-1656	17c

Summary

In Geertruidenberg only four names of tobacco pipe makers are known. They were active in the second half of the 17th century and produced for the local market. Only one mark can probably be assigned to the pipe maker Robert Watson. Pipe makers' production waste, a saggar, has been found.

Gennep

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenijverheid

In 1849 dient Peter Dorn, die op dat moment werkzaam was bij Hölzenspies in Stevensweert, een verzoek in om in Gennep een aardenspijpenfabriek te mogen oprichten¹⁵⁶. Uit de verslagen van de toestand van de gemeente Gennep van 1852, 1858 en 1859 blijkt dat de pijpenmakerij voldoende werk heeft. In deze periode werken alleen gezinsleden mee in het bedrijf. In 1866 heeft de pijpenmakerij drie knechten in dienst tegen het lage loon van 2 gulden per week. Het bedrijf stopt tussen 1871 en 1883.

In 1830 heeft zich in het nabijgelegen Kessel (Duitsland) een andere pijpenmaker gevestigd¹⁵⁷. Deze heeft slechts een beperkt aantal jaren pijpen geproduceerd. Vermoedelijk heeft de vestiging van een pijpenmaker in het onbeduidende Kessel te maken gehad met het kunnen omzeilen van de Pruisische invoertarieven. De vermindering van de invoerrechten in Duitsland vanaf 1865 zal zeker voor Dorn mogelijkheden gecreëerd hebben om ook in het nabije deel van Duitsland, pijpen af te zetten. Mogelijk heeft Dorn om die reden na 1865 werknemers in dienst genomen.

Producten en typologie

Over de producten van Peter Dorn is niets bekend. Ook is er tot op heden geen bedrijfsafval van deze pijpenmaker terug gevonden.

Merken

Er zijn geen merken bekend die in Gennep gezet zijn.

Verspreidingsgebied

Vermoedelijk heeft Dorn alleen voor de lokale markt en het nabijgelegen deel van Duitsland geproduceerd.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenmaker uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Dorn, Peter	1849-1871	19bcd?

Summary

Peter Dorn is the only known pipe maker in Gennep. He produced pipes between 1849 and 1883.

He probably sold his products in the region and also, after 1865, possibly also to Prussia. Pipe makers' production waste has not been found. There are no tobacco pipes known that can be assigned to this production centre.

¹⁵⁶ Engelen, 1987, p. 20-23.

¹⁵⁷ Mielke, 2005, p. 73.

Gorinchem

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid¹⁵⁸

In de eerste helft van de 17de eeuw kwam de tabakspijpenijverheid in vele (west) Nederlandse steden op. Zo ook in Gorinchem waar zeker al rond 1630 de eerste pijpenmakers actief zullen zijn geweest. Door de gunstige ligging aan de Merwede en door de functie van de stad Gorinchem als handelsplaats hadden de Gorinchemse pijpenmakers de beschikking over een potentieel interessante afzetmarkt.

Met de aanwezigheid van pottenbakkers binnen de stad Gorinchem, was het voor de pijpenmakers mogelijk om tabakspijpen bij deze pottenbakkers te laten bakken.

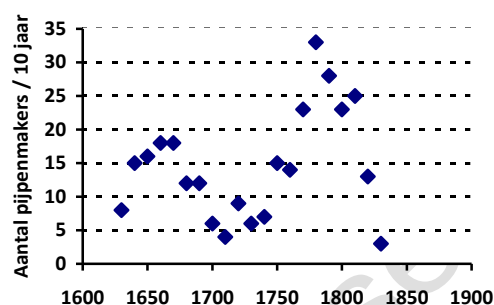
De benodigde klei werd in eerste instantie vanuit Rotterdam en in latere perioden via tussenhandellaren vanuit Dordrecht en Gouda aangevoerd. Zo is bekend dat al in 1637 een tweetal ijkmeesters werden aangesteld om de aangevoerde pijpaaide te kunnen keuren.

Afbeelding 125. Een dubbelconische kleipijp met een roos als hielmerk en een vierbladige roos als zijmerk op beide zijden van de kop. Bodemvondst Vijfzinnenstraat, Gorinchem. Datering 1630-1640.

¹⁵⁸ Tenzij anders vermeld zijn de hier gepresenteerde gegevens ontleend aan Van der Meulen e.a., 1992 en de aanvullingen hierop door Van der Meulen, 2000.

Tot de grotere Gorinchemse producenten van het eerste uur kunnen Willem Pritsaert en Willem Teeck worden gerekend.

Afbeelding 126. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Gorinchem.

De groei van het aantal Gorinchemse pijpenmakers leidde er toe dat er behoefte ontstond aan een pijpenmakersgilde. Dit gilde kwam in 1656 als eerste in Nederland tot stand. Ten grondslag aan dit pijpenmakersgilde lag een concept-gildebrief uit Gouda uit het jaar 1641.

Deze Gorinchemse gildebrief werd in 1665, 1725, 1733, 1754, 1768, 1774, 1777 en 1783 aangepast/aangevuld. In de 18de eeuw wordt het gilde uitgebreid met de pottenbakkers waardoor het potten- en pijpenmakersgilde ontstond.

Na 1660 treedt een verval van de pijpenijverheid op. Deels veroorzaakt door concurrentie vanuit Gouda en deels veroorzaakt door een teruglopende economie.

Afbeelding 127. Een trechtvormige kleipijp met een reliëfversiering in de vorm van een staande leeuw. Pijpenstort Jan Janz. Blij. Datering 1710-1720.

In de 18de eeuw wordt de Gorinchemse productie door de Gouwenaars als complementair op hun productie gezien omdat toen in Gorinchem vooral groffe pijpen werden vervaardigd. Hierdoor mochten de Gorinchemse pijpenmakers als enige

pijpenmakersgereedschappen vanuit Gouda betrekken en in Gouda laten herstellen.

De omvang van de Gorinchemse productie bereikte rond het einde van de 18de eeuw zijn top waarbij gemiddeld bijna 80 jongens en meisjes in de pijpenmakerswinkels werkzaam waren. Daarna neemt het aantal pijpenmakers snel af en is er rond 1840 vermoedelijk geen actieve zelfstandige pijpenmaker in deze stad meer aanwezig. Dit werd mede veroorzaakt door de Franse tijd en de terugloop van het gebruik van de tabakspijp ten gunste van de sigaar en het steeds goedkoper worden van de Goudse tabakspijp.

Afbeelding 128. Roodbakkend aardewerk en stelen van tabakspijpen die ten gevolge van druipend loodglazuur tijdens het bakken bij de pottenbakker aan elkaar zijn gebakken. Bodemvondst Kortendijk Gorinchem. Datering 1700-1730.

Om tot het pijpenmakersgilde toe te kunnen treden was het net zoals in andere steden met een pijpenmakersgilde, noodzakelijk dat de pijpenmaker zijn vakbekwaamheid demonstreerde. Tevens moest hij poorter van de stad zijn. Opvallend is dat het tot 1777 heeft geduurd alvorens het gildereglement richtlijnen geeft over het plaatsen van merken. Iets dat al vanaf 1660 in Gouda werd gereguleerd.

Vanaf 1777 moesten de Gorinchemse pijpentonnen gemerkt zijn met de eerste letters van de voor- en achternaam van de maker. Dit merk moet in zwart aangebracht worden tussen de bovenste twee hoepels. Daarnaast geldt vanaf dat jaar dat ieder lid zijn groffe pijpen zo mag merken als hij verkiest mits zij bij het merken ook de eerste letter van hun doop- en familienaam toevoegen. Mochten onverhoopt twee bazen met dezelfde letters merken dan moet, net zoals dat in Schoonhoven het gebruik was, nog een extra teken toegevoegd worden. Het niet juist merken van pijpen wordt beboet met 2 gulden.

Het pijpenmakersgilde heeft net zoals in Schoonhoven tot 1798 bestaan. Reden is de toepassing van het gelijkheidsbeginsel dat ten

tijde van de Bataafse Republiek ertoe leidde dat alle gilden werden afgeschaft.

Producten en typologie

Zowel door de vondst van diverse pijpenstorten als door bodemvondsten is de laatste jaren een goede indruk van het Gorinchemse pijpenmodel verkregen. Als het 17de eeuwse model vergeleken wordt met een Gouds of Amsterdams product uit dezelfde periode, dan zien we dat de Gorinchemse kleipijp over het algemeen een wat grotere ketelinhoud heeft. Dit model met grotere ketelinhoud is onder andere door Zeeuwse pijpenmakers gekopieerd.

Afbeelding 129. Een dubbelconische kleipijp geproduceerd door Willem Pritsaert. Datering circa 1630. Bodemvondst Gorinchem.

Afbeelding 130. Een dubbelconische kleipijp geproduceerd door Richard Sweetin. Datering circa 1640-1650. Bodemvondst Gorinchem.

Gesteld kan worden dat de Gorinchemse producten uit het tweede kwart van de 17de eeuw konden wedijveren met de Goudse producten. Deze Gorinchemse producten zijn vaak geglaasd en zijn vaak van een radering rondom de gehele ketelopening voorzien. Als steelversieringen komen in deze periode regelmatig in de mal aangebrachte lelie in ruit versieringen voor. Incidenteel worden in deze periode door de

Gorinchemse pijpenmakers geheel versierde tabakspijpen op de markt gebracht.

Net zoals in andere productiecentra zien we dat in het tweede kwart van de 17de eeuw ook groffe producten met het zijmerk de roos werden vervaardigd. Wat deze Gorinchemse producten bijzonder maakt is, dat in tegenstelling tot andere productiecentra¹⁵⁹, deze zijmerkpijpen ook op de hiel gemerkt zijn.

In de tweede helft van de 17de eeuw neemt de kwaliteit van de Gorinchemse tabakspijpen af en gaan de Gorinchemse pijpenmakers zich richten op de groffe kwaliteit tabakspijpen. Dit is een ontwikkeling die in de 18de eeuw doorzet en de Gorinchemse pijpenmakers worden in de tweede helft van de 18de eeuw groot door de productie van groffe kwaliteit tabakspijpen.

Afbeelding 131. Een zijmerkpijp met een steelversiering in de vorm van raderingen afgezoomd met parelnaden. Producent Jan Janz. Blij. Datering 1710-1720.

Een kenmerk van de Gorinchemse zijmerkpijpen uit het begin van de achttiende eeuw is dat de stelen vaak versierd zijn met raderingen afgezoomd met parelranden of tanden. Een gebruik dat incidenteel op zijmerkpijpen in andere productiecentra is toegepast.

De 18de eeuwse productie onderscheidt zich typologisch gezien verder niet van de groffe producten die geproduceerd zijn in Alphen, Aarlanderveen, Schoonhoven, Utrecht en Gouda.

Afbeelding 132. Misbaksels uit de pijpenstort die wordt toegeschreven aan Jan Jansz. Blij. Datering 1710-1720.

¹⁵⁹ Een uitzondering hierop vormt het productiecentrum Breda.

Zoals vermeld zijn op diverse plaatsen pijpenstorten met misbaksels maar ook met pijpenringen en pijpenpotten aangetroffen¹⁶⁰. Dekslens voor deze pijpenpotten zijn vooralsnog niet uit Gorinchem bekend.

Merken

Bij de 17de eeuwse tabakspijpen komen we over het algemeen initiaalmerken, al dan niet in combinatie met een gekroonde roos, tegen. In een incidenteel geval, zoals bij Willem Teeck, is het initiaalmerk uitgebreid met een springend hert.

Vanaf de 18de eeuw worden vele zijmerkpijpen in Gorinchem op de markt gebracht. Populaire afbeeldingen zijn daarbij de gekroonde N, gekroonde M, gekroonde IG, de eiermand, wapen van Utrecht en de gekroonde vis (eventueel boven 3 golfjes).

Afbeelding 133. Kenmerkende versieringsmotieven uit Gorinchem: de gekroonde N en gekroonde IG. Producten van Jan Valke en Jan van Aten. Datering 1780-1800.

Afbeelding 134. Een pijp met de gekroonde vis boven golfjes en initialen WGB en een pijp met het wapen van Gorinchem/Arkel en de initialen IVA en gevat binnen bladertakken. Wouter Groenberg en Jan van Aten. Datering 1760-1785 en 1770-1800. Bodemvondsten Amstelveen en Oud-Diemen.

¹⁶⁰ Zie bijvoorbeeld Van der Meulen 1992 en Van Oostveen, 2010

Naast deze versieringen die we ook in een productiecentrum als Schoonhoven tegen komen, hebben Gorinchemse pijpenmakers tegen het eind van de 18de eeuw ook politiek geëngageerde tabakspijpen op de markt gebracht. Zo zijn bijvoorbeeld voorstellingen met Willem V bekend, maar komen ook tabakspijpen met het spreekwoord “een oogje in het zeil houden” voor, inspelend op de roerige binnenlandse tijden aan het eind van de 18de eeuw.

Afbeelding 135. Een Oranjepijp met de afbeelding van Willemijntje en Willem V. Geproduceerd door Jan van Erp. Datering 1780-1800. Bodemvondst: Dordrecht.

Afbeelding 136. Tegen het einde van de 18de eeuw kwamen tabakspijpen op de markt die met de dan heersende politieke situatie in verband kunnen worden gebracht. In dit geval een pijp om een oogje in het zeil te houden en waakzaam te zijn. Product van Hendrik Aalbregts. Datering 1780-1800. Bodemvondst Dordrecht.

Ook voor dit type geheel versierde tabakspijpen, waarvan overigens veel meer typen bekend zijn dan hierboven opgesomd, geldt dat de pijpenmaker veelal zijn initialen in de mal aanbracht.

Verspreidingsgebied

Op basis van bodemvondsten is een indruk verkregen van het verspreidingsgebied van Gorinchemse tabakspijpen. Grofweg kan gesteld worden dat de 17de eeuwse tabakspijpen vooral

beneden de denkbeeldige geografische lijn Den Haag – Zutphen aangetroffen worden. De 18de eeuwse producten worden ook boven deze geografische lijn aangetroffen.

Afbeelding 137. Valk binnen bladertakken met initialen IV (Jan Valke) en gekroonde wouw binnen bladertakken met initialen IVW (Jan van Wouw). Datering 1790-1810 en 1780-1795. Bodemvondsten Dordrecht en onbekende locatie.

Naast de lokale en de regionale afzetgebieden worden deze tabakspijpen vooral in Zeeland, de Zuidelijke Nederlanden, steden als Den Haag en Rotterdam maar ook in oostelijk gelegen plaatsen langs de rivier de Waal zoals Tiel en Nijmegen, gevonden.

Afbeelding 138. Tweetal Gorinchemse tabakspijpen waarbij het versieringsmotief geënt is op het potentiële afzetgebied. Wapen van Utrecht en Wapen van Den Haag (ooievaar). Producten van Christiaan Wouters en Jan Ophuyzen de Jonge. Datering 1740-1750 en 1770-1800

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Aalbregts, Christoffel	1755-1771	18c
Aalbregts, Cornelis	1786	18d
Aalbregts, Hendrik	1756-1798	18cd
Adamse, Poulus	1696	17d-18a
Aken, Reinier van	1766-1808	18cd-19a
Aken, Tijs Roelofs van	1679	17d
Akker, Abram van den	1774-1798	18cd
Amersfoort, Roel Jansen van	1660-1676	17cd
Ariensz., Jan	1637	17b
Arnout, Jan	1658-1666	17c
Arnout, Nicolaas	1641-1647	17b
Arthur, Jan	1663-1687	17cd
Aten, Adrianus van	1775-1823	18d-19a
Aten, Jan van	1743-1790	18bcd
Aten, Leendert van	1779-1801	18d-19a
Barunet, Dirk	1754-1785	18cd
Beest, Roelof van	1698-1702	17d-18a
Blij, Jan Jansz	1684-1727	17d-18a
Bommel, Lammert van	1799-1836	18d-19ab
Bommel, Matthijs van	1811-1839	19ab
Broeder, Abraham Sanders	1644-1675	17bc
Broen, Jan	1634-1654	17bc
Budding, Hendrik	1802-1811	19a
Ceulen, Augustijn van	1694-1709	17d-18a
Claasz., Marcus	1633-1663	17bc
Cleef, Abraham van	1660-1661	17c
Cramer, Adriaan Dircksz.	1652-1676	17cd
Dael, Thomas	1634	17b
Dalem, Arie van	1763-1783	18cd
Dam, Cornelis	1819-1825	19a
Dam, Johannes	1806-1812	19a
Deij, Abraham	1645	17b
Dijk, Willem van	1772-1785	18cd
Dionijsz., Cornelis	1634	17b

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Echten, Claas van	1646-1679	17bcd
Erp, Anthony van	1778-1825	18d-19a
Erp, Jan van	1778-1817	18d-19a
Erp, Jacobus van	1791-1811	18d-19a
Fijnart, Gerrit	1825	19ab
Gabriels, Jan	1673-1676	17cd
Graeff, Pieter de	1679	17d
Grients, Jacob Ariens	1676	17cd
Groen, Raeph	1638	17b
Groeneberg, Wouter	1756-1784	18cd
Groenenberg, Wouter	1789-1827	18d-19ab
Groenevelt, Bastiaan Cornelisz.	1645-1665	17bc
Groenhouwer, Sijmen	1784-1819	18d-19a
Hansze, Sander	1654-1678	17cd
Haverman, Arnoldus	1789-1791	18d
Heerwaarden, Dirk van	1777-1816	18d-19a
Heeyer, Gerrit van	1667	17c
Herbos, Claas Joosten	1689	17d
Hoog, Christoffel de	1743-1792	18bcd
Hoog, Christoffel Jansz. de	1690-1707	17d-18a
Hoog, Gijsbert de	1719-1735	18ab
Hoog, Johannes de	1714-1744	18ab
Hoog, Roelof de	1734-1755	18bc
Huiberts, Jan	1698-1699	17d-18a
Janse, Joost Corstiaensz.	1643-1675	17bc
Jansen, Jan	1669	17c
Jansz., Ariaen	1649	17bc
Jansz., Cornelis	1657	17c
Jansz. Willem	1654	17c
Jongh, Hendrik de	1633	17b
Joosten, Jan	1668	17c
Joristen, Jan	1669	17c
Keulen, Cornelis Harmensz van	1677-1683	17d
Keyser, Willem de	1636	17b
Labie, Thomas	1704-1726	18ab

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Lang, Johannes de	1725-1779	18bcd
Lier, Dirck Pieters van	1689	17d
Maas, Pieter	1753	18c
Meurs, Jan van	1817	19a
Montfoort, Willem van	1761-1784	18cd
Nieuwenhuyzen, Leendert	1781-1810	18d-19a
Ophorst, Cornelis	1787-1811	18d-19a
Ophuyzen de oude, Jan	1730-1785	18bcd
Ophuyzen de jonge, Jan	1755-1815	18cd-19a
Outheusden, Huibert van	1785-1811	18d-19a
Outheusden, Jan van	1753-1820	18cd-19a
Outheusden, Jan van jr.	1787-1824	18d-19a
Perse, Reynier	1671	17cd
Pieters, Dirk	1694	17d
Pritsaert, Willem	1630-1642	17b
Ramson, Sander	1679-1703	17d-18a
Redel, Pieter	1725-1728	18b
Richard, Brut	1648-1664	17bc
Roelofs, Aalbert	1654-1655	17c
Roelofs, Hendrik	1638	17b
Salomons, Dirk ¹⁶¹	1645-1653	17bc
Schenck, Jan	1650-1671	17c
Schenck, Jacob	1684-1685	17d
Schenck, Salomon	1698	17d-18a
Schenck, ...	1679-1690	17d
Schippers, Guilliam	1761-1780	18cd
Schippers, Jan	1776-1810	18d-19a
Son de Lang, Nicolaas van	1819-1820	19a
Spruyt, Jan Klaasz	1754	18c
Stam, Gijsbert	1782-1806	18d-19a
Sweetin, Richard	1645	17bc
Swittingh, Dirk	1645-1669	17bc
Teck, Jacob	1674	17c
Teeck, Willem	1630-1674	17bc

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Thonis, Thonis	1645-1655	17bc
Valke, Dirk	1807-1825	19a
Valke, Frederik	1830-1834	19b
Valke, Jan	1789-1820	18d-19a
Valke, Leendert	1825	19ab
Vanderbos, Gerrit	1786-1792	18d
Vos, Aert Jansz. De	1668-1679	17cd
Vreeswijck, Jan Huyberts	1689	17d
Warnaadt, Hendrik	1725	18ab
Wetson, Dirk Aalberts	1644	17bc
Wijtak, Pieter	1725	18ab
Wouters, Christiaan	1728-1755	18bc
Wouters, Johannes	1755-1792	18cd
Wouw, Jan van	1774-1792	18cd
Wouw, Jacobus van	1789-1800	18d
Wouw, Jacobus van	1811	19a

Summary

The first tobacco pipe makers settled in Gorinchem around 1630. In the second quarter of the 17th century the most important pipe makers were Willem Pritsaert and Willem Teeck. From 1656 the tobacco pipe makers were united in a Guild, the first one in the Netherlands. In the 18th century it became the potters and pipe makers' guild. It existed until 1798, when it was abolished. The 17th century production is relatively well known. The tobacco pipes that were produced in the second quarter of the 17th century were glazed and marked. From approximately 1650-1660 the quality of the pipes deteriorated. In the 18th century there was large scale production of low quality tobacco pipes in Gorinchem. Typologically these pipes do not differ from the cheapest products from Alphen, Aarlanderveen, Schoonhoven and Utrecht. The tobacco pipes from the second quarter of the 17th century were marked with initials. Incidentally these marks were extended with a Tudor rose or a leaping deer.

¹⁶¹ Na zijn Gorinchemse periode actief geweest in Leiden.

In the 18th century Gorinchem tobacco pipes often have a relief decoration with initials. Well known relief decorations are the crowned M, crowned N, crowned IG, egg basket and the crowned fish (mostly above 3 waves).

Regarding the use of initials, the guild had no restrictions to avoid the imitation of initials (or marks) used in other production centres. Pipe makers had to use a letter combination which represented the initials of their names. Should this lead to the duplication of a mark, a new pipe maker had to add an extra distinguishing letter in his mark.

For the distribution pattern of the Gorinchem tobacco pipes we rely on archaeological finds. These show that in the 17th century Gorinchem pipes were not only produced for the local and regional market but also for that part of the Netherlands (including the Southern Netherlands) below the geographical line between The Hague and Arnhem. Pipes from the 18th century are also found north of this line.

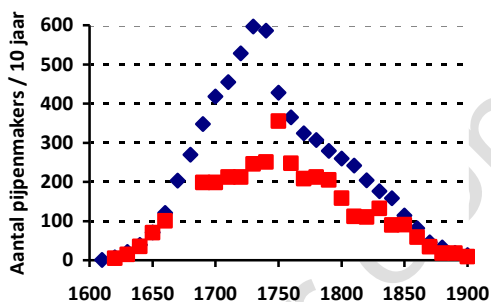
Not for commercial use

Gouda

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid¹⁶²

Voor de vroegste vermelding over de Goudse tabakspijpennijverheid moet terug gegaan worden naar een archiefstuk uit 1625. Uit dit stuk blijkt dat sinds 1617 tabakspijpen in Gouda gemaakt worden.

Afbeelding 139. Aantal pijpenmakers in Gouda. In blauw het aantal pijpenmakersbazen per 10 jaar ontleend aan Duco, 2003. Hierbij dient wel rekening te worden gehouden met de beperkingen van het bronnenmateriaal¹⁶³. In rood het aantal pijpenmakers per jaar op basis van diverse bronnen.

Net zoals we in andere grote productiecentra zien, neemt het aantal pijpenmakers aanvankelijk snel toe. Dit leidt er toe dat in 1641 de pijpenmakers zich proberen te verenigen in een gilde. Deze poging mislukte. Het aantal pijpenmakers groeit in de daaropvolgende jaren, gestaag. In 1660 wordt een tweede poging tot het oprichten van een pijpenmakersgilde gedaan. De

¹⁶² Tenzij anders vermeld zijn de gegevens uit dit hoofdstuk ontleend aan Duco, 2003.

¹⁶³ Zie Duco, 2003, p.118-120.

oprichting van het gilde wordt door de magistraat toegestaan, waarbij een bestuur van overluiden en dekens werd ingesteld. Deze moesten ondermeer de belangen van de pijpenmakers behartigen.

Het Goudse pijpenmakersgilde heeft een positief effect gehad op de ontwikkeling van deze nijverheid binnen de stadsgrenzen. Niet alleen wordt opleiding en toelating van nieuwe pijpenmakers gereguleerd maar wordt ook de kwaliteitscontrole, de handel, de registratie van merken en het bakloon bij de pottenbakker en de regelmatige aanvoer van de noodzakelijke pijpaaarde via het gilde geregeld.

Afbeelding 140. Huwelijkspijp gemaakt ter gelegenheid van het huwelijk tussen Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Datering: 1625-1630.

Het gilde was daarmee een belangrijke factor die mede bepaalde dat de Goudse pijp zich kon ontwikkelen tot een langstelig hoogstaand afgewerkt product dat toonaangevend binnen Noord-West Europa werd.

In 1686 worden door het Goudse pijpenmakersgilde nieuwe regels uitgevaardigd. Aanleiding tot deze herziening is de instelling van een eigen pijpenmarkt op de Nieuwe Haven in Gouda. Reden om een pijpenmarkt op te richten was dat de Goudse pijpenmakers in Amsterdam vanaf 1667 een vast bedrag aan staangeld (meetgeld) dienden te betalen. Op de Goudse pijpenmarkt moesten naar analogie van de Amsterdamse pijpenmarkt door buitenstaanders eveneens staangeld worden betaald. Iedere Goudse pijpenmaker is vanaf dat moment verplicht om zijn pijpen op deze Goudse markt aan te bieden en zijn werkplaats mag vanaf dat moment niet meer als winkel fungeren. Hiermee ontstaat een onderscheid tussen de pijpenmaker

en de handelaar in tabakspijpen. De ontwikkeling van een eigen pijpenmarkt past in het proces waardoor het Goudse product in de tweede helft van de 17de eeuw leidend wordt ten opzichte van producten uit andere centra.

Afbeelding 141. Een pijp gemaakt voor prinsgezinde rokers. Op de linkerkzijde de Prins van Oranje boven de tekst VIVA ORANGIEN. Op de rechterzijde het wapen van de Prins. Op de naad ter verduidelijking WILHELM V O / P. D ORANGE dat staat voor Willem van Oranje / Prins van Oranje. Datering 1670-1680. Bodemvondst Amsterdam.

Daarnaast wordt in datzelfde jaar een pijpenpand opgericht. In dit pijpenpand kunnen de pijpenmakers tabakspijpen tegen een vast tarief belenen, waardoor zij in economisch zware tijden aan hun financiële verplichtingen, zoals het uitbetalen van lonen, konden voldoen. Binnen een jaar tijd worden op deze manier een vijftal pakhuizen met tabakspijpen gevuld. In andere steden is een dergelijk financieel vangnet als het Goudse pijpenpand niet ontstaan.

Daar waar in andere steden de pijpennijverheid in het laatste kwart van de 17de eeuw afnam, neemt deze in Gouda door deze stimulerende maatregelen juist toe. Ook de hoge kwaliteit van de Goudse pijp, waardoor deze een geliefd export product was, heeft daar sterk aan bijgedragen. Dit leidt er toe dat Gouda op het eind van de 17de eeuw de pijpenstad bij uitstek in de Republiek is geworden.

Afbeelding 142. Ongemerkte Jonaspip. Datering laatste kwart 17de eeuw. Bodemvondst Noord-Holland.

Concurrerende pijpenmakers probeerden uit andere centra gebruik te maken van het succes van de Goudse tabakspijpennijverheid. Dit kon bijvoorbeeld door het identieke model met bijbehorend merk te imiteren. Om imitaties te voorkomen verkregen de Gouwenaars in 1739 een octrooi voor Holland en West-Friesland om op hun beste, porseleinen, tabakspijpen het Goudse wapenschild aan te brengen. Dit octrooi wordt in 1740 uitgebreid voor de andere kwaliteit tabakspijpen die voorzien konden worden van het Goudse wapenschild met de letter S (Slegte dat duidt op gewone kwaliteit).

Afbeelding 143. Het vanaf 1740 gevoerde bijmerk in de vorm van het Goudse wapenschild met hierboven de letter S. Bodemvondst Amsterdam.

Het midden van de 18de eeuw is de periode waarin steden / Staten protectionistische maatregelen uitvaardigden met als doel om hun eigen pijpennijverheid, die steeds meer in staat was grote aantallen behoorlijke producten te leveren, te beschermen. Voor de Goudse pijpenmakers betekent dit dat hun afzetmarkt afnam. De pijpenmakers reageerden hier op door de prijs van hun producten en daarmee de winstgevendheid van hun ondernemingen naar beneden bij te stellen. Hierdoor daalde het aantal zelfstandige bazen en nam de omvang van sommige bedrijven toe. Dit laatste werd mede in de hand gewerkt door de aanpassing van het gildereglement in 1778 waardoor het voor een pijpenmaker mogelijk werd om twee merken te bezitten.

G. W. KÖNING, Fabrikant in MEERSCHUIME PIJPEN, uit Ruhla in Saxon.
 Maakt bekend, dat hij te Leyden is aangekomen met een uitgelezen assortiment echte Meerschuijme PIJPEN, met en
 zonder Zilver Beslag; als mede extra fraaije en naar den nieuwen smaak vervaardigde PIJPEN-ROERS en Musicaals
 NECESSAIRES voor Dames; reparaert ook de Meerschuijme Pijpen en maakt dezelve op even als nieuw. Is gelogeerd
 in het Locaal de Randsdort, op de Haarlemstraat, N°. 383, te Leyden voornoemd.

De slechte economische situatie aan het eind van de 18de eeuw en de verminderde afzetmogelijkheden veroorzaakten een negatieve spiraal waarbij het ambacht van pijpenmaker vervalt tot een niet geliefd beroep dat nog slechter betaald wordt dan voorheen.

Afbeelding 144. Rondbodern geproduceerd door de Stadspijpenfabriek. Datering 1780-1800. Bodernvondst Amsterdam.

Om het ambacht nieuw leven in te blazen wordt in 1783 een Stadspijpenfabriek opgericht waarin kinderen van 10 tot 14 jaar werkzaam waren. Het doel van deze Stadspijpenfabriek was tweeledig: de opleiding van potentieel geïnteresseerde werknemers binnen de pijpennijverheid en de productie van kortstelige tabakspijpen. Dit deel van het assortiment werd tot die tijd niet veel in Gouda geproduceerd. Nadeel van dit "opleidingsinstituut" was dat de kinderen werden opgeleid voor de productie van kortstelige tabakspijpen terwijl de pijpenmakers juist behoefte hadden aan werknemers voor de productie van langstelige tabakspijpen.

In 1791 wordt de merkbescherming door de Staten van Holland uitgebreid.

Tijdens de Franse periode nam de productie van tabakspijpen verder af. Dit ondermeer vanwege de hoge accijnzen die op tabak werden geheven en het Continentale stelsel dat de export sterk belemmerde. Tijdens de Bataafse Republiek werden de gilden opgeheven. Echter voor Gouda verklaart de magistraat dat de gilderegels gehandhaafd blijven totdat nieuwe regels worden opgesteld.

Na de Franse periode wordt in 1814 van overheidswege als uitzondering op het beleid om gilden af te schaffen, het gilde opnieuw ingesteld in de vorm van een vereniging.

Afbeelding 145. Advertentie in de Leydse Courant van 20 maart 1820 over de verkoop van meerschuij pipen.

Dit nam echter niet weg dat de tabakspijpennijverheid in een negatieve spiraal bleef. Dit valt onder andere af te leiden uit een daling van het aantal bedrijven.

Deze negatieve spiraal wordt o.a. veroorzaakt door de opkomst van porseleine en meerschuij tabakspijpen en de opkomst van de sigaar.

Om de omzet op peil te brengen bij een stagnerende binnenlandse markt was het voor de pijpenmakers noodzakelijk om de te geringe binnenlandse afzet te compenseren met exportorders. Echter in de eerste helft van de 19de eeuw hebben veel landen protectionistische maatregelen ingesteld en zijn de lonen daar bovendien lager waardoor de export van een relatief geringe omvang blijft.

De marges voor de bedrijven zijn laag, vele arbeiders leven in armoede en alleen voor een handige op stukloon werkende werknemer kan, als familieleden mee werken, een loon vergaard worden dat net boven de armoedegrens ligt. Al met al een situatie die niet aantrekkelijk is voor potentieel nieuwe arbeidskrachten in het pijpenmakersbedrijf.

Pas in de tweede helft van de 19de eeuw als eerst de export naar Amerika fors toeneemt en later grote handelshuizen orders bij Goudse pijpenmakers onder brengen, neemt de export toe¹⁶⁴.

Daarvoor was het wel noodzakelijk dat de omvang van de nog resterende bedrijven, toenam. Dit werd mogelijk doordat vanaf 1855 de pijpenmakersbazen meer dan 2 merken mochten voeren.

Ten gevolge van een juridische fout wordt in 1854 het gildereglement ontbonden. In 1855 ondertekenen 70 pijpenmakers het nieuwe reglement van de "Vereniging van Pijpenfabrikanten". Deze nieuwe vereniging neemt in principe de oude taken op maar is minder machtig.

Ook in de tweede helft van de 19de eeuw blijft het aantal pijpenmakers afnemen. Rond 1900 zijn er

¹⁶⁴ Zie hiervoor o.a. De Wit, 2004, p. 1582-1596.

nog 8 pijpenfabrieken in Gouda. Na de eerste Wereldoorlog exploderen de prijzen van handwerkproducten. De omzet van de gekaste pijp neemt hierdoor, maar ook door de opkomst van de sigaret, in enkele jaren met 80% af.

***Gouda, 21 Mei.** Uit het jaarlijksch verslag van den toestand dezer gemeente blijkt, dat op ult. December 1866 de bevolking alhier bedroeg 15,527 zielen. Er bestaan vijf openbare scholen, allen voor meer uitgebreid lager onderwijs, zes bijzondere scholen, eene Zondagschool, eene burger avondschool voor middelbaar onderwijs, eene rijks hogere burgerschool met 3jarigen cursus, eene Latijnsche school, eene gymnastiekschool, eene zwemschool, benevens eene rijksinrigting tot opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen. Aangaande het fabriekswezen blijkt, dat alhier bestaan 134 fabrieken, waaronder 35 garensfabrieken, 11 pottenhakklerijen en 47 pijpenfabrieken; van deze werken tien fabrieken met stoom, terwijl daarenboven nog drie kleedorbleekerijen met stoom werken, en nog aan twee daartoo concessie is verleend.

Afbeelding 146. Vermelding van het aantal Goudse pijpenmakers in de Nieuwe Rotterdamse Courant van 25 mei 1867.

Afbeelding 147. Gegoten pijp met bijbehorende reclamekaart bestemd voor de Belgische markt gezien de afbeelding van Koning Albert. Producent Hollandia, Gouda. Datering 1916.

Een poging om het hoofd boven water te houden is de productontwikkeling van de gegoten pijp. Deze oorspronkelijk door de Duitse in Grunstadt gevestigde firma Bordollo gebruikte techniek, wordt in 1898 als eerste door de Goudse Firma Van der Want & Barras geïntroduceerd en deze producten worden onder de naam Hollandia verkocht¹⁶⁵. Ivora (Firma P. van der Want Gzn.) begint met de productie van gietpijpen in 1914 en

¹⁶⁵ Tijmstra, 1986, p. 13-21 en Tijmstra, 1996, p. 835-846.

Zenith¹⁶⁶ (Firma P.J. van der Want Azn.) in 1915¹⁶⁷. De firma P. Goedewaagen & Zoon begint al in 1895 met gietpijpen maar weet pas in 1910 een geglazuurde pijp te maken zonder haarscheuren.

In de 20ste eeuw loopt de tabakspijpenindustrie in Gouda verder terug. N.V. Goedewaagen en Zenith zijn de twee laatste grote bedrijven die in de jaren tachtig hun deuren sluiten. N.V. Goedewaagen start door en verhuist naar Nieuw-Buinen om daar de productie tot in de 21ste eeuw te continueren.

De laatste professionele Goudse pijpenmakers waren Adriaan van der Want en Kees en Adrie Moerings¹⁶⁸. Adrie Moerings sloot in 2006 zijn zaak. Hij sluit hiermee een bijna 400-jarige traditie in Gouda af.

Producten en typologie

De Goudse productie heeft zich op hoofdlijnen beperkt tot een vijftal hoofdvarianten: het dubbelconische, trechtervormige, ovoïde, rondbodem en kromkop model. Daarnaast zijn er binnen deze hoofdvarianten allerlei subvarianten of afgeleide vormen bekend. Het gaat te ver om al deze subvarianten binnen het kader van dit boek te beschrijven.

Afbeelding 148. Misbaksels van een dubbelconisch model waarbij roetaanslag op de tabakspijp is terecht gekomen. Onbekende Goudse pijpenmaker die merkt met de initialen II op de steel. Datering 1640-1650

De eerste Goudse pijpenmakers hebben tot het midden van de 17de eeuw het dubbelconische model op de markt gebracht. Zo rond het midden van de 17de eeuw evolueert dit model naar het

¹⁶⁶ Voordat onder de naam Zenith wordt geproduceerd is in juni 1914 eerst nog Neerlandia opgericht. Deze fabriek stopt halverwege 1915 met de productie. Van der Ling (in voorbereiding).

¹⁶⁷ Tijmstra 1999, p. 1086-1095 en mondelinge mededeling Otto van der Want (2010).

¹⁶⁸ Tijmstra, 2003, p. 1514-1516. Tijmstra, 2006, p. 1819. Stam, 1995, p. 674-684.

trechtvormige model. Rondom 1730 komt hier het ovoïde model uit naar voren.

Naast de ontwikkeling van dit ovoïde model worden in deze hoogtijdagen van de Goudse pijpennijverheid, tevens een tweetal voor de Goudse pijpennijverheid minder populaire modellen ontwikkeld. Het betreft het rondbodemmodel met een relatief korte steellengte en het kromkopmodel welke laatste vooral voor de export bedoeld is en welke afgeleid lijkt te zijn van de op dat moment door de Engelse pijpenmakers op de markt gebrachte modellen.

Afbeelding 149. Tabakspijp uit het derde kwart van de 18de eeuw en versierd met het wapen van Frederik V van Denemarken. Producent Frans Verzijl.

vroegste tabakspijpen nog steellengten van rond de 20 cm, zo rond 1630 zien we steellengten van 35 cm ontstaan. Rond het midden van de 17de eeuw is de steellengte van de betere tabakspijpen toegenomen tot een halve meter en in de 18de eeuw kunnen steellengten tot 1 meter oplopen. Uit de 19de eeuw is zelfs een melding van een tabakspijp met een steellengte van maar liefst 110 centimeter bekend.

De Goudse pijpenmakers brachten allerlei soorten tabakspijpen op de markt. Uiteenlopend van perfect afgewerkte onversierde tabakspijpen tot geheel versierde exemplaren. Vaak hadden deze geheel versierde tabakspijpen een relatie met actuele nieuwsfeiten.

Afbeelding 150. Kromkop (export)pijp geproduceerd door Frans Verzijl. Ook in Engeland werden dergelijke exportpijpen vervaardigd. Datering 1755-1770. Bodemvondst Gouda.

Afbeelding 151. Ovoïde tabakspijp voorzien van het wapen van Filips V en Ferdinand VI van Spanje omringd door de wapens van de 7 provinciën en het wapen van Gouda. Het Spaanse wapen is omgeven door het Gulden Vlies en staat boven de tekst REX HISPA. Datering midden 18de eeuw. Producent Abraham van der Spelt.

Niet alleen het model evolueert in de loop van de tijd. Ook de maximale steellengte neemt naarmate de tijd verstrijkt, toe. Hadden de

Merken

Het aantal merken dat door de Goudse pijpenmakers werd gebruikt is immens. Tot de oudste merken behoren de lelie, de roos al dan niet gekroond, en de ster.

Afbeelding 152. De Engelse Wonderdokter Charles Davenport alias Sequah, die in het laatste decennium van de 19de eeuw grote nationale bekendheid had¹⁶⁹. Bodenvondst Dordrecht.

Afbeelding 153. Een pijprokende man en drinkende vrouw zittend aan de tafel onder het tekstlint "DE GOEDE VRINTSCHAP". Aan de rechter voorzijde op de tafel de naam OYE die verwijst naar de zilversmid Johannes van Oye (1722-1782) die deze mal heeft gegraveerd. Datering derde kwart 18de eeuw. Merk de gekroonde hoed. Pijpenmaker Hendrik Bos.

Nadat er meerdere geschillen over het zetten van merken hebben gespeeld worden in de jaren dertig van de 17de eeuw sommige merken van de initialen van de pijpenmaker voorzien. Op deze manier kunnen de pijpenmakers nog steeds bijvoorbeeld het merk de (gekroonde) roos op

hun producten zetten terwijl toch onderscheid kan worden gemaakt tussen de verschillende producten. Parallel hieraan worden in de jaren dertig van de 17de eeuw ook al lettermerken en andere populaire merken zoals de goudsbloem op de hiel van de pijp geplaatst. In de tweede helft van de 17de eeuw wordt een ander type merk toegevoegd: het cijfermerk.

In de 17de en 18de eeuw gold de regel dat een pijpenmaker maar één merk in zijn bezit mocht hebben. Zo nu en dan werden slinkse wegen bedacht om dit te omzeilen. Bijvoorbeeld door een tweede merk op naam van een meesterknecht te zetten.

Nadat de omstandigheden in Gouda voor de pijpenmakers verslechterde en het aantal bedrijven toenam, werd het in 1778 formeel toegestaan om per pijpenmaker twee merken in bezit te hebben. Deze regel werd in 1855 verruimd toen het pijpenmakers mogelijk werd gemaakt meer dan twee merken te bezitten.

Verspreidingsgebied

Het verspreidingsgebied van de Goudse tabakspijpen is immens. Tot 1625 hebben de Goudse pijpenmakers zich vooral op de lokale markt gericht. In de tweede helft van de 17de eeuw zien we dat langzamerhand met Goudse producten het gehele Nederlandse grondgebied wordt bestreken. Vanaf het derde kwart van de 17de eeuw zien we dat niet alleen voor de Nederlandse markt maar ook voor het buitenland massaal wordt geproduceerd. De situatie dat de Goudse tabakspijp op significante schaal werd geëxporteerd, heeft tot in de eerste Wereldoorlog stand gehouden. Daarna zijn vooral gegoten pijpen geëxporteerd.

Afbeelding 154. Grospenning uit de fabriek van Goedewaagen. Keerzijde onbewerkt. Datering circa 1900.

¹⁶⁹ Van Oostveen, 2010b.

Pijpenmakers

Voor de pijpenmakers die in Gouda actief waren, refereren wij naar het boek van D.H. Duco: *Merken en Merkenrecht* (Duco, 2003).

Afbeelding 155. Moderne pijp gemaakt door Adriaan van der Want: Gouda Tobacco Pipes, circa 1990.

Summary

The first mention of a pipe maker in Gouda is from 1617. In 1641 the Gouda pipe makers first attempted to establish a guild. This attempt failed. A second attempt was made in 1660 and led to the establishment of Gouda's pipe makers' guild. In 1686 they started their own pipe market in Gouda. This market was established because since 1667 the Gouda pipe makers had had to pay a fee at the Amsterdam pipe market. From the outset every Gouda pipe maker was obliged to sell his pipes on the Gouda market. In the same year the Pijpenpand was established. Pipe makers could put their pipes in pawn at a fixed rate at the Pijpenpand in order to be able to pay their financial obligations, including wages. Under the Guild's regime and with the help of the Pijpenpand Gouda developed into the most important production centre in the Netherlands. After 1739 the best quality pipes were marked with the Gouda coat of arms on the side of the spur to avoid fraud from other centres. After 1740 second quality pipes were marked with the coat of arms and S. The growth of the centre continued until the middle of the 18th century. The main setback came when foreign states and cities levied taxes on Gouda pipes or even forbade the import of these pipes. The Gouda pipe makers responded by reducing the cost price, by lowering the wages of the workers and by reducing the profit margins of their undertakings. Due to this the profession of pipe maker became less popular. For young children interested in becoming pipe-makers, the Town Pipe Factory (Stadspijpenfabriek) was established in 1783. This factory specialized in relatively cheap products. These short pipes completed the range of the Gouda pipe makers,

who generally produced the long stemmed high quality pipes.

In 1798 the guild was abolished, but its regulations stayed intact. After the French occupation the Government allowed the Gouda pipe makers, as an exception to the rule, to establish a new guild. This could not prevent the continued decline of pipe production which had already started in the middle of the 18th century. This decline was reinforced not only by the protective measures of other countries and upcoming pipe making centres in other countries, but also by the rise of the porcelain and meerscham pipe and the cigar.

In the second half of the 19th century the average size of the companies increased and the number of companies reduced further. The concentration in bigger companies became possible as since 1855 pipe factories were allowed to use more than two marks, and it became necessary as the export orders grew in number and size. Export to the United States of America in the sixties en seventies was especially important. At the end of the 19th century there were only a few factories left that produced pipes.

In the beginning of the 20th century four factories started the production of slip-cast pipes. These pipes were successful, but could not compensate for the general decline of clay pipe production. Tobacco pipe production in Gouda has lasted until 2006. In that year the last pipe maker stopped his production and retired.

From the middle of the 17th century Gouda pipes were exported all over the world. In Gouda many types of marks have been used. The oldest marks are the (crowned) rose, the lily and the star. From the third quarter of the 17th century number marks were also in use on the spur of the pipe.

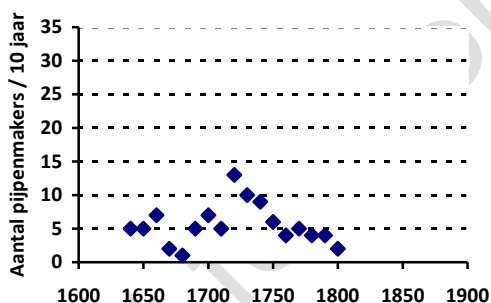
Afbeelding 156. Moderne pijp gemaakt door Adrie Moerings, circa 1995.

Groningen

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenijverheid

De eerste terug gevonden vermelding van een pijpenmaker in de stad Groningen in de archieven is van 1642¹⁷⁰. In dat jaar wordt Marten Hendriks samen met zijn vrouw genoemd. Tot in het begin van de 19de eeuw zijn er in Groningen pijpen vervaardigd. De eerste Groninger pijpenmakers waren, in tegenstelling tot die uit Holland, op Marcus Parssens na, alle van Nederlandse afkomst.

Afbeelding 157. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Groningen.

De Groninger pijpenmakers waren niet verenigd in een apart gilde, maar een aantal van hen waren, als zij ook handel dreven, aangesloten bij het Cremersgilde. Pijpenmakers moesten het kleine burgerrecht bezitten om pijpen te mogen maken. Dit werd niet altijd strikt gehandhaafd. Over het algemeen was het vak van pijpenmaker in Groningen weinig renderend. Vooral na circa 1730 neemt de concurrentie uit het Duitse

¹⁷⁰ Tenzij anders vermeld zijn de gegevens afkomstig uit Tupan, 1980.

Westerwald en uit Gouda sterk toe¹⁷¹. Aan de taxatiewaarde van de pijpenmakerijen voor de 400ste penning in 1730-1731, welke tussen de een en twee gulden bedroeg, is duidelijk te zien hoe marginaal het bestaan van pijpenmaker was. Alleen twee pijpenmakers die tevens pottenbakker waren werden hoger getaxeerd, respectievelijk op zes en vier gulden. Ook aan de forse daling van de verkoopwaarde van de pijpenmakerijen in de eerste helft van de 18de eeuw is de slechte positie van de Groninger pijpenmakers af te lezen.

Afbeelding 158. Dubbelconische kleipijp voorzien van het merk de ster. Datering 1640-1660. Bodenvondst Groningen.

De belangrijkste perioden van de Groninger pijpenijverheid waren de periode 1640-1670 en vooral de periode 1700-1760. In de periode 1670-1700 neemt het aantal pijpenmakers maar ook het aantal pottenbakkers drastisch af waarschijnlijk ten gevolge van oorlogstroebelen in en rond deze stad¹⁷².

In 1700 dienen een aantal pijpenmakers een rekwest in om vreemde pijpen te verbieden of om belasting te heffen op in de stad Groningen ingevoerde pijpen. De pijpenmakers krijgen hun zin en de belasting op vreemde pijpen wordt ingevoerd. Dit lijkt enig soulaas te bieden. Maar in 1730 is de situatie wederom weinig gunstig en de pijpenmakers vragen om het aantal pijpenmakers in de stad te beperken tot vier. Dit verzoek wordt afgewezen. Vanaf 1752 heffen Gedeputeerde Staten een heffing van 6 stuivers op ieder gros ingevoerde pijpen. Na 1750 neemt

¹⁷¹ Zie ook Van Gangelen, 1987a, p. 8-9.

¹⁷² Zie Carmiggelt, 1988, p.12.

echter het aantal pijpenmakers in Groningen snel af. In het eerste decennium van de 19de eeuw verdwijnt het ambacht uit Groningen.

Afbeelding 159. Een karakteristieke Groningse Jonaspip. Producent onbekend. Datering 1650-1670. Bodemvondst Groningen.

Afbeelding 160. Dubbelconische kleipijp voorzien van het merk rad en voorzien van een steelversiering in de vorm van een lelie in ruit. Datering 1640-1660. Bodemvondst Groningen.

Producten en typologie

De 17de eeuwse Groningse pijpen zijn groter en grover dan die uit Gouda of Amsterdam. Bovendien staat de kop rechter op. Naast groffe pijpen komen fijne en gemerkte pijpen voor die minder goed afgewerkt zijn als vergelijkbare fijne pijpen uit Gouda. De stijl van de 17de eeuwse Groningse pijpen volgt de Goudse ontwikkeling op afstand. Het dubbelconische model blijft, slap vormgegeven, nog tot het eind van de 17de eeuw in gebruik. Het aandeel versierde pijpen is in Groningen relatief groot. De Jonaspijpen die in Groningen zijn gemaakt vallen veelal op door hun simpele vormgeving. De betere soort lijkt van het Amsterdamse model afgeleid¹⁷³. In de 18de eeuw

¹⁷³ Zie Duco, 1993, p. 130.

hebben veel Groninger pijpen een zijmerk. Deze pijpen zijn vaak onevenwichtig van vorm en ook slecht afgewerkt.

Pijpenmakersafval is nauwelijks teruggevonden. Wel is op het Zuiderkerkhof, in een laat 18de eeuwse afvalkuil, een deel van de deksel van een pijpenpot aangetroffen¹⁷⁴. Mogelijk moet dit type kap vroeg in de 18de eeuw worden gedateerd. Op basis van de typologie van de kap zijn in de betreffende pijpenpot kortere pijpen gebakken¹⁷⁵.

Merken

Uit Groningen kennen we uit de 17de eeuw nauwelijks roosmerken. Initiaalmerken worden het meest toegepast.

Afbeelding 161. Een tabakspijp voorzien van het merk de roos met initialen VF met als steelversiering banden met raderingen. Pijpenmaker Valentijn Fijt. Datering 1650-1675. Bodemvondst Groningen.

Uit de 17de eeuw zijn de volgende merken aan pijpenmakers toe te schrijven: PA (Popko Abbringe); IN (Jan Ennens); Gekroonde VF soms ook als monogram en soms met tudorroos (Valentijn Fijt); LH monogram (Lippe Hendriks); HH monogram (Hendrik Hendriks); VHB monogram en DVHB monogram als zijmerk (David van Hoornbeek); II met zespuntige ster (Jan Jansen); IM, IM monogram¹⁷⁶ en IMP monogram (Jan Marcus Parssens); MP monogram (Marcus Parssens).

¹⁷⁴ Zie Van Gangelen, 1987a, p. 5.

¹⁷⁵ Zie Stam, 1989, p. 133-134 en p. 139.

¹⁷⁶ Zie Duco, 1993, p. 144-145.

Daarnaast zijn er nog merken die niet aan een pijpenmaker toe te schrijven zijn. Toch kunnen deze merken met een behoorlijke zekerheid aan een Gronings productiecentrum worden toegeschreven: de lelie; het fortuin; rad; ster; LB; LS; WP; MHB monogram¹⁷⁷. Ook wordt een pijp met een klaverblad op de ketel uit de periode 1650-1675 aan dit centrum toegeschreven¹⁷⁸. Uit de 18de eeuw kunnen de volgende merken aan Groningse pijpenmakers worden toegeschreven: zijmerk PE gekroond met soms op andere zijde van de ketel het fortuin (Peter Eltjens); zijmerk NH gekroond met op de andere zijde van de ketel het fortuin (Daniel Everts Nienhuis); zijmerk EP gekroond (Evert Pieters Pijl); zijmerk IHP gekroond (Jan Hendrik Pottema). De volgende zijmerken zijn waarschijnlijk ook in Groningen gezet: Wapen van Groningen; 18 gekroond; 51 gekroond.

Afbeelding 162. Zijmerk de gekroonde EP. Dit product wordt toegeschreven aan Evert Pieters Pijl. Datering 1740-1760.

Verspreidingsgebied

Groningen was een regionaal centrum. Afzet vond plaats in de stad Groningen en de ommelanden en in geringe mate in Friesland en ook in Drenthe. Vondsten uit de vesting Bourtange laten zien dat de Groningse pijpen uit de periode 1650-1750 daar frequent worden aangetroffen¹⁷⁹.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en

een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Abbring, Popko	1693-1697	17d
Bernardus, Adriaan Pouwels	1700-1709	17d -18a
Cock, Berend Jans	1730-1731	18b
Cock, Jan Jacob	1703-1725	18a
Conraads, Jan	18d	18d
Eltjens, Peter	1732 ¹⁸⁰ -1741	18b
Embden, Jan van	1643	17b
Ennens, Jan	1669	17c
Fijt, Valentijn	1673	17cd
Gerrits, Jan	1730-1754	18bc
Haas, Harm de	1779-1791	18d
Haas, Jacob Cornelis de	1724-1749. weduwe tot 1777	18bc
Harms, Harm	1708	18a
Hendriks, Lippe	1693	17d
Hendriks, Marten	1642-1666	17bc
Hendriks, Hendrik	1649-1669	17bc
Heynen, Carel	1649	17b
Hoonbeek, David van	<1700	17cd
Hoveman, Frans Jobs	1723-1732	18ab
Isebrants, Jan	1728	18ab
Jacobs, Jannes	1706-1709	18a
Jansen, Hans	1667-1687	17cd
Jansen, Jan	1662-1664	17c
Luininghe, Jacob	1722-1744 ¹⁸¹	18ab
Michiels, Bront	1729	18b
Nienhuis, Daniel Everts	1714-1760	18abc
Parssens, Jan Marcus	1656-1666	17c

¹⁸⁰ Huwelijksintekening op 29 mei 1732. Hij was getrouwd met Hindrikje Freerks Bult. Bron: <http://groups.yahoo.com/group/groningen-genealogy/message/29565?o=1&d=-1>

¹⁸¹ Ook wel Jacob Luinge genoemd. Overleden tussen 1737 en 1740 volgens [http://www.arendarends.nl/Luinge/Luinge%20\(1\).htm](http://www.arendarends.nl/Luinge/Luinge%20(1).htm). Eerste keer gehuwd op 22 mei 1722 met Marchien Willems Woldendorp. Tweede keer gehuwd op 7 oktober 1732 met Sibentje Wiebes. Bron: <http://www.sijses.nl/SijsesAll/np347.htm>.

¹⁷⁷ Zie Duco, 1993, p. 144, 145.

¹⁷⁸ Zie Duco, 1993, p. 148-149.

¹⁷⁹ Zie Duco, 1993a, blz. 127 en de vondstcatalogus.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Parssens, Marcus	1643-1654	17bc
Perkaan, Jan Hendrik	1765-1802	18cd-19a
Pijl, Evert Pieters	1743-1758	18bc
Pottema, Hendrik Eylert	1726-1740, weduwe tot 1743	18b
Pottema, Jan Hendrik	1743-1805	18bcd-19a
Rediker, Hendrik	1722-1730	18ab
Reinders, Reinder	1709-1714	18a
Stins, Everwijn	1725-1730	18b
Tonnis, Geert ¹⁸²	<1658	17bc
Troyen, Gerrit van	1721-1744	18ab
Troyen, Ruth Gerrits van	1699-1713	17d-18a
Udens, Peter	1698-1731	17d-18ab
Veen, Jan ter	-	18c
Veldhuis, Jan Valentijn	1668	17c

Summary

In Groningen clay pipes were produced from 1642 up to the first decade of the 19th century. The pipes were of a rather low quality. Distribution took place in Groningen and the adjacent provinces. The most important periods were between 1640 and 1670 and between 1700 and 1760. Groningen was an important regional center. After 1730 the pipes there could barely compete with the production from Gouda and the Westerwald. In that period the pipe makers in Groningen became rather poor. After the year 1700 taxes were imposed on pipes from outside the town by the municipal authorities. After 1752 the province of Groningen imposed a tax on all pipes from centres outside Groningen.

The 17th century pipes from Groningen are often bigger and more coarse than pipes from Gouda and Amsterdam. In the 18th century many of the pipes have side marks. These pipes often had a rather unbalanced appearance and were badly finished. Most of the marks used in Groningen were initials. Many of the marks can be assigned to pipe makers.

¹⁸² Zie Carmiggelt, 1988b, p. 68.

Haarlem

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid¹⁸³

De huidige kennis over de Haarlemse tabakspijpenijverheid is beperkt. Vooral nog zijn een viertal namen van Haarlemse pijpenmakers/pijpenbakkers bekend. De vroegste vermelding is van 1640 wanneer de tabakspijpbakker Tobias Pouwels een huis in de Molensteeg koopt. Daarnaast kennen we uit deze stad de namen van Frans Franse (< 1656), Joris Jorisz. (1660-1671) en Jan Jansz. (1670).

Ook na 1671 zijn op beperkte schaal in Haarlem tabakspijpen geproduceerd. Dit blijkt uit een protest dat door de pijpenmakers van Haarlem in 1674 wordt ingediend tegen de verschillen in impost op tabakspijpen binnen het gewest Holland en West-Friesland¹⁸⁴.

Afbeelding 163. Een Haarlemse bodemvondst van een sterk versinterde tabakspijp. Op beide zijden van het hiel is een (tudor)roos in reliëf aangebracht. Datering 1625-1650. Onduidelijk is of het een lokaal geproduceerd product betreft.

¹⁸³ Historische gegevens overgenomen uit Van der Meulen en Bottelier, 2001.

¹⁸⁴ Van der Meulen en Bottelier, 2001, p. 1315.

Producten en typologie

Over de Haarlemse productie tasten we in het duister. Vaak wordt aangenomen dat dubbelconische kleipijpen met op de zijkant van de hiel een (tudor)roos of een lelie, in Haarlem zijn geproduceerd. Een versinterd exemplaar uit de Haarlemse binnenstad zou deze aanname kunnen bevestigen maar Goudse bodemvondsten tonen aan dat dit zijmerk zeker ook in Gouda is gebruikt.

Daarnaast worden in Haarlem met enige regelmaat zijmerkpijpen aangetroffen met het wapen van Haarlem. Er zijn twee typen van dit versieringsmotief bekend en vermoed wordt dat deze producten in Haarlem of specifiek voor de Haarlemse markt vervaardigd zijn. Het zijn groffe pijpen met een steellengte van circa 15 cm.

Afbeelding 164. Een veelvuldig in Haarlem aangetroffen 17de eeuwse zijmerk: het wapen van Haarlem. Datering derde kwart van de 17de eeuw. Bodemvondst Haarlem.

Pijpenmakersafval uit Haarlem is niet bekend.

Afbeelding 165. Staafjes die wel eens in verband worden gebracht met de productie van tabakspijpen maar gebruikt zijn bij de productie van aardewerk (tegels)¹⁸⁵. Bodemvondst Haarlem. Datering 1625-1700.

¹⁸⁵ Pluis, 1997a, p.94.

Merken

Naast de hiervoor beschreven zijmerken in de vorm van een (tudor)roos, lelie en wapen van Haarlem zijn de volgende merken bekend die mogelijk in Haarlem zijn gezet. Allereerst is dit het merk FF. Mogelijk een merk dat door Frans Franse is gezet. Naast onversierde producten zijn tevens Jonaspijpen met dit merk bekend¹⁸⁶. Daarnaast worden in Haarlem regelmatig tabakspijpen met het merk CN, LI gekroond en IF aangetroffen. Ook komt het merk de gekroonde hand met de initialen IF voor.

Afbeelding 166. Een trechtvormige pijp met het merk de gekroonde hand met initialen IF. Datering 1650-1675. Bodenvondst Haarlem.

Afbeelding 167. Een groen geglaazuurde pijp met het merk LI gekroond en ingeknepen steel. Datering 1610-1640. Bodenvondst Haarlem.

Verspreidingsgebied

Uit de vooralsnog bekende 17de eeuwse vondstcomplexen uit de Haarlemse binnenstad¹⁸⁷ blijkt dat de Haarlemmer vooral rookte uit Amsterdamse en Goudse producten. Slechts een enkele keer komen we tussen de tabakspijpen een exemplaar tegen dat mogelijk in Haarlem

¹⁸⁶ Van der Meulen en Bottelier, 2001, p. 1317.

¹⁸⁷ Met dank aan Arthur Schellingerhoud voor het tonen van 17de eeuwse tabakspijpen die in Haarlem zijn gevonden.

zou kunnen zijn geproduceerd. Het beeld ontstaat dat de tabakspijpenindustrie binnen Haarlem beperkt van omvang is geweest en dat de Haarlemse pijpenmakers zich vooral op de lokale markt hebben gericht. Vermeldenswaardig is dat in 18de eeuwse vondstcomplexen in verhouding tot Amsterdamse vondstcomplexen relatief veel Gorinchemse en Schoonhovense producten worden aangetroffen.

Afbeelding 168. Een in Haarlem gevonden ongemerkte Jonas pijp. Productiecentrum onbekend. Datering 1645-1665.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Franse, Frans	-1656	17bc
Jansz., Jan	1670	17c
Jorisz., Joris	1660-1671	17c
Pouwels, Tobias	1640	17b

Summary

The names of only four tobacco pipe makers are known from Haarlem. They were active in the second and third quarters of the 17th century and probably only produced for the local market. But also there they had a small share in the total sale of pipes. There are only few marks that can be assigned to this centre and only the mark FF to a specific pipe maker. Pipes with the Haarlem coat of arms of Haarlem as a side mark are probably products of a pipe maker from Haarlem.

Harlingen

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid

Ondanks het feit dat Harlingen een geschiedenis van potten- en geleibakkers kent, is de tabakspijpennijverheid in deze stad nooit echt van de grond gekomen. Een bijzonderheid aangezien er geen beperkingen lijken te zijn geweest voor de noodzakelijke aanvoer van pijpjaarde. Daarnaast waren er voldoende (pottenbakkers)ovens voorhanden.

Vooralsnog kennen we vanuit de secundaire literatuur één vermelding van een pijpenmaker uit deze stad¹⁸⁸. Het is niet duidelijk wie het exact betreft. Meest aannemelijk is dat de pijpenmaker die in 1626 in Harlingen actief is geweest, Jan Starter betreft en niet de dichter Jan Jansz Starter zoals vaak verondersteld is.

Zeker is dat Jan Starter een Engelsman is die vanwege zijn geloofsovertuiging¹⁸⁹ via Amsterdam naar Harlingen is verhuisd.

In 1593 is zijn zoon en latere dichter Jan Jansz in Amsterdam geboren.

¹⁸⁸ Zie Carmiggelt 1988, waar melding wordt gemaakt van een artikel uit de 20ste eeuw. In dit artikel wordt Jan Jansz Starter als pijpenmaker genoemd. De primaire bron is vooralsnog niet getraceerd.

Historische gegevens over Jan Jansz Starter waarin hij overigens tevens als pijpenmaker wordt genoemd, zijn ontleend aan <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/goudeneeuw/tekst/lgge102.html>

¹⁸⁹ De familie Starter sloot zich in Nederland aan bij de Nederlands Hervormde kerk.

Producten en typologie

Tot op heden zijn er vanuit Harlingen geen pijpen en productieafval (misbakfels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Op basis van de kennis die is vergaard in andere kleine productiecentra, wordt verondersteld dat de Harlingse pijpenmaker(s) zich hebben gespecialiseerd in de aller-goedkoopste ongemerkte tabakspijpen.

Vermeldenswaardig is een vondst aan de Voorstraat 52 waarin een drietal tabakspijpen met een rijkelijk versierde steel zijn aangetroffen. De steelversiering van deze ongemerkte tabakspijpen bestaat uit een rokende manen op de andere zijde een vrouw¹⁹⁰. Het is onduidelijk of dit een lokaal product betreft.

Afbeelding 169. Een vergelijkbaar steelfragment als op de Voorstraat 52 in Harlingen is aangetroffen. Datering 1630-1650. Bodenvondst Amsterdam.

Merken

Het is onbekend of in Harlingen merken op tabakspijpen zijn gezet. Wel zijn tijdens de bouwactiviteiten in de tuin van het pand Voorstraat 52 diverse tabakspijpen aangetroffen waarvan het hielmerk als vermoedelijk Fries wordt geïnterpreteerd¹⁹¹.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de gegevens over de Harlinger tabakspijpennijverheid, wordt aangenomen dat de pijpenmaker(s) uit deze stad voor de lokale markt hebben geproduceerd.

¹⁹⁰ Elzinga, 1992, p.75.

¹⁹¹ Elzinga, 1992, p. 74.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenmaker uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Starter, Jan	1626	17ab

Summary

There was probably a small tobacco pipe production in Harlingen around 1625. This is striking as the city offered plenty of opportunities for pipe makers. There were enough potters' kilns and clay supplies wouldn't be a problem because of the geographical location of the city. Until now only one pipe maker is known from a secondary source. He worked there in 1626.

Pipe makers' production waste has not been found. There are no tobacco pipes that can be assigned to this centre.

Hazerswoude

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

Na het overlijden van de echtgenote van de Oudhoornse pijpenbakker Johannes Steensel wordt op 16 juni 1820 een boedelinventaris opgemaakt. Uit deze boedelinventaris blijkt dat Johannes tabakspijpen heeft gebakken voor de pijpenmaker Frans van der Pouw uit Hazerswoude¹⁹². Frans was op het moment van het opstellen van de boedelinventaris, reeds 3 jaar overleden¹⁹³.

Naast deze vermelding zijn er vooralsnog geen andere vermeldingen van pijpenmakers uit Hazerswoude bekend.

Wel is bekend dat Frans van der Pouw een herberg in zijn bezit heeft gehad (Hoge Rijndijk 82). Mogelijk dat hij in deze herberg zijn tabakspijpen heeft verhandeld.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit Hazerswoude geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven, het vooralsnog niet mogelijk is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Merken

Het is onbekend of in Hazerswoude merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de archivalia die handelen over de tabakspijpenijverheid in Hazerswoude, wordt aangenomen dat de pijpenmaker(s) uit deze plaats voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenmaker uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Pouw, Frans van der	1817	19a

Summary

Tobacco pipes were produced in Hazerswoude around 1820. Until now only one archival source is known in which one pipe maker is mentioned. Pipe makers' production waste has not been found and there are no tobacco pipes that can be assigned to this centre.

¹⁹² Van der Meulen en Smeele, 2001 en Van der Lingen, 2004.

¹⁹³ Frans is overleden op 3 oktober 1817. Van der Lingen, 2004.

Hoorn

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

Zoals in de beschrijving van het productiecentrum Enkhuizen is opgemerkt is de huidige kennis over de West-Friese tabakspijpenijverheid beperkt¹⁹⁴. Vooralnog zijn op basis van archiefgegevens (mogelijk) een viertal pijpenmakers van naam uit Hoorn bekend. Het betreft de pijpenmakers Pieter Gerridtz., Heije Jansz., mogelijk de pottenbakker Jan Jeliss en Doorn Litteraer.

Van de pottenbakker Jan Jeliss is onbekend of hij tabakspijpen heeft geproduceerd. Mogelijk is dit dezelfde Jan Jeliss die in 1621 in Amsterdam als pijpenmakersknecht werkzaam is geweest. Bekend is dat Jan Jeliss in 1635 in verband wordt gebracht met het bakken van witte tegels in Hoorn. Mogelijk is hij de persoon geweest die in West-Friesland het merk II op zijn tabakspijpen heeft geplaatst.

In 1642 wordt de pijpenmaker Pieter Gerridtz genoemd¹⁹⁵. Het gaat hier waarschijnlijk om pijpenleveranties aan schepelingen. Aangenomen wordt dat dit de pijpenmaker is die zijn producten met de initialen PG heeft gemerkt. In datzelfde jaar 1642 wordt Doorn Litteraer als pijpenmaker genoemd. Bekend is dat deze voormalige Engelsman in 1628 is getrouwd met Trijn Reijnders en dat zij op het Achterom woonden. In 1648 is er sprake van de weduwe Litteraer waaruit opgemaakt wordt dat Doorn voor of in 1648 is overleden. De laatste Hoornse pijpenmaker die we bij naam kennen is Heije Jansz. Deze pijpenmaker is in 1662 ernstig ziek

¹⁹⁴ Duco 1981, Steendijk 1982, Steendijk 1983 en Tijmstra 1988.

¹⁹⁵ Tijmstra, 1988.

en regelt zijn erfenis onder andere ten aanzien van enkele pijpentonnen.

Producten en typologie

Producten die in West-Friesland zijn vervaardigd hebben een karakteristieke vorm waarvan in onderstaande afbeeldingen enkele voorbeelden worden geven.

Afbeelding 170. Voorbeeld van een pijp die is geproduceerd door Pieter Gerridtz. met als hielmerk de wapenstier¹⁹⁶. Datering 1625-1640. Bodemvondst Hoorn.

Afbeelding 171. Voorbeeld van een pijp die is geproduceerd door Pieter Gerridtz. met als hielmerk en als steelversiering de wapenstier. Datering 1640-1650.

Er zijn indicaties dat in West-Friesland naast karakteristieke (geheel geglazuurde) Jonaspijpen ook andere geheel versierde tabakspijpen zijn

¹⁹⁶ Van Oostveen, 2010a.

geproduceerd. De aanname is dat deze producten in oorspronkelijk Goudse of Amsterdamse vormen zijn geproduceerd (zie afgebeelde pijp onder hoofdstuk Enkhuizen).

Tot op heden is er vanuit Hoorn geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Merken

Merken die specifiek aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven zijn de lettermerken PG en II. Karakteristieke merken uit het tweede kwart van de 17de eeuw die aan een West-Friese pijpenmaker kunnen worden toegeschreven zijn FI, IP (pijpenmaker Jacob Pietersen), TM, staande leeuw, de bril, lelie, ster, een geometrisch motief met ster en het merk gat in de hand.

Afbeelding 172. Een karakteristiek West-Friese model die is gemerkt met de letters TM. Datering 1635-1650. Bodemvondst West-Friesland.

Verspreidingsgebied

Tabakspijpen van het West-Friese model worden in geheel Noord-Holland aangetroffen. Producten van Jacob Pietersen en gemerkt met de IP hebben een groter verspreidingsgebied gehad en worden internationaal ook met enige regelmaat aangetroffen. Daarbij is het voornamelijk of het bewuste handel betreft of dat het producten zijn die zijn meegenomen door zeelieden, soldaten of reizigers.

Afbeelding 173. Een West-Friese pijp die gemerkt is met een geometrisch motief met ster. Datering 1630-1650. Bodemvondst Hoorn.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Gerridtz., Pieter	1642	17b
Jansz., Heije	1662	17c
Jeliss, Jan	1635	17b
Litteraer, Doorn	1642	17b

Summary

In the second quarter of the 17th century tobacco pipes were produced in Hoorn. Until now the names of 4 men are known who were probably pipe makers.

Tobacco pipes made in this region (West-Friesland, the region Hoorn-Enkhuizen) have a specific form. Several makers' marks are known that have been used in this region, but only one, a bull with PG, or perhaps also a second one, II, can be assigned specifically to Hoorn.

Pipe makers' production waste has not yet been found.

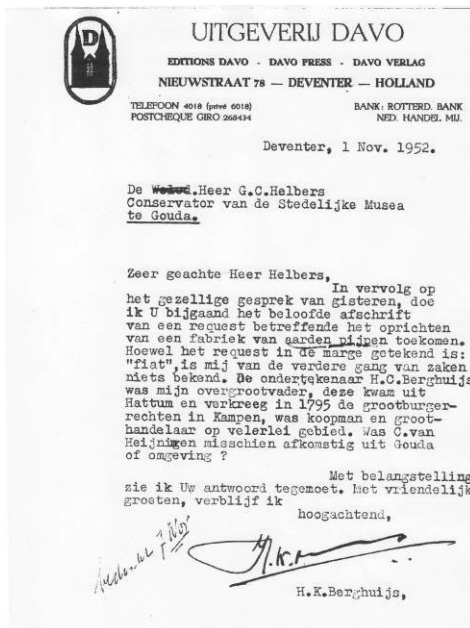
Afbeelding 174. Geheel geglazuurde Jonaspip geproduceerd in West-Friesland. Maker Jacob Pietersen. Steelttekst IONIS. Datering 1630-1645. Bodemvondst Amsterdam.

Kampen

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

De vroegste vermelding van de tabakspijpenijverheid in deze stad dateert van 1636¹⁹⁷. Vanaf 1653 kennen we een pijpenmaker bij naam uit deze stad. Het is Dirrick Janssen die zowel in 1653 als in 1657 als pijpenmaker wordt genoemd¹⁹⁸. Deze pijpenmaker woonde tussen de Stodomwijhe en de Calverheckentoren 10.

Afbeelding 175. Correspondentie tussen Dhr. Berghuijs en dhr. Helbers, conservator van de Stedelijke Musea te Gouda, over de tabakspijpenijverheid in Kampen¹⁹⁹.

Pas in het tweede kwart van de 19de eeuw komen we weer nieuwe gegevens over de tabakspijpenijverheid in Kampen tegen. In 1827 doen Berghuis en Heyningen een verzoek aan het stadsbestuur om hun pijpen en hun papieren (de velletjes) op de pijpenmandjes van het Kampense wapen te mogen voorzien. Dit verzoek werd door het stadsbestuur gehonoreerd²⁰⁰. Deze pijpenmakerij sluit op 17 april 1828 al weer zijn deuren als het pand en de bijbehorende grond worden overgenomen door Hendrik Christiaan Schwartz en Cornelis Vogelzang. Beiden zijn fabrikanten in aardewerk potten.

Op 14 maart 1829 wordt door de heren Steinman en Fredericks een verzoek ingediend om op een stukje grond nabij de Heerensmitssteeg een oven voor het bakken van tabakspijpen te mogen plaatsen. Dit verzoek wordt later dat jaar uitgebreid. Het verzoek wordt gehonoreerd. Nadere gegevens over de tabakspijpenijverheid uit deze stad zijn niet bekend.

Afbeelding 176. Een Kampense pijp gemerkt met Kⁿ gevonden in Zwolle. Datering 1820-1830. Producent: H.G. Freriks en J.F. Steinman.

Producten en typologie

Vermoed wordt dat de 17de eeuwse producten typologisch overeenstemmen met producten die we vanuit andere centra uit het IJsselgebied kennen.

Negentiende-eeuwse producten zijn als bodemvondst bekend. Het betreffen ovoïde producten die zijn afgeleid van de Goudse producten die op dat moment in de mode waren.

²⁰⁰ Bron voor de 19de eeuwse productie van de Kampense tabakspijpenijverheid: Carmiggelt, 1984.

¹⁹⁷ Carmiggelt en van der Eynde, 1993.

¹⁹⁸ Carmiggelt 1998a, p. 105.

¹⁹⁹ Persoonlijk archief G. C. Helbers in MuseumGouda, afkomstig van de Geldersche Kastelenstichting.

Afbeelding 177. Goudse pijp geproduceerd door Jan Trip met 't Wiltschut. Een referentie naar het Kampense tabaksmagazijn met dezelfde naam.

Merken

Bekend is dat de fabrikanten H.G. Fredericks en J.G. Steinman hun producten merkten met de letters K^N. Een duidelijke verwijzing naar het productiecentrum Kampen.

Verspreidingsgebied

Producten uit Kampen zullen voor de lokale markt maar ook voor de regionale markt geproduceerd zijn. Producten uit de 19de eeuw zijn als bodemvondst uit Zwolle en zelfs uit Groningen bekend.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze

pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Berghuis en Heyningen	1827-1828	19b
Janssen, Dirrick	1653-1657	17c
Steinman, J.G. en Fredericks, H.G.	1829	19b

Summary

Tobacco pipes were produced in Kampen in the 17th and in the 19th century. These pipes were produced for the local and regional market. 19th century pipes that were made in Kampen have been found in Groningen and in Zwolle.

The 17th century pipes are probably typologically identical with pipes from other centres from the IJssel region. The 19th century products are typologically equivalent to those from Gouda. Pipe makers' production waste has not been found.

Koog aan de Zaan

Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid

In een akte van 11 april 1687 verklaren de twee pottenbakkers Frederick Jansz. en Jan Pietersz Potjes, dat de vader van Frederick Jansz. jarenlang een pottenbakkerij alsmede een pijpenmakerij heeft gehad²⁰¹. Nadere gegevens over de pijpenmakerij in Koog aan de Zaan ontbreken.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit Koog aan de Zaan geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven, het vooralsnog niet mogelijk is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Merken

Het is onbekend of in Koog aan de Zaan merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de archivalia die handelen over de tabakspijpenrijverheid in Koog aan de Zaan, wordt aangenomen dat de pijpenmaker(s) uit deze stad voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenmaker uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Vader van Frederick Jansz.	1687	17d

Summary

Tobacco pipes were produced in Koog aan de Zaan around 1687. Until now only one archival source is known that refers to tobacco pipe production in this town. Pipe makers' production waste has not been found. There are no tobacco pipes that can be assigned to this specific centre.

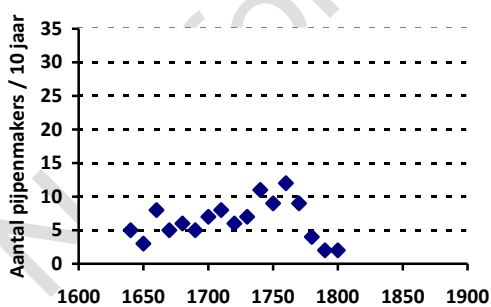
²⁰¹ Duco, 1981, p.207.

Leeuwarden

Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid

De vroegste vermelding van de tabakspijpenrijverheid in Leeuwarden dateert van 1641²⁰². In dat jaar wordt de pijpenmaker Robbert Jansen uit Grootebroek genoemd. Het blijkt dat vanaf dat jaar tot in het begin van de 19de eeuw onafgebroken tabakspijpen in Leeuwarden zijn geproduceerd. Tot op heden zijn 55 mogelijk zelfstandige pijpenmakers geïdentificeerd. Hierbij blijft het moeilijk om zelfstandige pijpenmakers van pijpenmakersleerlingen te onderscheiden. Dit is wel duidelijk als gesproken wordt van een meester pijpenmaker of meester pijpenbakker of wanneer er in een boedelbeschrijving over een schroef en pijpenvormen wordt gesproken²⁰³.

Afbeelding 178. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Leeuwarden. Pijpenmakers waarvan duidelijk is dat zij alleen leerling zijn geweest, zijn niet opgenomen in deze grafiek.

²⁰² Tenzij anders vermeld zijn de gegevens ontleend aan Carmiggelt, 1988.

²⁰³ Betreft een boedelbeschrijving van Hendrik Jalissen in 1644.

Een bijzonderheid bij de Leeuwarder pijpenmakers is dat in tegenstelling tot veel andere centra, vele pijpenmakers afkomstig zijn uit de stad Leeuwarden zelf. Slechts een enkele keer hebben we een indicatie dat hier een pijpenmaker van Engelse afkomst, actief is geweest²⁰⁴.

Daarnaast zien we dat een enkele keer een pijpenmaker uit Gouda²⁰⁵ of Gorinchem²⁰⁶ naar Leeuwarden verhuist om hier zijn beroep te continueren.

Naast het feit dat pijpenmakers naar Leeuwarden verhuisden is bekend dat in andere Nederlandse steden ook pijpenmakers actief waren die afkomstig waren uit Leeuwarden. Zo kennen we in Amsterdam drie pijpenmakers die in Leeuwarden zijn geboren.

Net zoals in andere steden zien we dat de Leeuwarder pijpenmakers wonen op een plaats langs het water in de buurt van pottenbakkers. Bekende locaties waar zij zijn neergestreken zijn de Noordvliet, Amelandstraat, De Tuinen en de Nieuwe Kade.

Vermeld moet worden dat reeds vanaf 1651 in Leeuwarden een pijpbackerssteeg was, die in later tijden ook wel Piepmakerssteegh wordt genoemd²⁰⁷. Heden ten dage is van deze Pijpbakkerssteeg die gelegen was tussen De Tuinen en Amelandsstraat, niets meer terug te vinden²⁰⁸.

Producten en typologie

Over de productie van de Leeuwarder pijpenmakers is nog veel onbekend. Er zijn weinig producten waarvan vaststaat dat deze in Leeuwarden zijn vervaardigd.

²⁰⁴ Betreft pijpenmakers met de achternaam Moselij die mogelijk afkomstig zijn uit de Engelse plaats Moseley.

²⁰⁵ Betreft de pijpenmaker Floris Erasmus.

²⁰⁶ Betreft de pijpenmaker Jan Jans van Gorinchem die in 1706 als zodanig wordt genoemd. Jan Jans van Gorinchem is op 10 juni 1709 begraven. Bron: Historisch Centrum Leeuwarden.

²⁰⁷ Leeuwarder Courant, 2 juni 1973.

²⁰⁸ Leeuwarder Courant, 16 september 2006.

IV. Een HUIZINGE en PYPBAKKERY, met dezelve OVEN, staande en geleege in de Schuitmakerssteeg binnen gedagte Stad, vier Weeken na de Finale Paimflig vry te aanvaarden. Waar op geboden is 150 Car. Gls.

Hilo. Een deitige HUIZINGE en PYPBAKKERYE cum annexis, staande in de Schuitmakerssteeg binnen dezelve Stad, naast het vorige Percheel, direct te aanvaarden, en de Gereedschappen, Turf, Kley, gebakken en ongebakken Pypen op Taxatie over te neemen. Waar op geboden is 225 g-gls.

Afbeelding 179. Advertentie uit de Leeuwarder Courant van 4 augustus 1804 (boven) en 20 maart 1779, waarin een pijpenbakkerij met oven aan de Schuitmakerssteeg te koop wordt aangeboden. De advertentie uit 1804 betreft waarschijnlijk het huis met oven van Marten Reijnders.

Veel van de gepubliceerde Leeuwarder tabakspijpen dragen als kopversiering een roos en/of een geometrisch motief.

Als steelversiering is op sommige 17de eeuwse Leeuwarder pijpen een lelie in ruit en een florale bloemversiering aangebracht. Dit laatste in navolging van Amsterdamse producten uit de periode 1630-1650.

In 1917 zijn bij de aanleg van het vaarwater de Greuns (ten zuiden van en naast de jachthaven), een grote hoeveelheid majolicascherpen en vele fragmenten van tabakspijpen aangetroffen. In de publicatie²⁰⁹ hierover wordt verondersteld dat het misbaksels uit een oven betreffen. Het is volgens dit artikel zeker dat deze vondsten afkomstig zijn van een in de 18de eeuw op de Vliet aanwezige pijpenmakerij.

Afbeelding 180. Dubbelconische kleipijp met het merk IM (monogram). Deze pijp wordt toegeschreven aan de Leeuwarder pijpenmaker Jan Moselij. Datering 1640-1655. Bodenvondst Leeuwarden.

²⁰⁹ Betreft een verslag van de conservator afdeling techniek www.wumkes.nl/bronnen/wumkes/periodieken/vfg/vfg_1917_18_90.pdf.

Merken

Het aantal merken dat aan Leeuwarder pijpenmakers kan worden toegeschreven is vooralsnog beperkt tot twee. Het betreft de merken IM (monogram)²¹⁰ en HI (monogram). Het merk IM wordt toegeschreven aan de Leeuwarder pijpenmaker Jan Moselij en het merk HI aan Hendrik Jalissen.

Het kan zeker niet worden uitgesloten dat een relatief groot deel van de in Leeuwarden geproduceerde tabakspijpen ongemerkt is geweest.

Verspreidingsgebied

De Leeuwarder tabakspijpenmakers zullen vooral voor de lokale / regionale Friese markt en voor 1752 ook voor de Groningse markt²¹¹ geproduceerd hebben. Producten uit deze regio zijn niet in West-Nederland maar ook niet in de aangrenzende provincie Overijssel aangetroffen.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Abrahams, Samuel	1698-1710	17d-18a
Annes, Pieter	1685	17d-18a
Berents, Jan	1774	18cd

²¹⁰ Opvallend is de grote overeenkomst tussen dit hielmerk en een vergelijkbaar Amsterdams hielmerk met de identieke initialen.

²¹¹ Op Friese en Hollandse pijpen hoefde in Groningen geen lastgeld betaald te worden. Algemeen Rijksarchief Den Haag, verzamelcollectie 2.21.06 coll. Nr. 51, Goldberg nummer 45.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Broersma, Floris Obbes	1749-1765	18bc
Broersma, Obbe Willems	1773	18c
Broersma, Willems Obbes	1738-1765	18bc
Dijxtra, Benjamin (Jans)	1741	18ab
Dijxtra, Sijmon	1767	18c
Dircks, Pijter	1687	17d
Erasmus, Floris	1683	17d-18a
Erasmus, Simon	1681	17d
Fiddes, Jan	1780	18d
Floris, Lenart (de Valck)	1708	18a
Floris, Mathijs (de Valck)	1713	18a
Floris, Pijter (de Valck)	1708	18ab
Gerbens, Johannes	1742	18b
Gorcum, Jan Jans van	1690-1709	17d-18a
Harmens, Evert	1663	17c
Hendricks, Reiner	1684	17d
Hendrix, Jan	1677-1678	17d
Hoddis/Hotses, Abraham	1645	17bc
Jalissen, Hendrik	1644	17bc
Jans(-sen), Gabe	1765	18c
Jans, Hoijte	1661	17c
Jansen, Jan	1666-1668	17c
Jansen, Jeroen	1753	18c
Jans(-sen), Pieter	1760	18c
Jan(-sen), Pouwels	1664	17c
Janssen, Robbert	1641	17bc
Johannes, Foppe	1759	18c
Martens, Lourens	1658-1669	17c
Maurits, Jasper	1661-1682	17c
Mijl, Gerrit van der	1694	17d

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Minses, Minse	1723	18ab
Moselij, Abraham Jans	1665-1710	17cd-18a
Moselij, Isaac (Jansen)	1666	17c
Moselij, Jan (Thomas)	1644-1654	17bc
Pijtters, Simon	1759	18c
Riedhorst, Hendrik	1767-1780	18cd
Roberts, Gerrijt	1723	18ab
Rudolphi, Jacobus	1708	18a
Stop, Jan	1739	18b
Struijs, Adam	1659	17c
Swertel, Coenraad	1772	18c
Sybisma, Sybe Folkerts	1714-1734	18ab
Sybersma, Tobolt	1749	18b
Thomas, Frans	1645	17bc
Thomas, Jan	Zie Jan Moselij	
Warners, Willem	1676	17cd

Summary

In Leeuwarden tobacco pipes were produced from approximately 1640 until the beginning of the 19th century. Until now the names of 55 pipe makers are known. It is not sure that all these pipe makers were independent.

So far only IM and HI marks can be assigned to pipe makers from Leeuwarden. Pipe maker production waste probably from the 18th century was found in 1917 when the 'Greuns' channel was constructed. In a publication from 1917 it is suggested that this is production waste from pipe makers that were active on the Vliet.

The pipe makers from Leeuwarden produced for the local and regional market.

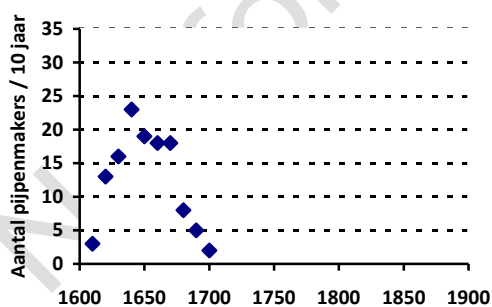
Leiden

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid

Vanaf het tweede decennium van de 17de eeuw waren tabakspijpenmakers in Leiden werkzaam²¹². Een van de bekendste pijpenmakers van het eerste uur is Nicolas Claverley. Dit omdat hij – naar later blijkt ten onrechte – in verband wordt gebracht met een moord op de broer van John Tyrrel nabij Southampton op 10 juni 1614²¹³.

Het aantal pijpenmakers binnen Leiden neemt al direct na 1615 sterk toe. De benodigde pijpaaarde wordt betrokken uit Engeland, Keulen en Luik en wordt via Gouda naar Leiden getransporteerd. Door deze constructie hadden de Gouwenaars de mogelijkheid om de beste pijpaaarde voor zichzelf te houden.

Afbeelding 181. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Leiden. Pijpenmakers waarvan duidelijk is dat zij alleen leerling zijn geweest, zijn niet opgenomen in deze grafiek.

²¹² Een uitgebreid overzicht van in Leiden werkzame pijpenmakers met achterliggende archivalische vermeldingen staat beschreven in Van der Meulen, 1999.

²¹³ www.pilgrimarchieves.nl

Het hoogtepunt van de Leidse tabakspijpennijverheid wordt bereikt rondom het midden van de 17de eeuw. Dit is de periode dat de pijpenmakers zich in de grotere productiecentra in een Gilde gingen verenigen. Zo werd in 1656 in Gorinchem, in 1660 in Gouda en in 1661 in Leiden een pijpenmakersgilde opgericht.

Door zich te verenigen probeerden de pijpenmakers hun krachten te bundelen en hun tak van nijverheid en onderlinge verhoudingen te reguleren en te beschermen. Dit om vooral de import van tabakspijpen die buiten hun stad waren geproduceerd en binnen hun stad werden verhandeld, te voorkomen. Een probleem dat niet uniek voor Leiden was aangezien pijpenmakers in andere centra ook grote concurrentie ondervonden van Goudse producten in hun stad. Daarnaast konden de Gildebroeders gezamenlijk optrekken om bijvoorbeeld prijsafspraken over het bakken van kleipijpen te maken.

Afbeelding 182. Een tabakspijp van de onbekende HP maker (mogelijk Hendrick Pietersz) met op de steel een versiering in de vorm van een pijp tussen gestileerde rozen. Datering 1670-1690. Bodenvondst Leiden.

Om tot het pijpenmakersgilde toe te mogen treden was het net als in andere centra met een Gilde noodzakelijk dat de benodigde basisvaardigheid werd verkregen door voor 2 jaar in de leer te gaan bij een meesterpijpenmaker²¹⁴.

²¹⁴ Meulen, 1980, p. 27: "Niemandt sal van nu voortaan niemant vermogen het ambacht van tabackpijpmackeen o te setten binnen deser stede ofte de vrijdom van dien ofte meestergewijs exerceren, vóór ende aleer hij bij een meester voor knecht sal hebben gewrocht den tijt van twee jaeren, noch geen meesterknecht gebruycken om te wercken, op een boete van drie guldens, te verbeuren yder dach die contrarye sal comen te doen voor den armen ende noch drye guld(dens) voor het Gilde."

Net zoals in andere steden diende het aspirant lid als gildeproef tabakspijpen te produceren. Als deze van afdoende kwaliteit waren en wanneer het entreegeld voor het gilde was betaald, mochten zij als lid toetreden. Het Leidse pijpenmakersgilde heeft kort bestaan en werd vooral geleid door de pijpenmakers Joris Wright, Hendrick Beyfort, Matthijs Cornelis, Jacob Dircks, Dirck Salomons, Hendrick Hendricks van Embden, Hendrick de Seeu en Hendrick Pieters. Het gilde heeft zeker tot 1675 en mogelijk tot 1678 bestaan. Daarna loopt het aantal pijpenmakers in Leiden snel terug. Rondom het jaar 1700 is dit ambacht vrijwel geheel uit Leiden verdwenen. Daarna zijn op zeer beperkte schaal binnen Leiden nog tabakspijpen geproduceerd. Zo is uit de 19de eeuw bekend dat de van oorsprong Goudse pijpenmaker, Adam Reinards, in Leiden tabakspijpen heeft gemaakt.

Afbeelding 183. Een karakteristiek bi-conische kleipijp geproduceerd in Leiden door Aryen Gijsbertsz Coorenaert. Datering 1635-1650. Bodemvondst Amsterdam.

Afbeelding 184. Visgraatmotief op de naad van de pijp aangebracht. Tweede helft van de 17de eeuw. Leids fabrikaat. Bodemvondst Leiden.

Producten en typologie

Typologisch zijn de Leidse producten relatief eenvoudig te herkennen. De producten uit het tweede kwart van de 17de eeuw vertonen een sterk bi-conisch model. Dit sterke bi-conische model is vanuit andere productiecentra niet bekend. Daarnaast hebben de Leidse pijpenmakers in de tweede helft van de 17de eeuw versieringsmotieven in reliëf op de tabakspijpen gezet, die ook niet vanuit andere productiecentra bekend zijn.

Afbeelding 185. Een Leidse tabakspijp met als kopversiering het gekroonde Leidse wapenschild. De steelversiering die bij deze kop hoort bestaat uit een springende hond. Datering 1650-1700. Bodemvondst Leiden.

Afbeelding 186. Een frequent in Leiden aangetroffen merk van Hendrick Beyfort. In dit geval een zeldzame variant met 3 lelies. Datering 1640-1660. Bodemvondst Amsterdam.

Ook is bij deze pijpen op de naad van de kop een visgraatmotief aangebracht, ongetwijfeld bedoeld om een productieslag (het trimmen van de naden) over te slaan. Een zelfde versieringswijze zien we langs de onderzijde van het hiel waar in reliëf een parelversiering is aangebracht. Een andere kostprijs reductie werd door de pijpenmakers gerealiseerd door over het

algemeen geen handmatig aangebrachte steelversiering toe te passen maar alleen in de mal aangebrachte steelversieringen. Zo kennen we voorbeelden van steelversieringen in de vorm van een liggende pijp en van een springende hond.

Vooralsnog is er geen pijpenmakersafval uit Leiden bekend. Wel worden regelmatig Leidse tabakspijpen met loodglazuurvlekken aangetroffen. Een aanwijzing dat de pijpenmakers hun producten gelijktijdig met loodglazuur aardewerk lieten bakken.

Merken

Veel Leidse tabakspijpen zijn gemerkt. Over het algemeen betreft het lettermerken waarbij het merk HB gekroond frequent wordt terug gevonden. Incidenteel komen we merken tegen waarbij het Leidse wapenschild in combinatie met initialen wordt gebruikt.

Afbeelding 187. Een geheel versierd Leids product. Op beide zijden is het Leidse wapenschild afgebeeld. Datering 1650-1675. Bodenvondst Leiden.

Geheel versierde tabakspijpen zijn ook op de markt gebracht. In het tweede kwart van de 17de eeuw komen we exemplaren met de (tudor)roos, Hollandse leeuw en Leidse sleutels tegen. Producten uit de tweede helft van de 17de eeuw zijn versierd met lobben, een schenkan, een roemer, het Leidse wapenschild of gezichten. Soms zijn deze gezichtspijpen voorzien van een visgraatversiering of een Leids wapenschild. Deze tabakspijpen zijn veelal ongemerkt zodat het onbekend is wie deze tabakspijpen heeft geproduceerd.

Afbeelding 188. Een in Leiderdorp tussen Leids afval gevonden grospenning met de afbeelding van een wapenschild waarop een wachter is afgebeeld; keerzijde een raaf. Diameter 17 mm. Datering 17de eeuw.

Verspreidingsgebied

Leidse tabakspijpen zijn in eerste instantie voor de lokale markt geproduceerd. Bodenvondsten tonen echter aan dat dit niet het enige afzetgebied geweest is. In heel West-Nederland komen Leidse producten op beperkte schaal binnen vondstcomplexen voor. Zelfs uit Oost-Nederland zijn van meerdere plaatsten bodenvondsten van Leidse producten bekend.

Afbeelding 189. Een gezichtspijp uit de tweede helft van de 17de eeuw. Leids fabricaat met op de linkerzijde het wapen van Leiden en op de rechterzijde het wapen van Den Haag. Datering 1670-1700.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschattig productieperiode
Andriesz., Ewout	1635	17b
Asch, Cornelis	1690-1691	17d

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Cornelisz van ²¹⁵		
Bartelet, Dirck	1664	17c
Barteleth, Gideon	1651	17c
Basel, Willem	1638	17b
Basse, Philippe	1629-1632	17b
Beer, Henric	1623	17bc
Beffert, Henry	Zie Beyfort, Hendrick Hendricksz.	
Beyfort, Hendrick	1620-1660	17abc
Beyfort, Hendrick Hendricksz	1642-1666	17bc
Boet, Jan	1623	17ab
Britsman, Willem Thomasz	1620	17a
Chandler, Edmont	1628	17b
Claesz., Claes	1664	17c
Cleasz., Jan	1662	17c
Claesz., Matthijs	1661	17c
Claverly, Nicholas	1615-1620	17a
Coningsvelt, Joris	1629	17b
Coorenaert, Arijen Gijsbertsz	1646	17bc
Croucx, Robert	1620	17a
Decker, Mattijs Cornelisz den	1662-1668	17c
Dent (Dey), Jan	Onduidelijk of hij zelfstandig pijpenmaker is geweest	17c
Dircxz, Claes	1656	17c
Dircxz, Salomon	1678	17cd
Dirksz., Samuel	1681	17d
Eduwaertsz, Robbrecht	1629	17b
Embden,	1667-1674	17cd

²¹⁵ *Betreft dezelfde pijpenmaker die o.a. in Amersfoort actief is geweest. Via omzwervingen in Brest (Bretagne), Haarlem, Amsterdam, Amersfoort, Woerden en Nijmegen wordt hij uiteindelijk in 1690 in het Leidse rasphuis (Gravensteen) opgesloten alwaar hij met het maken van tabakspijpen de kost moest verdienen.*

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Hendrick Hendricks van		
Es, Cors Jacobsz van	1694	17d
Esch, Jacob Dircksz van	1664-1672	17cd
Es(se), Joost Danielsz van	1661-1671	17c
Fe?, Herry de	1661	17c
Fredericxsz, Harman	1657	17c
Gerloff, Garbrant Henricxz	1649	17b
Gerritsz., Sander		17c
Gillisz., Hendrick	1672	17cd
Haes, Pieter Jacobsz.	1661	17c
Heijdricz, Reijer		17c
Heijndricxsz., Steven	1671	17cd
Jansz., Henrick	1643	17b
Jansz., Jan	1642	17b
Jansz., Thomas	1644?	17b
Jansz., Willem	1636	17b
Jansz., Willem	1680	17d
Koele, Jan	1630	17b
Kopman, Benjamin	1665	17c
Kunst, Simon Maertensz.		17c
Lambertsz., Henrick		17c
Laze, Christoffel	1638-1653	17bc
Leupe, Jacob	1632	17b
Lins, Jan	1622-1624	17bc
Luwering, Willem	1641	17b
Meije, Dirck Andriesz van	1656-1665	17c
Mix, Abraham	1637	17b
Moen, Jan Hendricxz		17cd
Nes, Thomas	1623-1649	17abc
Oelberts, Jochem Jansz	1665	17c

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Paedts, Robbert	1662	17c
Pettert, Christoffel		17bc
Philpsz., Philip	1664	17c
Pietersz., Hendrick	1672	17cd
Pieters, Jan	1702	17d-18a
Plaet, Abraham Jansz		17d-18a
Plancke, Jacob	1669	17c
Poulisz., Huybert	1685	17d
Pratt, Nicasius	1642	17b
Pijnder, Jan Willems	1649?	17bc
Pijpmaecker, Pieter	1617	17a
Reinards, Adam	1831	19b
Reyers, Jan	1636-1662	17bc
Romboutsz., Jan	1620	17a
Ros, Hendrick	1681	17d
Rijck (Rijp), Heyndrick Willemsz	1668-1681	17cd
Salomonsz., Dirck ²¹⁶	1661-1674	17cd
Samuelsz., Harman	1663	17c
Sharp, Andries	1620	17a
Sloos, Claes Gerritsz.		17bc
Smith, Bartholomeus		17ab
Stanten, Arthur	1617?	17a
Stuart, Simon	1640	17b
Terry, Pieter	1644	17ab
Tryoen, Jan		17b
Tuynenburg, Willem Cornelisz	1698	17d-18a
Waert, Jacob Jansz. de	1643-1651	17bc
Wanjaert, Meysgie	1641	17b
Willemsz., Aert	1640	17b
Willemsz., Dirck	1637-1638	17b

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Wiltax, Thomas	1649	17bc
Wright, Joris	1655-1666	17c
Zeeu, Ary Fransz.	1693	17d
Zeeuw, Claes Fransz van der	1694	17d
Zeeuw, Hendrik de	1671	17cd
Zevenbergen, Anthoni Willemsz van	1656	17cd

Summary

The first pipe maker in Leiden started business in the second decade of the 17th century. The number of pipe makers increased rapidly. Around the middle of the 17th century the number of pipe makers in Leiden reached its zenith. At that time (1661) a pipe makers' guild was established, only a few years after the guilds in Gorinchem (1656) and Gouda (1660).

The guild did not exist very long, at least until 1675 and probably until 1678. In the last quarter of the 17th century the number of pipe makers in Leiden decreased rapidly and at the beginning of the 18th century there were no or perhaps one pipe maker active. In the 19th century there was also a single pipe maker working in Leiden: Adam Reinards from Gouda in the year 1832.

The Leiden pipe is characterized by a strong bi-conical form. The marks used in Leiden are initials, sometimes accompanied by the Leiden coat of arms.

So far no production waste has been found. Tobacco pipes with lead glaze drops are often found. These pipes have mostly been smoked. Fully decorated pipes were produced in the second half of the 17th century in Leiden. Decorations like the Leiden coat of arms (crossed keys), roses, a bird and face pipes are known.

For the knowledge about the distribution of Leiden tobacco pipes we rely on archaeological finds. Most of the pipes were produced for the local market. Archaeological finds show that Leiden pipes can be found in most parts of West-Netherlands. Several finds of pipes from Leiden are even known from the eastern part of the Netherlands.

²¹⁶ *Tevens pijpenmaker in Gorinchem geweest.*

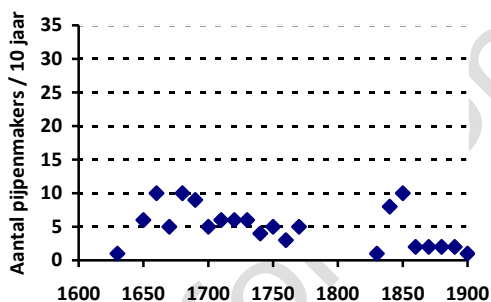
Maastricht

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenijverheid²¹⁷

In de 17de en 18de eeuw is er een aanzienlijke pijpenproductie in Maastricht geweest.

Al in het begin van de jaren dertig van de 17de eeuw verscheen de eerste stedelijke ordonnantie op tabak. Dit om de lasten van de ingekwartierde soldaten van Frederik Hendrik, die in 1632 de stad veroverde, te kunnen dragen²¹⁸.

Afbeelding 190. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Maastricht²¹⁹.

Het roken was dus al redelijk ingeburgerd en is vermoedelijk door de aanwezigheid van de

²¹⁷ Voor zover niet anders vermeld is dit hoofdstuk gebaseerd op Baas, 1993 en Engelen 2003.

²¹⁸ Steegen, 2006, p. 264.

²¹⁹ Leerlingen zijn niet meegeteld; twee pijpenmakers met enkel de aanduiding 17de eeuw zijn niet meegenomen terwijl man en vrouw Nierstrasz als één zijn geteld.

In een request van 1752 vermelden de pijpenmakers dat er rond 1748 nog 7 meester pijpenmakers werkzaam waren. Zij hadden 100 mensen in dienst (Engelen, 2003, p.13). Echter van 4 kennen we de naam en deze zijn in dit overzicht meegenomen.

garnizoenen sterk verbreid. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in 1634 de eerste pijpenmaker in de archieven wordt genoemd. Derijck Hendrijcx is soldaat en pijpenmaker. Hij verplicht zich om gedurende vier achtereenvolgende jaren pijpen te maken voor de koopman Claes Henningh. Deze zal hiertoe aan Derijck elk jaar honderd karrevrachten pijpaaarde leveren. Hoe lang Derijck werkzaam is geweest is onbekend.

Afbeelding 191. Een versinterd Maastrichts exemplaar met rijkelijk met bloemen versierde steel. Datering 1640-1660.

Pas in 1652 is de volgende vermelding van pijpenmakers in Maastricht als Joris Brock en Joseph Robertson genoemd worden.

Afbeelding 192. Een Maastrichts product met rijkelijk met bloemen versierde steel. Datering 1640-1660.

Tot 1780 zijn er daarna onafgebroken pijpenmakers in Maastricht werkzaam. Vooral in de jaren tachtig en negentig van de 17de eeuw zijn er relatief veel pijpenmakers in Maastricht. Pijpenmakers die hun pijpen zelfstandig wilden verkopen waren lid van het Cremersambacht, een gilde waarin personen met verschillende beroepen, die allen waren te verkopen hadden, waren opgenomen²²⁰. Om lid te kunnen worden van het Cremersambacht moest een persoon ook het poorterschap verwerven²²¹. In totaal was het een hele investering om meester pijpenmaker te worden. In de archieven worden dan ook slechts

²²⁰ Een ambacht kon worden verworven door vererving of door aankoop. Een ambacht kostte 34 gulden en 6 stuivers. En was dan vererfbaar. Daarnaast waren er ook 'halve meesters' die de helft betaalden, maar waarvan het meesterschap niet overerfbaar was. Deze bedragen bleven ongewijzigd in de periode 1600-1795. Steegen, 2006, p.195-197.

²²¹ Kosten tot 1756: 40 gulden 1 stuiver en 1 oord. Vanaf 1756 werd dit bedrag verdubbeld. Steegen, 2006, p. 219.

een klein aantal pijpenmakers zo aangeduid²²². In 1795 worden onder Frans bestuur alle gilden opgeheven, zo ook het Cremersambacht. Vanaf 1657 wordt Thomas Granbrou genoemd. De familie Granbrou is in de tweede helft van de 17de eeuw en het begin van de 18de eeuw een van de belangrijkste pijpenmakerfamilies van Maastricht. Een andere belangrijke pijpenmaker is Dionijs Michiels. Granbrou en Michiels waren wat grotere bedrijven die ook leerling pijpenmakers hebben opgeleid. Dat het pijpenmakersvak geen vetpot was blijkt ondermeer uit het testament van Michiels waarin staat dat hij zijn huidige welstand heeft weten te bereiken “.. met haeren sueren arbeijdt ende int sweet des aenschijns”. Naast genoemde pijpenmakers waren er nog tal van andere pijpenmakers in de tweede helft van de 17de eeuw in Maastricht werkzaam. In 1663 maken een viertal pijpenmakers afspraken om de concurrentiedruk te verminderen. Zoals in tal van andere centra ook steeds blijkt werken dergelijke afspraken maar even want in 1669 ontstaat er al weer ruzie over de prijzen.

Afbeelding 193. Een tweetal versinterde Maastrichtse exemplaren. Datering rond het midden van de 17de eeuw.

In het begin van de 18de eeuw zijn Thomas Granbrou en leden van de familie Claessens de belangrijkste pijpenmakers. Vanaf 1734 zijn twee leden van het geslacht Regout eveneens werkzaam als pijpenmaker. De overige pijpenmakers lijken van minder belang geweest te zijn. Het aantal pijpenmakers is in de eerste helft van de 18de eeuw duidelijk minder dan in de tweede helft van de 17de eeuw, maar de pijpennijverheid floreert nog wel. In 1722 is op verzoek van Thomas Granbrou de Oude een

²²² In de 17de eeuw waren Thomas Granbrou en Dionijs Michiels lid van het Cremers Ambacht. Of zij de enige waren is onbekend. In de 18de eeuw komen we als meester pijpenmaker nog Petrus Carolus Regout (halve meester) en Joannes Tillij tegen.

inventaris opgemaakt van de roerende goederen in het huis van Thomas Granbrou de Jonge. Hieruit blijkt ondermeer dat er twintig koperen vormen en dertien schroeven (waarvan zeven ongemonteerd) aanwezig zijn. Aangenomen kan worden dat het bedrijf dus met minstens zes kasters werkte. Dat betekent dat Granbrou vermoedelijk minstens 10 mensen in dienst had²²³.

Afbeelding 194. Een karakteristieke Maastrichtse pijp met een Jonasversiering. Datering 1670-1700.

Na circa 1750 neemt de concurrentie uit het Westerwald sterk toe. Requesten aan de Raad van 1752, 1774 en 1777 om de pijpennijverheid beter te beschermen tegen invoer worden afgewezen²²⁴. Dit zorgt er voor dat de Maastrichtse pijpenmakers aan het eind van de jaren zeventig van de 18de eeuw de concurrentieslag niet meer aan kunnen en de pijpennijverheid uit Maastricht tijdelijk verdwijnt. Van het einde van de 18de eeuw tot aan het eind van de jaren dertig van de 19de eeuw zijn er zover bekend geen pijpen in Maastricht geproduceerd. In de 19de eeuw begint de productie pas in 1839 en is van zeer bescheiden omvang. Tot 1892 worden met enige onderbrekingen pijpen in verschillende ateliers vervaardigd. In 1839 verzoekt A. Schrijnemakers aan het gemeentebestuur van Maastricht om een oven voor het bakken van pijpen in zijn huis te mogen installeren. Over Schrijnemakers en zijn productie is niets bekend. In 1852 doet hij zijn ‘Tabaks Affaire’ van de hand. Kennelijk produceerde hij al geen pijpen meer. Van 1846 tot 1853 hebben Jean Knoedgen en Jacob Trumm pijpenmakerijen in Maastricht²²⁵.

²²³ Stam, 1995, p. 18.

²²⁴ Engelen, 1988, p. 124.

²²⁵ Aanvankelijk werkt Jacob Trumm bij zijn zwager Jan Knoedgen. Maar zet daarna zelf een bedrijf op.

Beiden waren afkomstig uit Höhr in het Westerwald. In 1853 vertrekken zij naar Bree. Daar ontstaat de fabriek van Knoedgen. Trumm trekt in 1855 verder naar Weert, waar hij een eigen fabriek opricht. Hieruit ontstaat later de fabriek van Trumm-Bergmans. Knoedgen had een of twee knechten in dienst.

De derde pijpenmaker uit dezelfde periode is Jean Dehue die in Maastricht van 1845 tot 1859 werkzaam was.

Carolus Henricus Steinebach neemt in 1853 het bedrijfje van Knoedgen over als deze naar Bree vertrekt. De familie Steinebach heeft tot het eind van de 19de eeuw een pijpenmanufactuur in Maastricht. Nadat Dehue in 1859 gestopt is, is Steinebach nog het enige bedrijf in Maastricht dat pijpen vervaardigt. Of de Steinebachs de gehele periode zelf pijpen geproduceerd hebben is de vraag. Steinebach heeft ook veel gehandeld in pijpen van ondermeer Trumm-Bergmans in Weert. Uit een teruggevonden rekening blijkt dat Steinebach in ieder geval nog in 1896 in pijpen handelde²²⁶.

Afbeelding 195. Een product van de Maastrichtse pijpenmaker Steinebach. Datering 1860-1890.

Producten en typologie

De meeste dubbelconische 17de eeuwse pijpen uit Maastricht zijn groffe pijpen. Veelal niet gebotterd en geglaasd en soms zelfs zonder radering rond de ketelopening. Daarnaast komen ook geglaasde en gebotterde pijpen voor zoals van de meester pijpenmaker Dionijs Michiels. De meeste stelen zijn glad, maar enkele zijn geborduurd of hebben een fleur de lis versiering of een radering.

Afbeelding 196. Een Maastrichts product met rijkelijk met gestileerde bloemen versierde steel. Datering 1640-1660.

Een relatief groot deel van de trechtersvormige pijpen uit de periode 1660-1740 hebben een voorstelling op de ketel. Pijpen met portretten in een loverkrans op de ketel²²⁷ zijn niet alleen karakteristiek voor Maastricht maar zijn ook bijvoorbeeld in Keulen gemaakt²²⁸. Ook zijn er in deze periode nog Jonas pijpen met een groffe afbeelding vervaardigd. Een pijp met op de kop twee engelen in een krans van stippen, kon worden opgemeten. De lengte bedraagt 27 cm.

Afbeelding 197. Een Maastrichtse pijp met een engel als versiering. Datering 1670-1700.

De 19de eeuwse pijpen van Knoedgen en van Steinebach die in Maastricht teruggevonden zijn, zijn van uitstekende kwaliteit en zijn goed afgewerkt. De modellen oriënteren zich zowel op Duitse, Goudse als Belgische voorbeelden. Vermeldenswaardig is dat een Gouds model pijp van Knoedgen voorzien is van het wapen van Gouda op de zijkant van de hiel. Kennelijk om het een Gouds product te laten lijken. Een gebruik dat we ook uit het Westerwald kennen.

De Maastrichtse pijpen waren in de 19de eeuw niet concurrerend met de Goudse pijpen. De productieomvang was gering en de oriëntatie was zowel op Duitse, Belgische als Hollandse modellen gericht. Dit is in overeenstemming met de gangbare tabakspijpen in het vermoedelijke afzetgebied.

²²⁶ Kopie van de rekening in archief van Ruud Stam.

²²⁷ Afbeelding verwijst naar de tweeherigheid van Maastricht.

²²⁸ Stam, 1995, p. 13.

Merken

De Maastrichtse merken betreffen over het algemeen lettermerken. Bijzonderheid aan de Maastrichtse merken is dat er meerdere merken bekend zijn waar boven de initialen van de pijpenmaker en onder de kroon, een liggende pijp is aangebracht (o.a. Michiels en Granbrou).

Afbeelding 198. Hielmerk de gekroonde DM met tussen de kroon en initialen een liggende pijp. Maastricht, Dionijs Michiels, 1670-1700. Bodemvondst Maastricht.

Afbeelding 199. Het bekende zijmerk de melkmeid is ook in Maastricht in de tweede helft van de 17de eeuw gebruikt.

Pas in de 19de eeuw komen we de Maastrichtse ster als merk op tabakspijpen tegen.

In 1850 wordt aan de Commissarissen van het Gewezen Gilde in Gouda gevraagd of zij bezwaar hebben tegen het gebruik van de merken van Knoedgen en Dehue. Op 11 juni 1850 laten de Commissarissen aan Burgemeester en Wethouders van Gouda weten hier geen bezwaar tegen te hebben²²⁹.

Verspreidingsgebied

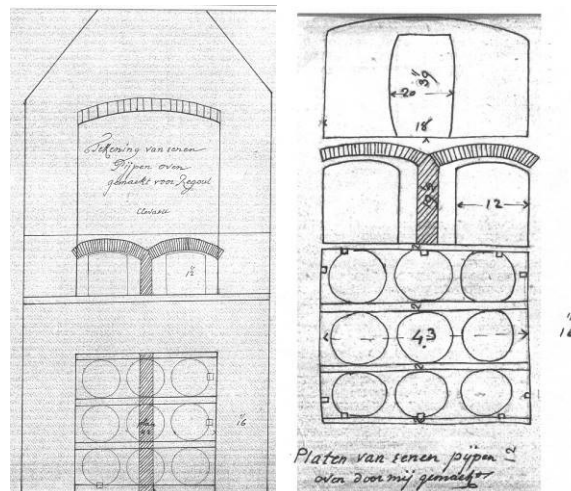
Over het verspreidingsgebied is niet veel bekend. Vermoedelijk was de afzet voornamelijk gericht op de lokale maar zeker ook op de regionale markt. Zo kennen we Maastrichtse tabakspijpen uit Nijmegen²³⁰, Roermond en Huy in België²³¹.

²²⁹ Persoonlijk archief G. C. Helbers in MuseumGoudA, afkomstig van de Geldersche Kastelenstichting.

²³⁰ Van Oostveen 2008a.

²³¹ Duco, 1977, blz. 5 en Stam, 1995, blz. 13.

Knoedgen zette zijn producten af in en om Maastricht, zoals blijkt uit een in het archief van de familie Bergmans teruggevonden orderboek.

Afbeelding 200. Tekening van de pijpenoven van Regout uit 1770.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Bouillion, Maarten		17B
Bouillion, Willem	1680-1696	17d
Brock, Joris	1652-1663	17c
Cauwen, Jan	1681	17d
Claesens, Gerardus		18
Claesens, Hendrik	1687	17d
Claesens, Hendrik	1753-1772	18c
Claesens, Jan	1698	17d-18a
Claesens, Theodoor Willem	1690-1753	17d-18abc
Claessens, Willem	1713	18a
Clerx, Jan	1657	17c
Cremer, Benedict	1709-1721	18a
Cris(ch)-Cruts, Jan	1682-1683	17d
Dehue, Jean	1845-1859	19bc

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Delleur(Del Leur), Arnold	1691-1717	17d-18a
Floer, Christoffelzn	1727	18b
Gielissen, Jan	1677	17d
Granbrou, Matthijs	1686-1697	17d
Granbrou, Steven	1669-1698	17cd
Granbrou, Thomas de oude	1657-1722	17cd-18a
Granbrou, Thomas de jonge	1722	18a
Hagemans, Pieter	1724-1730	18ab
Hendrijcx, Derijck	1634-1638	17b
Jans, Jan	1681	17d
Jansen, Aert	1682-1692	17d
Jansen, Claes	1686	17d
Jansen, Hubrigt	1703	18a
Jaspars, Jan	1689	17d
Keyzer, Cornelis de	1852-1853	19c
Knoedgen, Jean	1846-1853	19bc
Knoedgen, Jacob	1846-1853	19bc
Laverne, Cornelis de	1663	17c
Ledrier, Pieter	1728-1732	18b
Lovini, Philip	1669	17c
Marloye, Nicolas	1692	17d
Michiels, Dionijs	1657-1687	17cd
Mourlion, Adriaan	1663	17c
Neven, Fransken	1669	17c
Nierstrass-Claessen, Magdalena	1777	18d
Olthoff, Frederik	1669	17c
Peters, Jan	1669	17c
Prescott, Robert		17
Regout, Carolus		17bc
Regout, Petrus Carolus	1734-1754	18b
Regout, Petrus Henricus	1763-1777	18cd
Robertson, Joseph	1652	17c
Scheer, Adolph	1731	18b
Scheer, Hendrik	1713-1721	18a
Scheer, Hendrik	1752-1777	18cd
Scheer, J	1774-1777	18cd
Scheer,	1749	18bc

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Margaretha		
Scheer, Wed	1751-1753	18c
Schrijnemakers, A.	1839-1841	19b
Steenbak, Pieter	1841	19b
Steinebach, Carolus Henricus	1847-1896	19cd
Steinebach, Jacques Xavier	1858-1859	19c
Steinebach, Jan Pieter	1852-1853	19c
Steinebach, Pieter Louis	1880-1892	19d
Stijlen, Jan	1732	18b
Tillij, Johannes	1739	18b
Trumm, Jacob	1847-1853	19bc

Summary

The first archival evidence of pipe making is found in 1634. From 1652 to about 1780 there were constantly a number of pipe makers working in Maastricht. In the third quarter of the 18th century competition from pipe manufacturing in the Westerwald was severe and brought about the end of pipe making in Maastricht. During the period 1839-1892 pipe makers again became active. Among them was Jan Knoedgen, who started a pipe factory in Bree in 1853 and Jacob Trumm who started a pipe factory in Weert in 1855. Most of the 17th and 18th century pipes from Maastricht were of a rather low quality. In the 19th century pipes from Knoedgen and Steinebach were of good quality. The pipes were probably traded in the region of Maastricht.

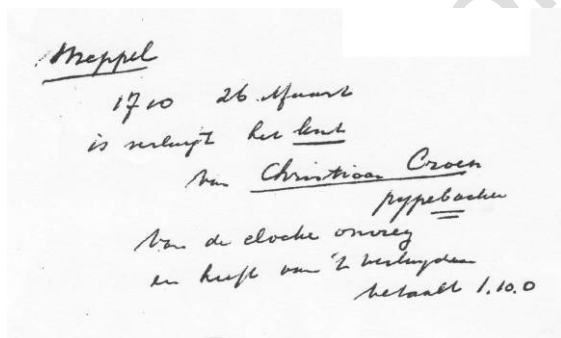
Meppel

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid²³²

In de 18de eeuw zijn in Meppel tabakspijpen geproduceerd. In januari 1710 wordt door Christiaan Croen het burgerschap van Meppel verkregen. Christiaan wordt in maart van datzelfde jaar als pijpenbakker omschreven. In diezelfde periode wordt door Albert Hogenkamp een verzoek ingediend om een pijpenbakkerij op te richten.

Nadere gegevens omtrent de productie van tabakspijpen uit Meppel ontbreken.

Afbeelding 201. Aantekening van de Gouwenaar Helbers over de tabakspijpenijverheid in Meppel²³³.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit Meppel geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Op basis van de kennis die is vergaard in andere kleine productiecentra, wordt verondersteld dat

de pijpenmaker(s) uit Meppel zich hebben gespecialiseerd in de aller-goedkoopste ongemerkte tabakspijpen.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven, het vooralsnog niet mogelijk is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Merken

Het is onbekend of in Meppel merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de gegevens die handelen over de tabakspijpenijverheid uit Meppel, wordt aangenomen dat de pijpenmaker(s) uit deze plaats voor de lokale markt hebben geproduceerd. Hoe beperkt de omvang van deze Meppelse nijverheid was, wordt bevestigd door bodemvondsten uit Meppel waaruit blijkt dat in deze stad met name uit Zwolse en Goudse producten werd gerookt²³⁴.

Pijpenmakers

De volgende twee namen van pijpenmakers uit Meppel zijn bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Croen, Christiaan	1710	18a
Hogenkamp, Albert		18a

Summary

There was small scale tobacco pipe production in Meppel around 1710. Two clay tobacco pipe makers' names are known from this year.

Pipe makers' production waste has not been found and there are no tobacco pipes known that can be assigned to this centre.

²³² Gegevens ontleend aan Tupan, 1984.

²³³ Persoonlijk archief G. C. Helbers in MuseumGoudA, afkomstig van de Geldersche Kastelenstichting.

²³⁴ Vriendelijke mededeling Arthur Schellingerhoud.

Middelburg

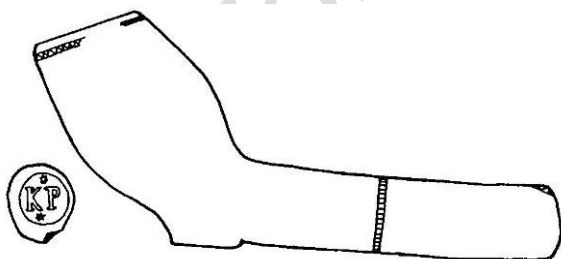
Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid

Omtrent de tabakspijpenrijverheid in Middelburg is weinig bekend. Veel archivalia zijn ten gevolge van oorlogshandelingen verloren gegaan. Dientengevolge is onze huidige kennis omtrent de pijpenrijverheid uit deze stad beperkt.

Vooralsnog kennen we tot op heden twee pijpenmakers van naam. Het betreft Isaack Willems die in 1636 als zelfstandig pijpenmaker actief was en Jan Joosten van Son die in 1685 wordt genoemd²³⁵.

Producten en typologie

Omtrent de typologie van de Middelburgse pijpenmakers tasten wij vooralsnog in het duister. Bodemvondsten tonen aan dat de Zeeuwse tabakspijpen zijn afgeleid van het Gorinchemse model.

Afbeelding 202. Dubbelconische pijp met een voor Zeeland karakteristieke vorm, afkomstig uit een onbekend productiecentrum. Datering 1640-1670. Bodemvondst Mijdrecht.

Merken

Alhoewel er in de loop van de tijd typische Zeeuwse merken zijn ontdekt (bijvoorbeeld het merk de staande leeuw, KP, DF), is het

vooralsnog niet gelukt om deze merken aan een productiecentrum te koppelen. Niet uitgesloten mag worden dat deze producten ook in Vlissingen zijn geproduceerd.

Verspreidingsgebied

Bodemvondsten tonen aan dat de Zeeuwse tabakspijpen voor de Zeeuwse markt zijn geproduceerd. Buiten Zeeland worden deze tabakspijpen vrijwel niet gevonden.

Pijpenmakers

Vooralsnog zijn twee pijpenmakers uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Son, Jan Joosten van	1685	17d
Willems, Isaack	1636	17b

Summary

The Middelburg archives were destroyed in the Second World War. This is why the actual knowledge of the tobacco pipe production in this town is limited. Two pipe makers are known from this town: Isaack Willems (1636) and Jan Joosten van Son (1685). Pipe makers' production waste has not been found and there are no tobacco pipes known that can be assigned to this specific production centre.

²³⁵ Duco, 1981.

Nederweert

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenijverheid

In Nederweert is maar één pijpenmaker actief geweest. In 1841 verzoekt Bernardus Stalenberg, die in 1799 in Kleef geboren was, in Nederweert een pijpenfabriek te mogen oprichten²³⁶. Stalenberg heeft zijn opleiding genoten bij Ritzen in Maaseik. Aanvankelijk wordt de pijpenmakerij in de Kerkstraat gevestigd, maar als blijkt dat zijn oven teveel brandgevaar oplevert, verplaatst hij zijn bedrijf in 1842 naar het gehucht Bosserstraat. Stalenberg heeft geen werknemers. Mogelijk hebben enige familieleden meegewerkt. In 1851 beëindigt hij zijn bedrijf.

Afbeelding 203. In het midden de voormalige pijpenfabriek van Bernardus Stalenberg. De foto is kort voor 1900 genomen.

Producten en typologie

Stalenberg heeft vrij grove ovoïde pijpen geproduceerd, kenmerkend voor lokale, minder modieuze pijpen. De opgegraven pijpen doen dan ook enigszins lomp en onafgewogen aan.

Andere producten zijn van hem niet bekend. Ook is er tot op heden geen productieafval gevonden.

Merken

Hij merkt zijn pijpen met het in Gouda sinds 1806 vacante merk KS²³⁷. Op 10 juli 1850 krijgt hij officieel toestemming om dit merk te mogen gebruiken. Het is aannemelijk dat Stalenberg dit merk ook al voor die tijd gezet heeft.

Verspreidingsgebied

De productie van Stalenberg werd in de directe omgeving afgezet. In het Brabantse Budel zijn enige van Stalenberg's met KS gemerkte producten gevonden.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenmaker uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Stalenberg, Bernardus	1841-1851	19bc

Summary

Clay pipe production in Nederweert took place between 1841 and 1851. The only known pipe maker in Nederweert was Bernardus Stralenberg. Stralenberg had no employees. Production waste of this pipe maker has not been found. His pipes, marked with KS, were rather crude. He sold his pipes in the region where he lived.

²³⁶ Loo, 1989, p.145-153.

²³⁷ Van der Meulen, 1985, p. 44.

Nieuw-Buinen

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

Vanaf 1963 is de productie van de Koninklijke Goedewaagen geleidelijk verplaatst naar Nieuw-Buinen. In 1981 is deze operatie voltooid. Vanaf 1968 zijn in Gouda bij Goedewaagen geen kasters meer actief. Vanaf dat moment produceert Goedewaagen alleen nog gegoten pijpen in Nieuw-Buinen. In maart 1982 gaat de Koninklijke Goedewaagen failliet. Uit het faillissement wordt in maart 1983 de B.V. Goedewaagen - Gouda opgericht gevestigd te Nieuw-Buinen. Dit bedrijf bestaat nog steeds. Naast aardewerk worden in Nieuw-Buinen nog steeds op beperkte schaal tabakspijpen voor de souvenirmarkt geproduceerd.

Producten en typologie

In Nieuw-Buinen werden verschillende soorten gegoten pijpen vervaardigd waaronder gegoten lakpunten en bijvoorbeeld pijpen uit de muziekserie. De fabriek maakt nu nog twee typen gietpijpen: de lange rechte Gouwnaar en de kromkop met een gelakte punt. Deze worden ook als geglazuurde souvenirpijpen uitgevoerd.

Afbeelding 204. Geglazuurde souvenirpijp, 2010.

Merken

De producten van Goedewaagen uit Nieuw-Buinen zijn niet gemerkt.

Verspreidingsgebied

De tabakspijpen worden vooral voor de souvenirmarkt geproduceerd en worden over de hele wereld verkocht.

Afbeelding 205. Gegoten pijp uit de jaren zeventig uit de muziekserie. NV of BV Goedewaagen.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenfabriek uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
NV Goedewaagen	1963-1972	20c
BV Goedewaagen	1972-1982	20cd
BV Goedewaagen - Gouda	1983-heden	20d-21a

Summary

Starting in 1963 Royal Goedewaagen gradually moved the production of clay pipes to Nieuw-Buinen. Royal Goedewaagen became bankrupt in 1982.

Since 1983 the former Gouda Goedewaagen factory is localized in Nieuw-Buinen. Here several kinds of pipes are made for the souvenir industry. These pipes are sold in tobacco and souvenir shops all over the country.

Nijmegen

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

In Nijmegen zijn rond 1670 door Robbert Andries tabakspijpen vervaardigd²³⁸.

Andere namen van tabakspijpenmakers zijn (vooralsnog) niet bekend.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit Nijmegen geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Op basis van de kennis die is vergaard in andere kleine productiecentra, wordt verondersteld dat de pijpenmaker(s) uit Nijmegen zich hebben gespecialiseerd in de aller-goedkoopste ongemerkte tabakspijpen.

Afbeelding 206. Trechtervormige pijp met als versiering het Franse wapen. Datering 1670-1680

Opmerkelijk is dat in Nijmegen meerdere geheel versierde tabakspijpen met het wapen van Frankrijk zijn aangetroffen²³⁹. Deze tabakspijpen worden in verband gebracht met de Franse

overheersing en worden gedateerd 1670-1680. Vooralsnog is onduidelijk in welk productiecentrum deze pijpen zijn geproduceerd.

Merken

Het is onbekend of in Nijmegen merken op tabakspijpen zijn gezet. Vermeldenswaardig is de vondst van meerdere versinterde exemplaren met het merk de Posthoorn. Onduidelijk is of het lokaal geproduceerde producten betreft.

Afbeelding 207. Een versinterde tabakspijp die nabij het "Groene Balkon" in Nijmegen is aangetroffen. Onduidelijk is of het een lokaal product betreft. Datering 1650-1680.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de archivalia die handelen over de Nijmeegse tabakspijpenijverheid, wordt aangenomen dat de pijpenmakers uit deze stad voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenmaker uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Andries, Robbert	Circa 1670	17c

Summary

There was small-scale tobacco pipe production in Nijmegen around 1670. Until now only one archival source of a pipe maker from about 1670 is known.

Pipe makers' production waste has not been found and there are no tobacco pipes that can be assigned to this centre.

²³⁸ G.A. Nijmegen, *Poorterboek 10 augustus 1670*

²³⁹ Van Oostveen, 2008a.

Oud-Beijerland

aangenomen dat de pijpenmaker(s) uit Oud-Beijerland voor de lokale/regionale markt heeft/hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Er zijn geen pijpenmakers bij naam uit Oud-Beijerland bekend.

Summary

The find of pipe makers waste in a cess-pit in Oud-Beijerland is an indication that in this place tobacco pipes were produced. The products in this cess-pit can be dated in the second quarter of the 17th century.

Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid

Vooralsnog zijn er geen archivalische vermeldingen uit dit productiecentrum bekend.

Producten en typologie

De vondst van een pijpenring in een beerput bij de aanleg van een nieuw overdekt winkelcentrum in Oud-Beijerland, lijkt aan te tonen dat er in deze plaats tabakspijpen zijn geproduceerd²⁴⁰. De producten uit de beerput kunnen in het tweede kwart van de 17de eeuw gedateerd worden.

Afbeelding 208. Pijpenring gevonden in het centrum van Oud-Beijerland. Diameter circa 20 cm. De bijvondsten uit de beerput konden in het tweede kwart van de 17de eeuw gedateerd worden.

Merken

Het is onbekend of in Oud-Beijerland merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van indicaties van pijpenrijverheid in deze plaats, wordt

²⁴⁰ Vriendelijke mededeling Ed Zilverschoon.

Oudshoorn

Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid²⁴¹

In de nabijheid van Aarlanderveen ligt Oudshoorn. Bekend is dat in deze plaats reeds in 1745 tabakspijpen werden geproduceerd²⁴². De "grote" tabakspijpenproductie vond echter in de eerste helft van de 19de eeuw plaats. De periode waarin pijpenmakers zoals Geurt Jacob Schild, Arnoldus Murk en Jan Cornelisse (Murk) actief waren.

Afbeelding 209. Een ovoïde tabakspijp geproduceerd door Jan Cornelisse (Murk). Merk speelman. Datering 1820-1830.

Van Jan Cornelisse (Murk)²⁴³ zijn de meeste archief gegevens overgeleverd. In 1819 laat deze pijpenmaker namelijk een knecht naar Gouda

²⁴¹ Tenzij anders vermeld zijn de gegevens over Oudshoornse productie ontleend aan Van der Meulen, 1986 en Van Oostveen en Van Oostveen-Bonnema, 2003.

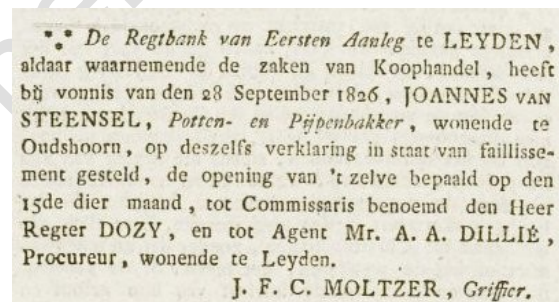
²⁴² Van der Meulen en Smeele, 2001, p. 33.

²⁴³ In eerste instantie komt Jan Cornelisse (Murk) als pottenbakker in de archieven voor. Zie Van der Meulen en Smeele, 2001.

reizen om een pijpenvorm te laten repareren. Daar wordt door een bode van het gilde en enige anderen, geconstateerd dat ondanks de vigerende regelgeving, er Goudse wapenschilden als bijmerk in de vorm zijn aangebracht. De vorm wordt in beslag genomen en Jan Cornelisse moet zich tegenover de Goudse commissarissen van de pijpenfabrieken en pijpenhandel verdedigen. Tevens blijkt hij op dat moment het Goudse merk de speelman/violist te voeren.

De uitslag van deze vergadering is niet uit archivalia bekend. Blijkbaar wordt hij wel op enige manier schuldig bevonden aangezien hij vanaf dat moment tabakspijpen met het bijmerk het wapen van Oudshoorn ging produceren. Tabakspijpen liet Jan Cornelisse bakken bij de Oudshoornse pijpen- en pottenbakker Johannes van Steensel. Van deze pijpen- en pottenbakker is bekend dat zijn faillissementverkoop in 1826 plaats vond.

Jan Cornelisse (Murk) verhuisde in 1839 naar Gouda.

Afbeelding 210. Advertentie Leydse Courant, 26 oktober 1826.

Afbeelding 211. Mededeling in de Leidsche Courant van 21 november 1914 over de oprichting van een pijpenfabriek door dhr. G. van Kalkeren.

In het begin van de 20ste eeuw wordt door G. van Kalkeren een aanvraag voor een pijpenfabriek aan de Hoorn 25 te Oudshoorn ingediend.

Advertenties in de Rijnbode uit 1915 en 1916 waarin gevraagd wordt naar "3 vlugge jongens" en "Jongens" geeft aan dat deze pijpenfabriek daadwerkelijk gerealiseerd is. In 1918 wordt niets

meer van Lotus vernomen en Van Kalkereren is in 1919 overleden²⁴⁴.

Afbeelding 212. Advertentie uit de Rijnbode van 3 mei 1916 van de LOTUS HOLLAND in Alphen.

Producten en typologie

Zoals uit de archivalische gegevens blijkt zijn de producten van Jan Cornelisse gemerkt geweest met het merk de speelman. Producten van voor 1819 zijn moeilijk te herkennen omdat hij toen als bijmerk het Goudse wapenschild gebruikte. Na 1819 wordt door hem het bijmerk de drie posthoorns, het wapen van Oudshoorn, gebruikt. Tot op heden zijn alleen lange Gouwenaars met dit bijmerk bekend.

Productieafval uit Oudshoorn is niet bekend.

Afbeelding 213. Een product uit Oudshoorn met als bijmerk het wapen van Oudshoorn (3 posthoorns). Mogelijk een product van Jan Cornelisse (Murk). Datering 1820-1830. Bodemvondst Nederhorst den Berg²⁴⁵.

²⁴⁴ Vriendelijke mededeling Bert van der Lingen, maart 2011.

²⁴⁵ Zie Van Oostveen en Van Oostveen-Bonnema, 2009.

Merken

Naast het eerder genoemde merk de speelman is op basis van archeologische vondsten van tabakspijen met het bijmerk de drie posthoorns bekend dat in Oudshoorn ook de merken AB en het merk AOH zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Producten uit Oudshoorn worden behalve in de eigen regio, ook in de regio Amsterdam aangetroffen (vondsten bekend uit Amstelveen, Amsterdam en Nederhorst den Berg). Daarnaast is recentelijk zelfs een Oudshoorns product in Zutphen aangetroffen.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Murk, Arnoldus	1808-1829	19ab
Cornelisse (Murk), Jan	1819-1838	19ab
Kalkereren, G. van (Lotus)	1914-1916	20a
Schild, Geurt Jacob	1824 Vanaf 1828 in Aarlanderveen actief	19ab
Stokkink, Jan	1823	19ab

Summary

Clay pipe production in Oudshoorn started in the middle of the 18th century. In the 19th century Jan Cornelisse Murk was the most important pipe maker in Oudshoorn. He produced similar models as produced in Gouda. He imitated Gouda marks and even used the Gouda coat of arms on the spur of his pipes. After 1819, when he had a conflict with the commissioners of the Gouda guild, he replaced the Gouda coat of arms by the coat of arms of Oudshoorn. After 1840 there were no pipe makers active in Oudshoorn. The Oudshoorn pipe makers produced long quality pipes that were sold in the region and in

Amsterdam. A pipe from Oudshoorn has even been found in Zutphen.

In the beginning of the 20th century there was a small production of slip-cast pipes in the Lotus factory (G. van Kalkeren).

Pipe makers' production waste has not been found.

Not for commercial use

Afbeelding 215. Visitekaartje gebruikt tijdens de vierde huisvlijttentoonstelling te Roermond, 1925.

Vermeldenswaardig is dat vanaf 1870 de firma Gubbels in Roermond actief was. Allereerst als detailhandel, vanaf 1926 als groothandel en na de tweede wereldoorlog (1946) als zelfstandige pijpenmaker van houten en meerschuur tabakspijpen. Vanaf 1972 draagt deze fabriek de titel "Koninklijke" en is nog steeds gevestigd aan de Keulsebaan 505 in Roermond.

Ook verhandelde (Maria) Gubbels in de periode 1916-1919 pijpen voor Trumm-Bergmans. Uit een advertentie van de vierde huisvlijttentoonstelling in Roermond uit 1925 blijkt dat Gubbels agent was voor Limburg, Brabant en Zeeland van kunstaardewerkfabriek Ivora uit Gouda voor ondermeer gietpijpen.

*Je Soussigne prie M^r le Bourguemaitre
Merts à vouloir leur un passe port
au nommè Pierre Kleutchen pour pouvoir
Circuler avec des pipes venant de ma fabrique
Roermond le 18 juillet 1816
Gruyters*

Afbeelding 216. Verzoek van 18 juli 1816 aan de Burgemeester van Roermond van de pijpenmaker Gruyters, om aan Pierre Kleutchen (Kluidgen) een paspoort te verstrekken zodat hij voor Gruyters pijpen kan verhandelen.

Producten en typologie

De productie van de pijpenmakers uit Roermond zal vermoedelijk voor het overgrote deel bestaan hebben uit half lange pijpen van een fijne kwaliteit. Het gemiddelde dagloon in 1816 was

zeer laag, slechts 1 Franc, ofwel 46 cent²⁵⁵. De daglonen in Limburg waren over het algemeen veel lager dan in het westen van ons land. Er kan dan ook geen relatie worden gelegd tussen de lage lonen en de kwaliteit van de pijpen.

Recent²⁵⁶ zijn er producten van pijpenmakers uit Roermond bekend geworden. Ook is er een oven en productieafval gevonden. Het betreft pijpen die gemerkt zijn met de gerkoonde 46. Oven en producten kunnen waarschijnlijk aan Kluidgen worden toegeschreven.

Afbeelding 217. Een ovoïde pijp geproduceerd door Pieter Kluidgen. Bodemvondst fabrieksstort Kluidgen, Roermond.

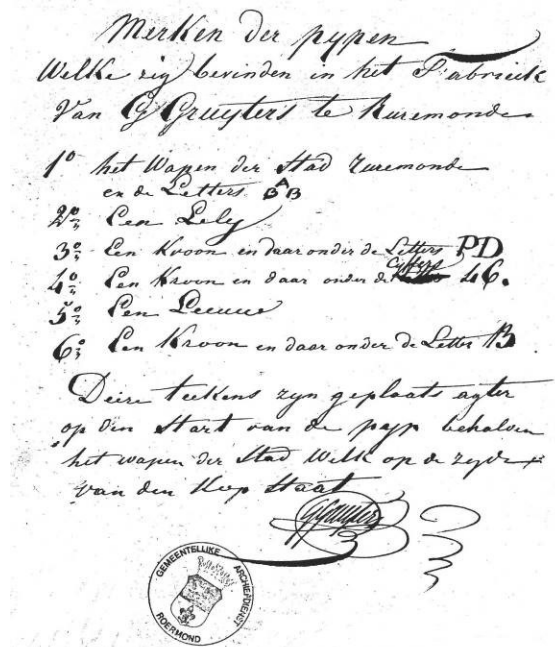
Merken

Gruyters zet, volgens de opgave van Roermond in 1816 aan de Provincie, zes verschillende merken: wapen van de stad Roermond met de letters BAB en/of ASB, een Leeuw, de Lelie, B gekroond, PD gekroond en 46 gekroond. Hiervan worden de merken 46 gekroond, B

²⁵⁵ Vergelijking met Venlo leert dat daar het gemiddelde dagloon in hetzelfde jaar 60 cent bedroeg. Alles wijst erop dat in Venlo wel lange, kwalitatief hoogwaardige pijpen werden geproduceerd. De lonen voor het kassen zijn afhankelijk van de lengte en de soort pijp.

²⁵⁶ Opgraving Grontmij februari / maart 2011.

gekroond en de Lelie op dat moment in Gouda gezet worden²⁵⁷. Hoewel Gruyters opgaf als bijmerk het wapen van Roermond te zetten is het uit bodenvondsten waarschijnlijk dat hij het wapen van Gouda als bijmerk heeft gebruikt. Grevenstein en Kluidtgen voeren de merken de Lelie, 96, 46, AB en een Bezem²⁵⁸.

Afbeelding 218. Opsomming van de merken die in 1816 in de fabriek van Gruyters werden gevoerd.

Verspreidingsgebied

Het afzetgebied is lokaal en bestaat in 1816 voornamelijk uit de provincies Limburg en Brabant. Als belemmerende factor wordt in de opgave van 1816 aan de provincie genoemd dat de uitvoer naar het buitenland niet meer vrij is²⁵⁹.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Grevenstein, Pierre Nicolas	1819-1820	19a

²⁵⁷ Engelen, 1985, p. 8.

²⁵⁸ Van der Meulen, 1985, p. 44.

²⁵⁹ Engelen, 1985, p. 9.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Gruyters, Gerard	1812-1816	19a
Gubbels	1946-heden	20b-heden
Kluidgen, Peter	1824-1829	19ab
Klundgen, Henri	1812	19a

Summary

In Roermond clay pipe production took place between 1810/11 and 1826 or some years longer. So far five pipe makers' names are known. The most important pipe maker was Gerard Gruyters. The pipe makers probably produced low quality short pipes that were distributed in Limburg and Brabant. Recently a kiln and pipe makers' production waste has been found. Similarly, there are no tobacco pipes known that can be assigned to this production centre.

Rotterdam

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid

De Rotterdamse tabakspijpennijverheid heeft in de tweede kwart van de 17de eeuw een redelijke omvang gehad. Op basis van de huidige kennis zijn er in de periode 1620-1660 minstens 30 zelfstandige tabakspijpenmakers actief geweest²⁶⁰.

Afbeelding 219. Een eerste generatie product dat wordt toegeschreven aan de Rotterdamse pijpenmaker John Sheppard. Hielmerk IS (incisie). Datering 1615-1625. Bodenvondst Rotterdam.

De vroegste vermelding van een tabakspijpenmaker in Rotterdam gaat terug tot 31 oktober 1622²⁶¹. Op die datum wordt een boedelinventaris opgemaakt naar aanleiding van het overlijden van de prominente Rotterdamse tabakshandelaar²⁶² John Sheppard.

In de boedelinventaris wordt melding gemaakt van een partij Engelse aarde. Verondersteld wordt dat deze aarde voor het produceren van tabakspijpen door de zoon van John Sheppard,

²⁶⁰ Een recent overzicht van de bekende pijpenmakers en pijpenmakersleerlingen staat beschreven op de website: www.bedrijfshistorierotterdam.nl/tabakspijpmaker/bedrijven
Voor recente Rotterdamse vondsten zie Van Oostveen, 2001.

²⁶¹ Bijlsma, 1916, p.44

²⁶² Murray, 1943.

was bedoeld. Interessant is dat in deze boedelinventaris tevens melding wordt gemaakt van een schuldvordering op twee in Rotterdam woonachtige pijpenmakers.

In de jaren twintig van de 17de eeuw neemt het aantal pijpenmakers in Rotterdam snel toe. Meest bekende pijpenmaker is de Engelsman Robbert Bon²⁶³ (Brey). Zeker is dat hij in 1624 en mogelijk al in 1622 in Rotterdam als pijpenmaker actief is geweest²⁶⁴. Robbert heeft tot 1643 tabakspijpen in Rotterdam geproduceerd en van 1644 tot 1652 in Schiedam²⁶⁵. Het lijkt er op dat hij tussentijds onder andere in Den Briel²⁶⁶ en in Den Bosch²⁶⁷ heeft gewoond en gewerkt.

Afbeelding 220. Een product van de Rotterdamse pijpenmaker Robbert Bon waar op de steel zijn gestempelde naam is aangebracht. Hielmerk RB. Datering 1625-1640. Bodenvondst Rotterdam.

Naast Robbert Bon komen we tussen 1620 en 1630 meerdere pijpenmakers tegen. Zo wordt in 1627²⁶⁸ door een zestal²⁶⁹ pijpenmakers geklaagd over de slechte kwaliteit van de

²⁶³ Robbert Bon is in 1624 woonachtig geweest in het huis "het Groene Schilt" (Nieuwe Haven Zz), in 1627 in huis Norwits (Nieuwe Haven Zz), in 1629 naar Den Bosch en in 1649 in huis "De Vergulde Valck"(Nieuwe Haven Zz).

²⁶⁴ Penders, 2001. Vermoed wordt dat Robbert Bon/Breij afkomstig is uit het Engelse Yarmouth.

²⁶⁵ Stam, 1997. In 1646 blijkt Bon weer in Rotterdam woonachtig te zijn. In 1632 handelde hij tevens in tabak.

²⁶⁶ Stam, 1997.

²⁶⁷ www.bedrijfshistorierotterdam.nl/tabakspijpmaker/naslag

²⁶⁸ G.A. Rotterdam, Notaris Arnoudt Wagenvelt, nr. 132/81, 16 april 1627.

²⁶⁹ Het betreft de pijpenmakers Laurens Bayle (in 1630 woonachtig op de Prinestraet), Francis Bijrd, Laurens Crooswijk, Ritsaert Carter (in 1624 woonachtig op de Santstraet), Rithard Hill en William Colman.

geleverde pijpaaarde. Dit is niet de enige kwestie die over de levering van pijpaaarde handelt. Zo kennen we ook meningsverschillen over de levering van Schotse pijpaaarde²⁷⁰, de levering van Duitse (Frechense) pijpaaarde²⁷¹ aan Robbert Bon en de levering van Duitse pijpaaarde aan Roger Lincolne²⁷² en Daniel Fransz Huijs²⁷³.

De meest succesvolle pijpenmaker is vermoedelijk Roger Lincolne geweest. Van deze pijpenmaker is bekend dat hij en zijn vrouw in 1666, minstens zeven huizen in Rotterdam in hun bezit hebben gehad. Zelf woonden zij op dat moment buiten de stad bij de korenmolen van Terbregge.

Afbeelding 221. Een dubbelconisch product die wordt toegeschreven aan de Rotterdamse en op de Wijnstraat woonachtige pijpenmaker Roger Lincolne. Hielmerk RL. Datering 1630-1640.

Van meerdere pijpenmakers is bekend dat zij leerlingen in dienst hadden. Van met name Robbert Bon zijn vele leerlingen bekend: Monge Henricxz, Nelken Pullard, George Brocke (Joris Brack), Abram Abberkrome, Jan Abberkrome, Dirck Aeltwel (Perker), Jan Claesz, Robbert Eeston en Adolpnus Bartholomeeusz Brookman.

²⁷⁰ G.A. Rotterdam, notaris Arnoudt Wagenvelt, nr. 132/81, 16 april 1627. Over de Schotse klei wordt gesteld dat deze vergelijkbaar is met klei van het Eiland Wight

²⁷¹ G.A. Rotterdam, notaris Gerrit van der Hout, nr. 295/74, 16 oktober 1634. Vermeldenswaardig is dat aan de leverancier van deze pijpaaarde, de Keulenaar Hendrick Witschelde, naast een geldelijke vergoeding tevens tabakspijpen worden geleverd.

²⁷² Deze pijpenmaker woont in 1626 in de Wijnstraat.

²⁷³ G.A. Rotterdam, notaris Adriaen Kieboom, nr. 148/347, 11 juni 1630. Bij proefneming blijkt de door Willem Dircxz Nobel geleverde pijpaaarde niet geschikt te zijn voor het produceren van tabakspijpen.

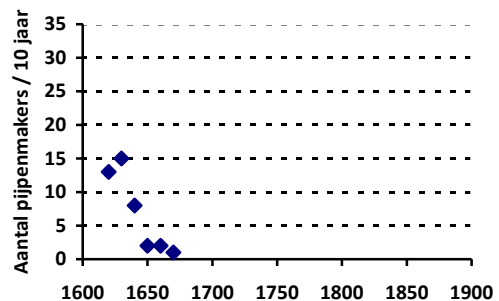
Daarnaast zijn leerlingen bekend van de pijpenmakers Ritsaert Carter²⁷⁴ (Davidt Jons en Francois Bel), Roger Lincolne (Leendert Jansz Harke en Pieter Beys), Robbert Muys (Balten Pietersz.), John Sampson (Robert Hamilton), Nathiel Jansz Wijn²⁷⁵ (Jan Joris Smit) en Margen Joons (Niclaes Abit Reyder).

Opvallend is dat niet alleen veel pijpenmakers maar ook veel van hun leerlingen in de eerste helft van de 17de eeuw uit Engeland afkomstig waren.

Afbeelding 222. Een dubbelconisch product die wordt toegeschreven aan de Rotterdamse pijpenmaker John Sampson. Hielmerk IS. Datering 1635-1645. Bodenvondst Rotterdam.

Na 1650 zijn er uit Rotterdam vrijwel geen pijpenmakers meer bekend.

Afbeelding 223. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Rotterdam. De populariteit van dit ambacht in het tweede kwart van de 17de eeuw komt hier goed tot uitdrukking.

De Rotterdamse markt voor tabakspijpen wordt vanaf dat moment door met name Gorinchemse en Goudse producten beheerst.

De laatste keer dat we iets van Rotterdamse pijpenmakers tegen komen is in het jaar 1674. In dat jaar dienen de Rotterdamse pijpenmakers een protest in tegen de ongelijke impost op

²⁷⁴ Ritsaert was in 1624 woonachtig op de Santstraet.

²⁷⁵ In 1641 woonachtig op de zuidzijde van de Wijnhaven.

tabakspijpen binnen het gewest Holland en West-Friesland²⁷⁶.

Afbeelding 224. Een dubbelconische kleipijp met een veelvuldig in Rotterdam aangetroffen groot hiel in dit geval gemerkt met de gekroonde RA. Bodemvondst Rotterdam. Datering circa 1630.

Producten en typologie

Uit het voorgaande blijkt dat Rotterdam in het tweede kwart van de 17de eeuw een redelijk omvangrijke kleipijpennijverheid heeft gehad. Typologisch komen de producten overeen met modellen zoals we die uit Amsterdam en uit Gouda kennen.

Afbeelding 225. Een fragment van een in Rotterdam aangetroffen pijpenring gebruikt door een onbekende pijpenmaker. Datering 1630-1640.

Vermeldenswaardig is dat tot op heden uit Rotterdam verhoudingsgewijs veel dubbelconische exemplaren met grote hielen, bekend zijn. Deze producten worden rondom

1630 gedateerd en dragen veelal de initialen van de maker RA.

Tot op heden is één pijpenstort van een pijpenmaker bekend. Het betreft misbaksels van tabakspijpen en restanten van een pijpenpot die worden toegeschreven aan de pijpenmaker Hendrik Jansz. Deze pijpenmaker was rond 1630 op de rechter Rottekade werkzaam.

Afbeelding 226. Een product van de Rotterdamse pijpenmaker Hendrik Jansz. die rond 1630 op de Rechter Rottekade woonachtig was. Hielmerk HI. Datering 1630-1640. Bodemvondst Rotterdam.

Afbeelding 227. Een gestempelde steelversiering zoals we die tot op heden alleen van Rotterdamse pijpenmakers kennen. In dit geval Lawrence Crow(furd). Hielmerk LC. Datering 1625-1635. Bodemvondst Rotterdam.

Daarnaast hebben de Rotterdamse pijpenmakers een tweetal specifieke typen steelversiering op de markt gebracht. Deze steelversieringen zijn tot dusver uit geen enkel ander Nederlands productiecentrum bekend.

Allereerst is dit een steelversiering waarbij de complete naam van de pijpenmaker in de

²⁷⁶ Van der Meulen en Bottelier, 2001, p. 1315.

lengterichting op de bovenzijde van de steel is gestempeld.

Het andere type steelversiering betreft een barokke versiering (zie onderstaand). Ook hiervoor geldt dat vergelijkbare steelversieringen uit andere Nederlandse productiecentra vooralsnog niet bekend zijn.

Afbeelding 228. Karakteristieke Rotterdamse steelversiering. Datering 1635-1645. Bodemvondst Rotterdam.

Uit Rotterdam zijn diverse Jonaspipen bekend. Deze Jonaspipen hebben een duidelijk ander type versiering dan we uit productiecentra in Noord-Holland zoals Amsterdam, kennen. Vermoed wordt dan ook dat deze pijpen in Rotterdam zijn geproduceerd.

Afbeelding 229. Het frequent in Rotterdam gevonden merk het tabaksblad met de initialen CC die wordt toegeschreven aan Cornelis Cornelisz van Houwerden. Deze pijpenmaker was rond 1642 op de Keyserstraat woonachtig. Datering 1640-1650. Bodemvondst Rotterdam.

Merken

De Rotterdamse pijpenmakers gebruikten naast het bekende merk de (tudor)roos tevens initiaalmerken al dan niet in combinatie met een (tudor)roos. Daarnaast komen we initiaalmerken tegen in combinatie met een tabaksblad, lelie of een trompet.

Vooralsnog zijn de volgende initialen als hielmerken bekend (in alfabetische volgorde): BP (Benjamin Possell), CC (Cornelis Cornelisz van Houwaerden), DF (Daniel Fransz. Huijs), HI (Hendrik Jansz.), IS (John Sheppard en John Sampson), RB (Robbert Bon), RL (Roger Lincolne), LB (Laurens Bayle), LC (Laurens Crowfurd) en WC (William Coolman).

Afbeelding 230. Een product dat wordt toegeschreven aan de Rotterdamse pijpenmaker Daniel Fransz Huijs. Hielmerk DF onder trompet. Datering 1625-1640. Bodemvondst Rotterdam.

Afbeelding 231. Een dubbelconisch product dat wordt toegeschreven aan de Rotterdamse pijpenmaker Benjamin Possell woonachtig in de Drie Tabackspijpen. Hielmerk BP. Datering 1635-1645. Bodemvondst Rotterdam.

Verspreidingsgebied

De Rotterdamse tabakspijpen zijn niet alleen voor de lokale markt maar ook voor de regionale markt geproduceerd. Incidenteel zijn Rotterdamse producten ook als bodemvondst uit Oost-Nederland (Arnhem/Zutphen) bekend. Ook in een plaats als Amsterdam zijn Rotterdamse pijpen aangetroffen.

Daarnaast zijn Rotterdamse tabakspijpen aan een handelaar in Keulen geleverd.

Afbeelding 232. Een dubbelconisch product dat wordt toegeschreven aan de Rotterdamse pijpenmaker Joris Nicoll. Tabakspijpen met dit merk zijn zowel in Dordrecht als in Leiden aangetroffen. Hielmerk lelie met intialen IN. Datering 1625-1640.

Afbeelding 233. Een dubbelconisch product dat wordt toegeschreven aan de Rotterdamse pijpenmaker William Coolman. Bodemvondst Zutphen. Hielmerk WC. Datering 1625-1633.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Anthonisz, Joris	1639-1641	17b
Bayle, Laurens	1627-1630	17b
Beijle, Risert	1627	17b
Byre/Bijrd, Francis	1627	17b
Black, Jacobse	1665	17c
Bon, Robbert	1622-1643	17b
Carter, Ritsaert	1624	17b
Coolman, William	1627	17b
Crowfurd / Crooswijk, Laurens	1627	17b
Engelsman, Rogier den	1626	17b
Evertsz., Evert	1645	17b
Gerritsz., Jan	1669	17c
Gerritsz., Sander	1627	17b
Hendricxse, Pieter	1656-1657	17c
Hill, Ritchard	1625	17ab
Houwerden, Cornelis Cornelisz	1642	17b
Huijs, Daniel Fransz.	1630	17b
Huijs, Frans Robbertsz.	1638	17b
Janzs., Hendrik	1630	17b
Janzs., Jan	1646	17bc
Joons, Margen	1641	17b
Lincolne, Roger	1626-1630	17ab
Muijs, Robbert	1632	17b
Nicoll, Joris	1638	17b
Possell, Benjamin	1642	17bc
Saburn / Sebrant, Joris / George	1633	17b
Salomons, Jacob	1638	17b
Sampson, John	1638	17c
Sheppard, John	1622	17ab
Tijssen, Jems / Jacob	1635-1641	17b
Thomasz., Reijer	1644	17bc
Tornar, Daniel Janse	1669	17cd
Vlas, Gerrit Jansz van der	1655	17bc
Wijn, Nathaniel Jansz.	1637-1641	17b
Willemsz., Willem	1644	17b
?, Franck	1642	17b
?, Reinier	1633	17b

Afbeelding 234. Een voor Rotterdam karakteristieke Jonaspip. Datering 1635-1650. Bodenvondst Rotterdam.

Summary

The earliest mention of a tobacco pipe maker in Rotterdam is from October 31, 1622. On that day an inventory of an estate was made due to the death of a prominent tobacco merchant John Sheppard. In this inventory two tobacco pipe makers are mentioned as they owed money to Sheppard. In the same inventory pipe clay from England is mentioned. It is suggested that the clay was destined for the son of this tobacco merchant, who was a tobacco pipe maker in Rotterdam.

In the twenties of the 17th century the number of pipe makers grew rapidly.

The most famous pipe maker was the English born Robbert Bon (Brey). He produced clay tobacco pipes in Rotterdam from 1622 until 1643.

In that year he moved to Schiedam to continue his production. Between 1624 and 1643 it seems that this pipe maker also made pipes in Den Briel and 's-Hertogenbosch. He was also a tobacco merchant. The most successful pipe maker was probably Roger Lincolne. In 1666 he owned at least 7 houses.

After 1650 the number of tobacco pipe makers decreased rapidly. The last mention of tobacco pipe makers is from 1674.

The range of pipes produced in Rotterdam is relatively well known. It appears that all kinds of tobacco pipes were produced. In general these products don't differ typologically from tobacco pipes produced in Gouda or Amsterdam. Some pipes have the full name of the tobacco pipe maker on the stem. Well known names on stems are Robert Bon and Lawrence Crow(furd).

Production waste has been found on the Rottekade that came from the pipe maker Hendrik Jansz. Besides tobacco pipes a saggar was also found.

For the distribution of the Rotterdam tobacco pipes we rely on archaeological finds. They show

that these pipes were traded in the region of Rotterdam. There is an archival source mentioning Rotterdam pipes that were shipped to Cologne.

Schiedam

Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid

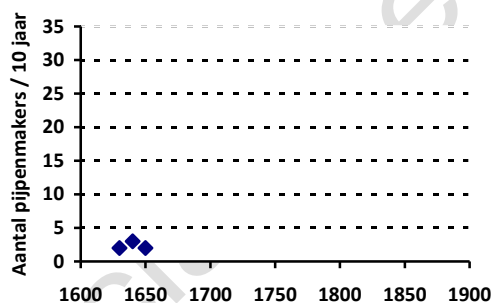
In de jaren dertig van de 17de eeuw zijn er tabakspijpen in Schiedam geproduceerd. De vroegste vermelding is van 27 december 1635²⁷⁷ wanneer de (voormalige Engelse) pijpenmaker Nicolaes Fieler blijkt te zijn overleden. In 1636²⁷⁸ hertrouwt de weduwe Fieler, Anneken Fieler, met Thomas Posselwith. De voormalige Engelsman Posselwith is een soldaat die gelegerd is in Rotterdam en dient onder kolonel Asseley.

Vermoed wordt dat Posselwith het bedrijf van wijlen Nicolaes Fieler heeft gecontinueerd. In 1639 wordt hij bij de aankoop van een pand aan de Westmolenstraat in Schiedam als pijpenmaker beschreven²⁷⁹.

In 1644 wordt dit pand aan de Westmolenstraat verkocht aan de bekende (en voormalige Rotterdamse) pijpenmaker Robbert Bon die op dat moment aan de Boompjes in Schiedam woont²⁸⁰. Bij de verkoop zijn tevens alle pijpenmakersgereedschappen van Posselwith inbegrepen²⁸¹ en zegt Posselwith toe geen tabakspijpen meer te produceren of handel in tabakspijpen te drijven. Posselwith blijkt zich niet aan zijn woord te houden en gaat na de verkoop van zijn pand aan de Westmolenstraat, door met het produceren van tabakspijpen²⁸². Een klein jaar later wordt het pand aan de Westmolenstraat

door Bon verkocht aan Posselwith²⁸³. Waar op dat moment Bon naartoe is verhuisd is onbekend. Wel is bekend dat hij in 1652 op de Schiedammerdijk woont en nog steeds van beroep pijpenmaker is²⁸⁴. In dat jaar krijgt hij namelijk in zijn pand op de Schiedammerdijk ruzie met zijn van oorsprong Schotse collega pijpenmaker Alexander Stuwaert.

Na 1652 zijn er geen gegevens van pijpenmakers die in deze stad actief waren, bekend.

Afbeelding 235. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Schiedam. Duidelijk is de beperkte populariteit van dit ambacht in het tweede kwart van de 17de eeuw.

Producten en typologie

Tot op heden zijn er geen producten / productieafval bekend die aan een Schiedamse pijpenmaker of Schiedamse pijpenmakers kunnen worden toegeschreven. Gezien de banden tussen de (nauw aan Rotterdam gelieerde) pijpenmaker Bon en de bekende Schiedamse pijpenmakers, mag aangenomen worden dat de Schiedamse pijpenmakers vergelijkbare producten als hun Rotterdamse collega's maakten.

Merken

Merken die specifiek kunnen worden toegeschreven aan een in Schiedam werkzame pijpenmaker zijn niet bekend. Vermoed wordt dat Robbert Bon het merk RB ook in zijn Schiedamse periode op tabakspijpen heeft gezet.

²⁷⁷ G.A. Schiedam, begraafboeken.

²⁷⁸ G.A. Schiedam, Ondertrouw 1 maart 1636.

²⁷⁹ G.A. Rotterdam, R.A. nr. 340/309, 16 april 1639.

²⁸⁰ G.A. Rotterdam, R.A. nr. 342/42, 14 mei 1644.

²⁸¹ G.A. Rotterdam, Notaris Jac. Delphius, nr. 391/273, 30 juni 1644.

²⁸² G.A. Rotterdam, Notaris Gerrit van der Hout, nr. 271/164, 12 augustus 1644.

²⁸³ G.A. Rotterdam, Rechterlijk archief, nr. 342-171, 8 juli 1645.

²⁸⁴ G.A. Rotterdam, nr. 669/114, Attestatie van 11 mei 1652.

Verspreidingsgebied

Het verspreidingsgebied voor de Schiedamse tabakspijpen zal vooral lokaal zijn. Ook is voor de regionale plaatsen rondom Schiedam geproduceerd.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Bon, Robbert	1644-1652	17bc
Fielers, Nicolaes	1635	17b
Plats, Marmeduyck	1644	17b
Posselwith, Thomas	1639-1644	17b
Stuwaert, Alexander	1652	17c

Summary

Only a limited number of pipe makers from Schiedam are known. They worked in Schiedam between 1635 and 1652.

Pipe makers' production waste has not been found. Similarly, there are no tobacco pipes known that can be assigned to this production centre. It can be assumed that Robbert Bon produced tobacco pipes marked with RB in Schiedam as well as in Rotterdam.

Schoonhoven

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid²⁸⁵

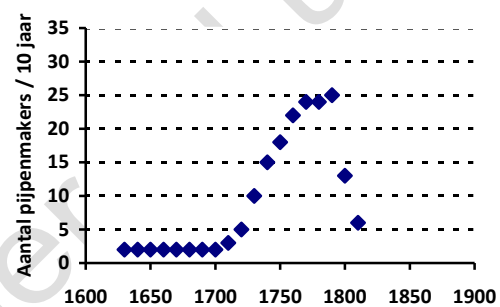
In de eerste helft van de 17de eeuw kwam de tabakspijpennijverheid in vele (west) Nederlandse steden op. Zo ook in Schoonhoven waar rond 1630 de eerste pijpenmaker actief zal zijn geweest. Deze pijpenmaker had een dusdanige positie binnen de stad Schoonhoven afgedwongen dat hij vanaf 1640 een monopolie op de productie van tabakspijpen had. Het is niet zo verwonderlijk dat ondanks dit monopolie andere pijpenmakers een graantje mee wilden pikken van het succes van deze nieuwe bedrijfstak. Zij zochten slinkse wegen om dit monopolie te omzeilen. Eén daarvan was om tabakspijpen in het nabijgelegen Willige-Langerak te produceren. Eigenaar van deze pijpenmakerij was Bastiaen Cornelisz Groeneveld. De poging van Bastiaen om zijn tabakspijpen bij Pieter Nouwels te laten bakken, mislukte. Dit ten gevolge van de monopolierechten die op dat moment in Schoonhoven in het bezit waren van Robert Bort. De door Bastiaen geproduceerde tabakspijpen werden verbeurd verklaard en Bastiaen kreeg een boete van 25 gulden. Voor Bastiaen zat er niets anders op dan zelf een oven te bouwen/beheren of om te verhuizen naar een plaats waar hij onbelemmerd tabakspijpen kon produceren en (laten) bakken. Bastiaen heeft uiteindelijk voor de tweede variant gekozen en heeft zijn carrière als pijpenmaker in Gorinchem voortgezet.

Het monopolie op de productie van tabakspijpen is tot 1649 in stand gebleven. In de tweede helft

²⁸⁵ Tenzij anders vermeld zijn de gegevens ontleend aan Van Oostveen en Kleijweg, 2009.

van de 17de eeuw zien we dat steeds meer pijpenmakers zich in deze stad gaan vestigen en zich als poorter inschrijven (onder andere in 1656 Thomans Claes Oosterhout²⁸⁶ en in 1672 Frans Andries van Oosterhout²⁸⁷). De bedrijfstak neemt in het begin van de 18de eeuw een dusdanige omvang aan dat over een organisatievorm wordt gesproken. Het duurt echter tot 1767 alvorens een pijpenmakersgilde wordt opgericht. Ruim honderd jaar nadat pijpenmakers in Gorinchem, Gouda en Leiden tot de oprichting van een gilde waren overgegaan.

Door de oprichting van het gilde probeerden de pijpenmakers ook het bakloon te verlagen en de concurrentie buiten Schoonhoven te houden.

Afbeelding 236. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Schoonhoven. Vergeleken met Gouda, waar in 1760 meer dan 300 afzonderlijke pijpenmakers actief waren, had Schoonhoven een beperkte tabakspijpennijverheid.

Voor toetreding tot het pijpenmakersgilde was het noodzakelijk dat men demonstreerde dat men tabakspijpen kon produceren (meesterproef door middel van de productie van een dozijn tabakspijpen) en dat men poorter van de stad Schoonhoven was. Daarnaast moest na een postief uitgevoerde meesterproef, entreegeld betaald worden. Een uitzonderingspositie hadden metselaars en timmerlieden. Zij mochten in de winter tabakspijpen produceren mits zij 10 stuivers aan het gilde betaalden.

Knechten werden voor tenminste 2 jaar aangenomen. Een knecht mocht alleen ontslagen worden als hij niet voldeed of als hij niet eerlijk was.

Na de inval van de Fransen op 22 januari 1795 bleef het pijpenmakersgilde naar alle waarschijnlijkheid nog enige tijd intact. Dit kan

²⁸⁶ SAHM, poorterboeken Schoonhoven 1656.

²⁸⁷ SAHM, poorterboeken Schoonhoven 1672. Frans Andriesz is in 1682 overleden. Zie Van Oostveen en Kleijweg, 2009.

worden opgemaakt uit een acte die in 1800 is opgesteld²⁸⁸. Hieruit blijkt dat 23 april 1798 het pijpenmakersgilde werd opgeheven.

In 1796 waren nog 12 pijpenmakerijen en rondom 1800 nog 14 pijpenmakerijen actief²⁸⁹.

Al met al heeft het pijpenmakersgilde in Schoonhoven een kleine 30 jaar bestaan.

Aan het begin van de 19de eeuw neemt de tabakspijpennijverheid in Schoonhoven snel af en in het tweede kwart van de 19de eeuw is dit beroep in deze stad geheel verdwenen.

Producten en typologie

Over de 17de eeuwse Schoonhovense producten en bijbehorende typologie is tot op heden weinig bekend. Vermoed wordt dat de pijpenmakers zich hebben gespecialiseerd in de goedkoopste ongemerkte producten. Uitzondering zijn 17de eeuwse pijpen die met FS gemerkt zijn en vermoedelijk in Schoonhoven vervaardigd zijn.

De 18de eeuwse productie is echter vrij goed bekend. Het blijkt dat de Schoonhovense pijpenmakers zich hadden gespecialiseerd in de tabakspijpen van de aller-goedkoopste soort. Typologisch onderscheiden deze 18de Schoonhovense producten zich niet van tabakspijpen die zijn geproduceerd in Gorinchem, Alphen, Aarlanderveen, Utrecht en Gouda.

Afbeelding 237. Schoonhovense producten uit de werkplaats van Hendrik van den Oever sr (1750-1775) en Hendrik van den Oever jr (1775-1800. Bodemvondst Amsterdam en Duivendrecht.

Wel dient opgemerkt te worden dat de Schoonhovense producten over het algemeen geen radering rondom de ketelopening hebben en dat bij sommige exemplaren de naad met een kam is afgewerkt.

²⁸⁸ SAHM, Oud Archief Schoonhoven 177, 9 december 1800.

²⁸⁹ Algemeen Rijksarchief Den Haag, verzamelcollectie 2.21.06 collectie nr. 51, Goldberg nummer 45.

Merken

Vaak zijn de Schoonhovense tabakspijpen van een reliëfversiering met bijbehorende initialen voorzien. Bekende reliëfversieringen zijn de gekroonde N, gekroonde M, gekroonde IG, eiermand en de gekroonde vis (eventueel boven 3 golfjes).

Afbeelding 238. Kenmerkende versieringsmotieven uit Schoonhoven bestaande uit de gekroonde N en gekroonde IG. Producten van Andries Kulinck (AKL) en Arnoldus Murk (ANM). Datering 1780-1800. Bodemvondst Rotterdam en onbekende vindplaats.

Ten aanzien van het gebruik van initialen geldt dat het gilde geen beperkingen oplegde om imitaties van merken uit andere productiecentra te voorkomen. Wel gold dat de pijpenmaker een merk moest kiezen welke overeen kwam met de initialen van zijn naam. Mocht dit leiden tot een dubbeling van merken binnen Schoonhoven dan moest de nieuwe pijpenmaker een aanvullend onderscheidingsteken toepassen. Op deze manier zijn de merken GVD en GVDR ontstaan die staan voor Gerrit van Duuren sr respectievelijk Gerrit van Duuren jr.

Afbeelding 239. Een tabakspijp van een voorsnog onbekende Schoonhovense pijpenmaker van rond het midden van de 18de eeuw. Op de linkerkzijde het gekroonde wapen van Rotterdam met initialen DDV. Op de rechterzijde de voor Schoonhoven karakteristieke 3 punten.

Kenmerkend voor de Schoonhovense productie van rond het midden van de 18de eeuw zijn een drietal stippen die op de rechterzijde van de ketel zijn aangebracht. Een versieringswijze die we op zeer beperkte schaal ook uit Gorinchem kennen.

Afbeelding 240. Een tabakspijp geproduceerd door Nicolaes Bakker waarop zijn volledige naam is aangebracht. Datering tabakspijp rond het midden van de 18de eeuw.

Een ander kenmerkende versieringswijze bestaat uit een volledige naam van de pijpenmaker die op de tabakspijp is aangebracht. Alleen uit Utrecht kennen we deze versieringswijze van voormalige Schoonhovense pijpenmakers die naar Utrecht zijn verhuisd.

Verspreidingsgebied

Voor het verspreidingsgebied van de Schoonhovense tabakspijpen zijn we aangewezen op archeologische vondsten. Hieruit blijkt dat de Schoonhovense producten in eerste instantie naar de regio Utrecht en de regio Den Haag zijn verhandeld. Later wanneer in Utrecht een significante pijpennijverheid ontstaat, wordt dit afzetgebied kleiner en verplaatst het belangrijkste afzetgebied zich naar de regio Rotterdam, Zeeland en de Zuidelijke Nederlanden.

Het lijkt er op dat verwijzingen naar deze voor Schoonhoven zo prominente afzetgebieden ook als versiering op de tabakspijp voorkomen. Zo kennen we exemplaren met de ooievaar (Den Haag), wapen van Utrecht, wapen van Rotterdam, wapen van Zeeland en het wapen van de Zuidelijke Nederlanden.

Afbeelding 241. Tweetal Schoonhovense tabakspijpen waarbij het versieringsmotief geënt is op het potentiële afzetgebied. Producten van Cornelis Huijvenaar (1770-1790) en Gerrit van Duuren (1750-1775).

Als bijzonderheid valt te vermelden dat in 1804 de export van Schoonhovense tabakspijpen naar het eiland San Domingo komt te vervallen. Dit vanwege de opstand van de eilandbewoners tegen het Franse regime.

Afbeelding 242. Een Schoonhovense tabakspijp versierd met de wapens van Zeeland en de Zuidelijke Nederlanden. Een product van G.H.L. Hilligers (1770-1800).

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Bakker, Dionys	1792	18d
Bakker, Nicolaes	1754-1770	18bcd
Berg, Alexander van	1720	18a
Bort, Robbert	1640-1643	17b
Breur, D.C.	1680	17d
Claasz, Govet	1644-1659	17bc

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Dort, Pieter van	1787-1793	18d
Duuren, Dirk van	1785-1793	18d
Duuren, Gerrit van (de oude)	1756-1776	18bcd
Duuren, Gerrit van (de jonge)	1780-1791	18cd
Duuren, Gerrit van (de jonge jr.)	1814	19a
Genderen, Jacobus van		18ab
Genderen, Jacobus van (de jonge)	1787-1791	18cd
Genderen, Jan van	1769-1783	18cd
Gederen, Machiel van	1756-1770	18bcd
Genderen, Willem van		18cd
Gillisz, Hendrick	1672	17cd
Groeneveld, Bastiaan Cornelisz	In 1640 werkzaam en woonachtig in Willige-Langerak. Daarna verhuisd naar Gorinchem	
Heumen, Gijsbert van	1769-1789	18bcd
Hilligers, G.H.L.	1788	18cd
Hoog, Hendrik de		18cd
Hoog, Huibert de	1773-1791	18cd
Hoog, Jan de	1813	18d-19a
Hoogendijk, Arie	1787-1792	18d
Hoogendijk, Joris	1779	18bcd
Huijvenaar, Anthoni		19a
Huijvenaar, Cornelis sr.	1788	18cd-19a
Huijvenaar, Cornelis jr.		18d-19a
Huijvenaar, Jacobus	1787-1796	18cd
Huijvenaar, Johannes Franciscus	1787-1796	18cd
Huijvenaar, Laurens	1788-1793	18cd
Huijvenaar, Laurens jr		18d-19a
Koomen, Klaas van		18cd
Koomen, Nikolaas van		18cd
Koomen, Nikolaas van jr.		18cd
Kulick, Andries	1788-1793	18d

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Kulick, Stoffel Andreisz	1793	18d
Lamoré, Andrianus		19a
Lamoré, Hannes	1788-1793	18cd
Lamoré, Jan	1787-1793	18cd-19a
Leeuw, Pieter de	1733-1780	18bcd
Murk, Arnoldus	1788	18d
Murk, Jacobus		18cd
Murk, Jacobus jr.		18d-19a
Murk, Johannes Laurentius		18d
Murk, Joannes	1787-1791	18cd
Murk, Johannes Petrusz.		18d
Murk, Koenraad		18cd
Murk, Koenraad Willemsz		18cd
Murk, Petrus/Pieter	1776	18cd
Murk, Theodorus	1812-1815	19a
Oever, Hendrik van den	1774-1790	18cd
Oosterhout, Frans Andries	1672-1688	17cd
Oosterhout, Machiel van	1767-1774	18bc
Oosterhout, Machiel jr.		18cd
Oosterhout, Thomas Claes	1656	17c
Peeks, Joseph		18bc
Plaet, Abraham Jansz van der	1690	17d
Renalts, Willem	1631-1633	17b
Rogman, Jan		18bc
Santen, Jan Hendrik van		18cd
Seton, Jan Jansz	1784-1793	18cd
Seton, Pieter	1782-1793	18cd
Smit, Leendert		18cd
Vliet, Pieter van		18bc
Waals, Frans	1672	17c
Walter, Nikolaas	1790-1793	18d
Westdijk, Gerrit van		18bd

Summary

The first tobacco pipe maker settled in Schoonhoven around 1630. This pipe maker had such a good position in the city that he could enforce a monopoly on the production of tobacco

pipes. Attempts to circumvent this monopoly in 1640 by a pipe maker from the neighbouring Willege-Langerak were not successful. He was convicted and chose to continue his career in Gorinchem. The monopoly on the production of tobacco pipes remained in position until 1649. After that we see that the number of pipe makers in Schoonhoven gradually increases. In the early 18th century an attempt was made to unite the pipe makers in a guild. This attempt failed. In 1767 the next attempt succeeded and resulted in the Schoonhoven pipe makers' guild. It existed until 1798.

Not much is known of 17th century production. The 18th century production however is well known. The Schoonhoven tobacco pipe makers specialized in cheap tobacco pipes. Typologically these products do not differ from tobacco pipes produced in Gorinchem, Alphen, Aarlanderveen, Utrecht and Gouda.

The 18th century Schoonhoven tobacco pipes have relief decoration with initials. Well known relief decorations are the crowned M, the crowned N, the crowned IG, the egg basket and the crowned fish (most of the time above 3 waves).

Regarding the use of initials the guild had no restrictions to avoid imitations of initials (or marks) of other production centres. The pipe maker had to use a letter combination which represents the initials of his name. Should this lead to the doubling of a mark, the new pipe maker had to use an extra distinguishing letter in his mark.

Three dots on the right side of the bowl characterize Schoonhoven pipes in the middle of the 18th century; a decoration method that was, on a limited scale, also used in the neighbouring city of Gorinchem.

Another characteristic decoration method is the use of the full name of the pipe maker on the bowl of the pipe. Only former Schoonhoven pipe makers, who moved to Utrecht, used this type of decoration.

For the distribution of Schoonhoven tobacco pipes we rely on archaeological finds. They show that the early 18th century products are traded to the region Utrecht and The Hague. Later, when the Utrecht pipe makers had a significant production, many pipes were sold in Rotterdam, Zeeland and the Southern Netherlands. To promote the sales in other regions, pipes bearing the coat of arms of that city or region, i.e. coat of

arms of The Hague (stork), Utrecht, Rotterdam, Zeeland and the Southern Netherlands (double headed eagle) are known.

's-Gravenhage

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid

Vooralsnog kennen we uit 's-Gravenhage slechts twee namen van pijpenmakers die beiden rondom 1650 actief zijn geweest. Het betreft de pijpenmakers Pieter de Bruijn²⁹⁰ en Jacob Westerbaen²⁹¹. Van laatstgenoemde pijpenmaker is bekend dat hij in 1650 een leerlingencontract aan gaat met zowel Thomas Enderton²⁹² als met Jan Jansz van Hogenberch²⁹³. Gezien de twee dagen tijdsverschil die tussen beide contracten zit, lijkt het er op dat hier sprake is van de oprichting van een pijpenmakerij.

Met Enderton wordt afgesproken dat hij voor twee jaar in de leer komt bij Westerbaen. Hierbij moet Thomas beloven dat hij zijn meester trouw blijft en dat hij zichzelf niet bij een ander aanbiedt. Het salaris dat Thomas ontvangt bedraagt voor ieder gros pijpen dat hij rolt, 5 duiten en voor ieder gros pijpen dat hij kast, twee stuivers.

Ook Jan Jansz Hogenberch gaat met de pijpenmaker Jacob Wersterbaen een contract voor twee jaar aan. Vermeldenswaardig is dat zijn salaris aan zijn vader wordt uitbetaald en dit

²⁹⁰ Duco, 1981, p. 199 en 329.

²⁹¹ Duco, 1981, p. 199. Het is vooralsnog onduidelijk wat het eventuele verband is tussen deze pijpenmaker en de beroemde Haagse dichter Jacob Westerbaen, heer van Brantwijck-en-Ghybelant (1599-1670). Naast dichter is deze persoon tevens arts en predikant van beroep geweest.

²⁹² G.A. Den Haag, notaris J.P. Timmer, nr. 160/182, 10 mei 1650.

²⁹³ G.A. Den Haag, notaris J.P. Timmer, nr. 160/185 en 160/233, 12 mei 1650.

bedraagt 6 stuivers per week en zondagsgeld van één stuiver.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit 's-Gravenhage geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van pijpenmakers bekend.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven, het vooralsnog niet mogelijk is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Afbeelding 243. Een vroege tabakspijp die gevonden is in Den Haag en op de steel het merk PM binnen twee punten draagt²⁹⁴. Hielmerk een gestileerde roos. Productiecentrum onbekend. Datering 1610-1630.

Merken

Het is onbekend of in 's-Gravenhage merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de archivalia die handelen over de Haagse tabakspijpennijverheid, wordt aangenomen dat de pijpenmakers uit deze stad voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Vooralsnog zijn twee namen van pijpenmakers uit deze plaats bekend:

²⁹⁴ Het merk PM tussen twee punten is ook bekend als hielmerk. Het betreft een bodemvondst uit Vlaardingen. Het hielmerk op deze pijp is tevens bekend op een bodemvondst uit Gouda.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Bruijn, Pieter de		17bc
Westerbaen, Jacob	1650	17bc

Summary

The names of two tobacco pipe makers are known from The Hague. They worked in this city in and around 1650 and produced their pipes probably only for the local market. Pipe makers' production waste has not been found and there are no tobacco pipes that can be assigned to this centre.

's-Hertogenbosch

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

Over de eventuele 17de en 18de eeuwse tabakspijpenijverheid in Den Bosch is tot op heden vrij weinig bekend. Er zijn aanwijzingen dat de bekende Rotterdamse pijpenmaker Robbert Bon in 1629 in Den Bosch actief is geweest²⁹⁵. De meest uitgebreide gegevens zijn bekend uit de 19de eeuw.

In 's-Hertogenbosch werd in 1810 door Leonardus Eras²⁹⁶ en J. N. Coolen een pijpenfabriek in het Aert Aben Gasthuis op het Ortheneinde opgericht²⁹⁷.

Afbeelding 244. Advertentie n.a.v. de oprichting van de Potten- en Pijpenfabriek van L. Eras en J.N. Coolen. *Journal du Département des Bouches du Rhin*, 12/10/1810.

NB. NB. L. ERAS en J. N. COOLEN in Compagnie te 's-Hertogenbosch, maken bekend, dat zij hebben opgericht een NB. POTTEN en PIJPFABRIJK, als waar te bekomen zijn alle foorten van fijne en grove Pijpen, alsmede grove aarden Potten en zoo genaamd Frankfortsch Aardenwerk; alles tot een civile prijs.

²⁹⁵ www.bedrijfshistorierotterdam.nl/tabakspijpmaker/naslag

²⁹⁶ Eras is in 1774 in 's-Hertogenbosch geboren. Hij was getrouwd met Joanna Maria van Gils. Eras is op 6 mei 1864 overleden. Uit het huwelijk tussen Leonardus Eras en Joanna Maria van Gils zijn 7 kinderen geboren: Joannes (22-01-1798: Helvoirt), Carolus (28-05-1799: Helvoirt); Arnoldus (21-03-1801: 's-Hertogenbosch); Maria Magdalena (28-08-1803: 's-Hertogenbosch); Jacoba (8-06-1805: 's-Hertogenbosch); Franciscus (06-07-1807: 's-Hertogenbosch); Antonius (17-04-1809: 's-Hertogenbosch).

²⁹⁷ Bij het verzoek voor het oprichten van een pijpenfabriek in 's-Hertogenbosch melden zij dat zij niemand benadelen omdat op dat moment geen pijpen- en aardewerkfabriek in de staat was gevestigd. In het antwoord van het stadsbestuur wordt dit bevestigd en gaan zij ten aanzien van het aardewerk zelfs ten onrechte verder en spreken zij van: "une fabrique de pipes et potteries n'a jamais existée dans cette ville".

De pijpenfabriek draait goed en reeds hetzelfde jaar heeft de fabriek 48 werknemers en jonge leerlingen in dienst²⁹⁸. Vanaf september 1811 is Eras de enige eigenaar²⁹⁹. Aanleiding voor het oprichten van de fabriek in 's-Hertogenbosch was de instelling van de tollinie langs de Waal die op 1 mei 1810 werd opgericht³⁰⁰. Hierdoor werd de handel tussen de Noordelijke Nederlanden en het zuidelijke deel, dat tot het Franse Keizerrijk behoorde, belemmerd. De tollinie bleef aanvankelijk ook in stand toen de rest van Nederland onder Frans bestuur gebracht was.

Afbeelding 245. De locatie, Orthenstraat 53, waar de voormalige pijpenfabriek van Eras gevestigd was (foto zomer 2008).

In 1816 heeft het bedrijf nog 29 werknemers. Door de opheffing van de tollinie in 1811 is de concurrentie voor Eras zwaar. Eras vraagt dan

om geen rechten meer te hoeven betalen op de Friese turf voor de oven³⁰¹. Door de opheffing van de tollinie komen Goudse en Gorinchemse pijpen weer naar het zuiden. Eras kan zich hier alleen tegen wapenen door goedkoper te produceren³⁰². Aanvankelijk liggen de lonen in

²⁹⁸ Hurk, 1983, p. 60.

²⁹⁹ Herwijnen, 1985, p. 3.

³⁰⁰ *Bulletin des Lois* 284. Décret Impérial conyenant Organisation du Département Bouches-du-Rhin, et des arrondissements réunis au Department des Deux-Nèthes, 22 avril 1810. - Code Organique de la Hollande, Sénatus-consulte du 26 avril 1810, art. 29.

³⁰¹ Hurk, 1983a, p. 233.

³⁰² *Het gemiddelde dagloon voor een volwassen mannelijke pijpenmaker bedroeg in 's-Hertogenbosch in 1816: 65 tot 70*

's-Hertogenbosch ook daadwerkelijk lager dan in Gouda. Dit is in lijn met de algemene verschillen in daglonen voor ambachtslieden tussen Zuid-Holland en Brabant³⁰³. Echter in 1841 is het loon van de pijpenmakers in Gouda onder het loon in 's-Hertogenbosch gezakt³⁰⁴. Het aantal werknemers van Eras neemt in de eerste helft van de 19de eeuw gestaag af en daalt in 1848 naar 13 en in 1851 naar een dieptepunt van 8 werknemers. Als oorzaak wordt genoemd de grote invoer van pijpen en de grote concurrentie hier ten lande en de heffing op brandstoffen. Daarna stijgt het aantal werknemers weer. Berekening van de omvang van de productie in 1848 leert dat de fabriek dan zo'n 150 gros per week produceert³⁰⁵. Dit zou neerkomen, afhankelijk van de winterstop, op ongeveer een miljoen pijpen per jaar.

In de periode 1851-1863 wisselen gunstige en minder gunstige jaren elkaar af. Tot 1860 heeft het bedrijf gemiddeld 16 werknemers. Vanaf 1861 zijn dit er 10. In 1864 overlijdt Eras op een leeftijd van meer dan negentig jaar. Daarna worden er in 's-Hertogenbosch geen pijpen meer vervaardigd³⁰⁶. Wel handelt de weduwe Eras nog enige tijd in pijpen³⁰⁷.

Afbeelding 246. Merkvignet zoals gebruikt door Leonardus Eras uit 's-Hertogenbosch.

cent, terwijl dit in Gouda gemiddeld op 82 cent lag. De spreiding van de lonen was in Gouda groter, verband houdende met de grotere variatie in type pijpen. Zo werd een kaster die 29 duims pijpen maakte veel hoger betaald.

³⁰³ Meere, 1980, p. 358-359.

³⁰⁴ Wit, 2004, p. 112: Loon Gouda f 3,- (inclusief winterstop). Herwijnen, 1985, p. 4: dagloon 's-Hertogenbosch: 75 cent.

³⁰⁵ Duco, 1978, p. 1.

³⁰⁶ Herwijnen, 1985, p. 5.

³⁰⁷ Engelen, 1985, p. 41.

In 1819 wordt ook het bedrijf van N. J. Crefour in de legger genoemd. Daarna wordt dit bedrijf niet meer vermeld.

In 1849 vestigt de uit Gouda afkomstige pijpenmaker Teunis van Eyk zich in 's-Hertogenbosch. Deze pijpenmaker werkt voor F.S. Sparnaaij, een Goudse pijpenmaker en tevens in Rotterdam gevestigde handelaar³⁰⁸. Deze handelaar liet ook in Broek, nabij Gouda pijpen vervaardigen³⁰⁹. De pijpenmakers in zowel Broek als in 's-Hertogenbosch waren knechten van Sparnaaij. Op deze wijze probeert Sparnaaij, in zijn rol van handelaar de gildereglementen te omzeilen³¹⁰. De merken die door van Eyk worden gezet lijken heel veel op Goudse merken. Er is hier dus sprake van een duidelijk geval van fraude. De commissarissen van het Goudse Gilde nemen deze kwestie hoog op. Omdat het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch verzuimd heeft de merken in Den Haag in de legger te laten inschrijven wordt de toestemming ingetrokken. Ook in tweede instantie krijgt van Eyk geen toestemming om het merendeel van de door hem gewenste merken te zetten. In 1851 is het bedrijf uit 's-Hertogenbosch verdwenen en blijft alleen het bedrijf van Eras in productie³¹¹. De kwestie rond het bedrijf van van Eyk is de aanleiding voor de vernieuwing van de legger in 1850. Als nieuwe regel wordt bepaald, dat voordat een gemeente toestemming geeft voor het gebruik van een merk, eerst getoetst moet worden aan de legger³¹².

Voor de afzet van pijpen in de omgeving van 's-Hertogenbosch waren ook de transportkosten van belang. De prijs van de Goudse pijpen was daardoor hoger dan lokaal vervaardigde producten. Transportkosten van Gouda naar 's-Hertogenbosch zijn niet gevonden, maar kunnen ingeschat worden op basis van bijvoorbeeld de transportkosten van Gouda naar Breda. Deze

³⁰⁸ Stam, 2010, p. 21-26.

³⁰⁹ Ook B. van der Maas had in 1854 een vestiging in Broek. Zie J. van Oostveen: http://www.xs4all/~kleipijp/kleipijp_Merk_17.

³¹⁰ Ook heeft Sparnaaij geprobeerd om in Alphen en Waddinxveen pijpen te laten maken. Zie Van der Meulen, 1990, p. 207 en Van der Meulen, 1986, p. 54.

³¹¹ Duco, 1978, p. 4, gaat er van uit dat Eras in 1851 gestopt is met zijn pijpenmakerij. Dat is niet juist. Eras heeft tot 1864 pijpen geproduceerd.

³¹² In Duco, 2003, p. 56 en 57 is een veel uitvoeriger beschrijving van deze kwestie opgenomen.

bedroegen in de eerste helft van de 19de eeuw voor een ton van 20 gros ongeveer 80 cent en voor een mandje van 1 gros 25 cent. Bij een gemiddelde prijs van een gros van minder dan fl.1,50 zijn deze transportkosten mede bepalend voor de afzetmogelijkheden³¹³.

Afbeelding 247. Een geheel versierde tabakspijp voorzien van het wapen van Den Bosch en in het tekstlint de naam van de fabrikant: Leonardus Eras. Merk KIP.

Eras was voor de Goudse pijpennijverheid een belangrijke concurrent. Vooral in het eerste kwart van de 19de eeuw was Eras met een geschatte productie van rond de twee miljoen pijpen, de lagere productiekosten, het zetten van Goudse merken en een kwalitatief magerder product niet alleen een concurrent, maar brachten de pijpen van Eras ook het Goudse product in diskrediet. Na 1818 was Eras bovendien, door het benutten van het Bossche bijmerk, niet meer door de

³¹³ Horlings, 1995, p. 84. Horlings veronderstelt dat de binnenlandse vrachtlonen parallel lopen met de vrachtlonen voor de Rijnvaart, die na 1830 sterk dalen. Voor het vervoer van pijpen binnenslands is geen aanwijzing gevonden dat een daling heeft plaatsgevonden.

Goudse commissarissen van het gewezen gilde aan te pakken.

Producten en typologie

De kwaliteit van de pijpen van Eras is duidelijk slechter dan de Goudse equivalenten. De vorm is plomper en de afwerking minder³¹⁴. Een bekend product van Eras is de reliëfpijp met het gekroonde wapen van 's-Hertogenbosch dat aan beide zijden vastgehouden wordt door wildemannen met op de achterzijde een tekstlint met Leonardus Eras.

Merken

Eras zet een aantal Goudse merken, waaronder een aantal gerenommeerde merken: B, H, AB, FP, WS, KIP, KVD, 66, de ton en de lelie, alle gekroond³¹⁵. Hij zet als bijmerk het Bossche wapen of een schild met een verticale balk. Op veel pijpen staat op de zijkant van de hiel ook de S, wat in Gouda voor 'slegte' (gewone) pijpen staat³¹⁶. Uit een pijpenstort van Eras blijkt dat hij ook de merken: de hond, D, N, TS, de gekroonde 6, de gekroonde 36 en de gekroonde 69 heeft gezet, die niet in de nationale merken legger van december 1818 zijn opgenomen en derhalve niet legaal waren.

Afbeelding 248. Bijmerk het Bossche wapenschild zoals op ovoïde tabakspijpen door Bossche pijpenmakers werd toegepast.

Over het zetten van de Goudse merken door Eras ontstaat in 1817 de nodige correspondentie tussen het Goudse gemeentebestuur en de Bossche rechtbank. Vermoedelijk is het niet tot een rechtszaak gekomen doordat de bescherming van het merk tot Holland beperkt was en de wet van 22 Germinal, an XI op het

³¹⁴ Hurk, 1983, p. 62 en 64.

³¹⁵ Van der Meulen, 1985, p. 43.

³¹⁶ Hurk, 1983, p. 62.

merkenrecht onvoldoende bescherming bood aan de Goudse pijpenmakers³¹⁷.

Ook Crefour zet voor het merendeel Goudse merken die op dat moment in Gouda in gebruik zijn, waaronder een aantal befaamde merken: AB, FP, WS, 6, 66, 77, alle gekroond, alsmede de toelast (ton) en de lelie. Het merk FP is dan in Gouda vacant³¹⁸. Dezelfde merken worden door Eras gezet. Het is dan ook de vraag of Crefour voor Eras werkte.

Verspreidingsgebied

De afzet van het Bossche product was beperkt tot de zuidelijke provincies en delen van België. Zo is bijvoorbeeld een reliëfpijp met het wapen van 's-Hertogenbosch van Eras teruggevonden bij opgravingen in Eindhoven³¹⁹.

Pijpenmakers

Vanuit 's-Hertogenbosch is één pijpenmaker en één pijpenfabriek bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Bon, Robbert	1629	17b
Eras, L. en J.N. Coolen	1810-1811	19a
Eras, L.	1811-1863	19abc

Summary

In 's-Hertogenbosch pipe production took place between 1810 and 1864. The most important pipe maker was Leonardus Eras, who produced pipes during the whole mentioned period. The pipe maker Crefour probably produced pipes for Eras around 1819. Between 1849 and 1851 Teunis van Eyk, a pipe maker who worked for Sparnaay in Gouda, produced pipes in 's-Hertogenbosch to avoid the strict rules of the Gouda guild (fraud).

The pipes produced by Eras were of less good quality than those of Gouda. Eras used at least 17 different heel marks. Eras's pipes were traded

³¹⁷ Hurk, 1983, p. 61. Omdat deze kwestie zich voor de totstandkoming van de legger, in december 1818, afspeelt kan het argument van Duco, in Duco, 2003, p. 50, niet kloppen. Duco geeft aan dat Eras vermoedelijk niet vervolgd is omdat deze het Bossche bijmerk plaatste. Zie ook Kamphuisen, 1966, p. 36.

³¹⁸ Van der Meulen, 1985, blz. 43.

³¹⁹ Bogers, 2010, p. 51.

in the southern Dutch provinces and in parts of Belgium.

Sneek

Beknopte geschiedenis tabakspijpennijverheid

Net zoals in meerdere Friese steden zijn ook in Sneek, zij het op beperkte schaal, tabakspijpen geproduceerd. Vooral nog zijn twee pijpenmakers bij naam bekend.

Tjepke Claeses³²⁰ koopt in mei 1719 van Jorrijt Siderius voor 250 goudguldens het huis dat hij reeds als huurder bewoonde. In de schuur van dit pand blijkt bij de verkoop namelijk een pijpenmakerij gehuisvest te zijn. Het is onbekend of Tjepke dit bedrijf zelf heeft opgezet of dat hij het van een voorganger heeft overgenomen. Feit is dat hij de pijpenbakkerij moet opheffen en alles in de oorspronkelijke staat moet herstellen. Mogelijk is dit de reden dat hij later samen met zijn vrouw Achien Indes een huis op het Zuidend voor 230 goudguldens koopt. Dit pand was eigendom van Tjerk Freerks. In de acte staat hij als mr. Piepbacker vermeld.

De tweede pijpenmakers die we uit deze stad kennen is Booy Ypes. Deze pijpenmaker is op 24 oktober 1808 overleden en laat een vrouw en zes kinderen achter³²¹.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit Sneek geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend³²².

³²⁰ Gegevens over Tjepkes Claesses zijn ontleend aan Van der Meulen, 2005, p. 1712.

³²¹ Doop-, Trouw-, Begraaf- en Lidmaatboeken Herv. gem. Sneek, begraafboek 1767-1812.

³²² Voor een vondstcomplex uit Sneek zie Ufkes e.a., 2008. Binnen dit vondstcomplex konden echter geen tabakspijpen met productiecentrum Sneek herkend worden.

Op basis van de kennis die is vergaard in andere kleine productiecentra, wordt verondersteld dat de Sneker pijpenmaker zich hebben gespecialiseerd in de aller-goedkoopste ongemerkte tabakspijpen.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven, het voornamelijk niet mogelijk is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Merken

Het is onbekend of in Sneek merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de archivalia die handelen over de Sneker tabakspijpenindustrie, wordt aangenomen dat de pijpenmakers uit deze stad voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Voornamelijk zijn twee namen van pijpenmakers uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Booy, Ypes	1808	18d-19a
Claeses, Tjepke	1719	18a

Summary

In the beginning of the 18th and in the beginning of the 19th century there was a small pipe production in Sneek. Only two names of pipe makers are known; one from 1719, Tjepke Claeses, and one from 1808, Booy Ypes.

Pipe makers' production waste has not been found. Similarly, there are no tobacco pipes known that can be assigned to this production centre.

Stevensweert

Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid

Wanneer de vervaardiging van pijpen in Stevensweert precies begonnen is, is onduidelijk.³²³ De enige bekende pijpenmakers uit Stevensweert zijn Peter Hölzenspies³²⁴ die afkomstig was uit het Westerwald (Grenzhausen) en zijn zoon Jacob³²⁵. Peter Hölzenspies is rond 1813³²⁶ naar Nederland verhuisd en was eerst werkzaam bij Lenssen in Venlo en later bij Ritzen in Maaseik.

Uit de kerkrekening 1820-1821 van de Nederlands Hervormde Gemeente te Stevensweert blijkt dat Peter Hölzenspies buiten de Veldpoort een oven heeft gemaakt voor Duitse klei voor het bakken van pijpen³²⁷. Hölzenspies was toen echter vermoedelijk nog werkzaam bij Ritzen in het naastgelegen Maaseik. Hij verlaat Maaseik in 1831³²⁸.

In 1832 wordt Hölzenspies genoemd als "*Faiseur des pipes à fumer avec un domestique*". Het bedrijf van Hölzenspies blijft een klein bedrijf met een aantal meewerkende familieleden en enkele werknemers (maximaal 9 in de periode 1843-

³²³ Zie voor een meer volledige beschrijving: Engelen, 1982, p. 10-14 en Engelen, 1985, p. 16-20.

³²⁴ Geboren op 24 augustus 1790 in Grenzhausen en overleden op 6 mei 1860 in Stevensweert. *Vriendelijke mededeling M. Jongmans-Hölzenspies*.

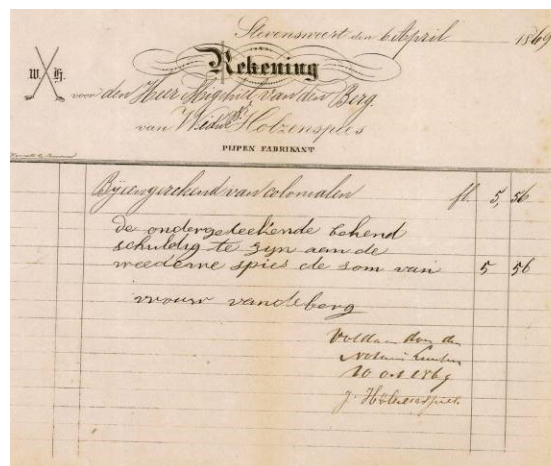
³²⁵ Geboren op 11 juli 1816 in Venlo en overleden op 20 februari 1900 in Stevensweert. *Jacob was getrouwd met Anna Jacobina Zeijner (geboren 8 augustus 1817). Vriendelijke mededeling M. Jongmans-Hölzenspies*.

³²⁶ *Vriendelijke mededeling M. Jongmans-Hölzenspies*.

³²⁷ Engelen, 1982, p. 10. Engelen baseert zich hiervoor op een artikel van G. C. Helbers in *Die Goude van 1949*.

³²⁸ Rutten, 1989, p.102-106.

1849). In 1834 bedraagt de productie ca 100.000 pijpen. Deze stijgt in 1843 naar ca 580.000 stuks om in 1848 weer te dalen naar 430.000 stuks. In 1860 overlijdt Peter Hölzenspies. Zijn zoon Jacob neemt het bedrijf over. In 1879 is het doek voor de pijpenmakerij in Stevensweert definitief gevallen.

Afbeelding 249. Briefhoofd van Hölzenspies zoals door de weduwe in 1869 werd gebruikt.

Producten en typologie

De prijzen van de pijpen liggen laag: in 1834 wordt $\frac{1}{7}$ deel verkocht voor 2 Franc en 32 centimes en $\frac{6}{7}$ deel voor 1 Franc en 3 centimes. Ook het loon ligt laag: in 1858 op 30 tot 40 cent per dag. Dit is lager dan in Venlo en zelfs lager dan in Roermond.

Uit dit alles kan worden opgemaakt dat Hölzenspies hoofdzakelijk kortere groffe pijpen heeft vervaardigd en niet concurrerend was voor Gouda. Een pijp van Hölzenspies die in Born gevonden is heeft een wat uitgezakt ovoïde model en heeft als zijmerk een imitatie van het Goudse wapen³²⁹. Andere pijpen die mogelijk door de familie Hölzenspies zijn vervaardigd zijn niet bekend. Er is geen productieafval van deze pijpenmaker bekend.

Merken

Hölzenspies zet als merk de letter K. Andere merken van deze pijpenmaker zijn niet bekend.

Verspreidingsgebied

Al in 1834 wordt Willem, de oudste zoon van Peter Hölzenspies, genoemd als kramer in de regio, met aarden tabakspijpen in gemeenten van

³²⁹ Engelen, 1985, p. 16.

de 6de rang. Vermoedelijk had hij zijn afzet grotendeels in Brabant en deels in België.

Pijpenmakers

Vooralsnog zijn twee namen van pijpenmakers uit deze plaats bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Hölzenspies, Jacob	1860-1879	18cd
Hölzenspies, Peter	1821-1860	19bcd

Summary

Between 1821-1879 Peter Hölzenspies and his son Jacob produced pipes in Stevensweert. They produced rather simple ovoid pipes, marked with K. The distribution of their pipes was in Noord-Brabant and a part of Belgium. Pipe makers' production waste has not been found.

Not for commercial use

Tholen

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Dyer, zoon van Richard	1638	17b

Summary

The name of a single tobacco pipe maker is known from Tholen. The archival source dates from 1638.

Pipe makers' production waste has not been found. Similarly, there are no tobacco pipes known that can be assigned to this production centre.

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

Vooralsnog kennen we één archivalische vermelding van een pijpenmaker uit Tholen. Het betreft een zoon van Richard Dyer die in 1638 in Bergen op Zoom in het huwelijk treedt³³⁰. Nadere gegevens omtrent de tabakspijpenproductie in Tholen, zijn niet bekend.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit Tholen geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegeschreven, het vooralsnog niet mogelijk is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Merken

Het is onbekend of in Tholen merken op tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de archivalia die handelen over de Tholense tabakspijpenijverheid, wordt aangenomen dat de pijpenmaker(s) uit deze stad voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Vooralsnog is één pijpenmaker uit Tholen bekend:

³³⁰ Duco, 1981, p. 233.

Utrecht

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid

De Utrechtse pijpenijverheid moet zo rond het midden van de 17de eeuw zijn ontstaan. De vroegste archivalische vermelding is uit 1651. In dat jaar verkoopt de “tobackspijpmaker” Jan Willemsz. Vlack zijn huis aan de Catharijnestraat³³¹. Er zijn indicaties dat voor deze vermelding uit 1651, tabakspijpen in Utrecht zijn geproduceerd. Dit wordt onder andere vermoed op basis van bodemvondsten. Daarnaast waren er veel Engelsen in Utrecht woonachtig.

Afbeelding 250. Een voor Utrecht karakteristieke dubbelconische kleipijp uit het eerste kwart van de 17de eeuw. Opvallend is dat dit type met enige regelmaat in Utrecht wordt aangetroffen. Mogelijk een lokaal product.

Het merendeel van de pijpenmakers vestigde zich in het gerecht Lauwerecht, ten noorden van de stad Utrecht. Sinds de middeleeuwen waren hier pottenbakkers gevestigd. Dientengevolge was er genoeg gelegenheid om tabakspijpen te (laten) bakken. Bijkomstig voordeel was dat men zich in in Lauwerecht vrij kon vestigen en men

³³¹ Tenzij anders vermeldt zijn de historische gegevens ontleend aan Smiesing, 1988.

zich kon verenigen via het tabaksverkopersgilde³³².

Archiefonderzoek heeft aangetoond dat in de 18de eeuw, diverse Schoonhovense pijpenmakers van deze vrijheid gebruik hebben gemaakt.

Afbeelding 251. Lauwerecht, de locatie aan de Vecht waar de Utrechtse pijpenmakers waren gevestigd.

Afbeelding 252. Weerdsuis gezien naar de binnenstad. Buiten de Weerdpoort t.h.v. de Weerdsluis waren de brandgevaarlijke beroepen zoals pijpenmakerijen, gevestigd.

Afbeelding 253. Een met loodglazuur bedekte Utrechtse tabakspijp. Datering 1650-1675. Bodemvondst Lauwerecht.

Om de Utrechtse producten te beschermen, vroegen de Utrechtse pijpenmakers in 1662 aan de vroedschap om de verkoop van tabakspijpen langs de deuren tegen te gaan. Dit verzoek werd gehonoreerd. Bovendien was het alleen

³³² Het tabaksverkopersgilde werd op 23 februari 1657 opgericht en heeft tot 1798 bestaan. Bij de oprichting van dit gilde waren er reeds 80 leden. Duco, 1981, p.234.

toegestaan om tabakspijpen van buiten de stad op voorgeschreven marktdagen te verhandelen. In de 18de eeuw worden de protectionistische maatregelen uitgebreid. In 1741 wordt door de pijpenmakers een verzoek ingediend om belasting te heffen op tabakspijpen die buiten de provincie Utrecht zijn geproduceerd. Dit verzoek werd afgewezen. Toen echter in 1752 bleek dat Holland belasting ging heffen op producten die buiten deze provincie waren vervaardigd dienden de Utrechtse pijpenmakers opnieuw een verzoek in. De Staten van Utrecht honoreerden dit verzoek en diensgevolge werden er vanaf dat moment drie stuivers belasting op korte groffe pijpen geheven die buiten de provincie Utrecht waren gebakken.

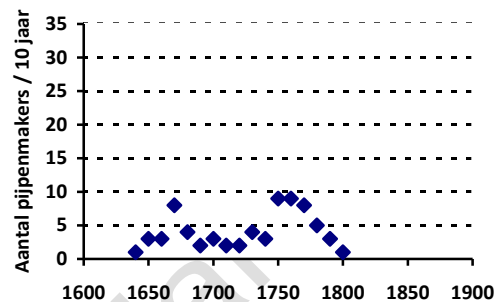

Afbeelding 254. Gezicht over de Vecht richting de binnenstad. Aan de linkerzijde de oostzijde van de Vecht: Lauwerecht

Afbeelding 255. Goudse bijmerk op een pijp van de Utrechts pijpenmaker Joseph Peeks

In 1739/1740 hebben de Goudse pijpenmakers een octrooi van de Staten van Holland en West-Friesland om het Goudse wapenschild als bijmerk op hun tabakspijpen te plaatsen. Dit octrooi gold echter alleen voor Holland en niet voor tabakspijpen die in Utrecht waren geproduceerd. Dientengevolge konden ook de Utrechtse pijpenmakers misbruik maken van dit waarborg merk.

Afbeelding 256. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) op basis van bij naam bekende pijpenmakers per periode van 10 jaar in Utrecht.

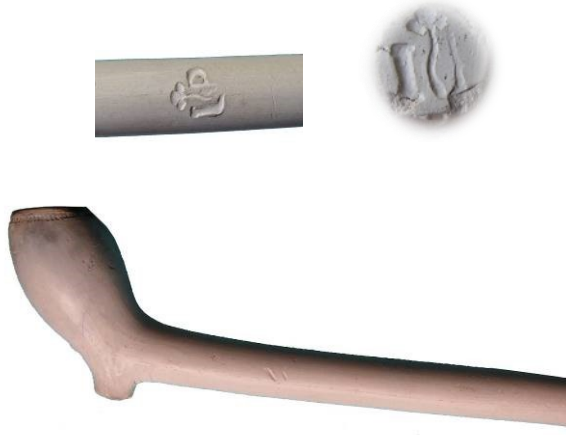
Afbeelding 257. Een karakteristieke Utrechtse pijp van rond het midden van de 17de eeuw. Naast het model verradt het merk een Utrechtse herkomst. Vindplaats Utrecht.

De laatste 18de eeuwse vermelding van een Utrechtse pijpenmaker is uit 1793 bij de inning van de 100ste penning. Het betreft de pijpenmaker Jan Glansbeek die zo arm was dat hij de 100ste penning niet kon betalen.

Uit 1813 is er nog een melding bekend dat er in Utrecht tabakspijpen zijn vervaardigd. Daarna duurt het tot ver in de 20ste eeuw alvorens weer tabakspijpen in Utrecht worden geproduceerd. In 1987 wordt namelijk de productie van Zenith uit Waddinxveen overgebracht naar Westraven. Tot aan 1994 zijn vervolgens tabakspijpen in Utrecht gemaakt. Vanaf 1994 is de productie van tabakspijpen naar Delft verhuisd.

Producten en typologie

In Utrecht ontwikkelden de pijpenmakers rond het midden van de 17de eeuw een model dat niet te vergelijken is met modellen uit andere centra.

Afbeelding 258. Een karakteristiek Utrechts model uit het derde kwart van de 17de eeuw van de pijpenmaker die de initialen IP gebruikte. Bodemvondst Amsterdam.

Naast het unieke model zijn ook de merken die de 17de eeuwse Utrechtse pijpenmakers gebruikten, bijzonder. Sommige initiaalmerken zijn namelijk voorzien van een Utrechts wapenschild of een tabakspant.

Afbeelding 259. Op beperkte schaal zijn in Lauwerecht geheel versierde tabakspijpen geproduceerd. In dit geval voorzien van een afbeelding van de Prins boven de niet meer zichtbare tekst PRINS / ruiter te paard met trompet.

In dit productiecentrum zijn in de 17de eeuw enkele geheel versierde tabakspijpen geproduceerd. Iets dat past bij een (wat) groter productiecentrum. Naast versieringen met de melkmeid/musketier komen we versieringen met een staande leeuw en de prins te paard tegen. De afwerking van de 17de eeuwse Utrechtse tabakspijp varieert van slecht tot middelmatig.

Afbeelding 260. Een product van de Utrechtse pijpenmaker Joseph Peeks met de Zwaan op de rechterzijde, symbool voor de Vecht. Bodemvondst Jutphaas.

In de 18de eeuw gaat het Utrechtse product geleidelijk aan over in een gangbaar West-Nederlands model. Typologisch kan er dan geen onderscheid meer worden gemaakt tussen een Utrechtse en West-Nederlandse tabakspijp. Op basis van de aangebrachte versiering kan in sommige gevallen wel een onderscheid worden gemaakt. Zo is de zwaan (symbool voor de rivier de Vecht) kenmerkend voor dit productiecentrum. Daarnaast kennen we diverse initiaalmerken die aan dit productiecentrum worden toegeschreven. Bijzonder is de vondst van Utrechtse tabakspijpen met hierop de volledige namen van de pijpenmakers: Joseph Peeks, Hendrik Versluys en Gerrit van Westdijk.

Afbeelding 261. Een product van de Utrechtse pijpenmaker Joseph Peeks die zijn volledige naam en het Utrechtse wapen op zijn tabakspijpen plaatste.

De 18de eeuwse Utrechtse tabakspijpen zijn over het algemeen van de korte (groffe) soort. Slechts een enkele keer is in Utrecht geprobeerd om lange ovoïde Gouwenaars te produceren. Eigenaar van de fabriek was David van Sorgen

die in 1777-1778 deze producten op de markt heeft gebracht.

Afbeelding 262. Een product van de Utrechtse pijpenmaker Jan Glansbeek uit het laatste decennium van de 18de eeuw. De slechte afwerking van deze pijp kan in verband worden gebracht met de armoede waarin deze pijpenmaker leefde.

Merken

De 17de eeuwse merken bestaan zoals gezegd meestal uit initiaalmerken al dan niet uitgebreid met een bloem of Utrechts wapenschild.

De 18de eeuwse producten zijn over het algemeen zijmerkpipen. Als zijmerk komen we initiaalmerken, de (Vechtse) zwaan, vogel op een tak, gekroonde vis en de gekroonde 18 naast het zijmerk het wapen van Utrecht tegen.

Bij de laat 18de eeuwse producten van Jan Glansbeek is een gestileerde roos aangebracht. Een versieringsmotief dat wel meer op tabakspipen wordt aangetroffen.

Verspreidingsgebied

De Utrechtse pijpenmakers zullen vooral voor de lokale markt maar ook voor de regionale markt hebben geproduceerd. Incidenteel worden tabakspipen uit dit productiecentrum in Amsterdam aangetroffen. Buiten deze regio worden deze tabakspipen vrijwel niet gevonden.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Afbeelding 263. Een baksteen voor het glazuren van pijpen gevonden in Westbroek nabij Utrecht. Waarschijnlijk een product van een Utrechtse (potten)bakker.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschattng productieperiode
Beek, Pel Evertsen van	1671	17cd-18a
Bolk, Joris ³³³		17b
Deijl, Jacob Dircksz.	1661-1662	17c
Dircksz., Dirk		17c
Glansbeek, Johannes	1793	18d
Graaff, Dirk de	1784	18d
Graaff, Pieter de	1753-1793	18cd
Graaff, Simon de	1778	18d
Groeneveld, Bastiaan Cornelis		17bcd
Groeneveld, Jacobus Bastiaensz.	1676-1685	17d
Noort, Dirck Dircksz. van		17cd
Peeks, Joseph	1753-1772	18bcd
Pieters, Michiel		17cd
Rogman, Jan	1753	18c
Sorgen, David van	1777-1778	18d
Tergouw, Arie van	1753	18bc
Tomasse, Joris		17c
Valck, Filip van der	1669	17c

³³³ Gegevens van Joris Bolk, Dirck Dircksz, Dirck Dircksz van Noort, Michiel Pieters en Joris Thomasse zijn ontleend aan Duco, 1981. Het is onduidelijk of deze pijpenmakers als zelfstandigen in Utrecht actief zijn geweest.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Versluijs, Dirk		18bc
Versluijs, Hendrik (de jonge)	1764	18cd
Versluijs, Hendrik (de oudere)	1753	18bcd
Versluijs, Jan Huygen en Claasje Versluijs	1733	18ab
Versluijs, Johannes (Jan)	1784	18d
Versluijs, Pieter	1753	18bcd
Vlack, Benjamin	1674	17cd
Vlack, Jan Willemsz.	1651-1674	17cd
Westdijk, Gerrit van	1753-1772	18c
Westraven	1987-1994	20d

Summary

In the 17th and 18th century there was a production of tobacco pipes in Utrecht. This pipe production was limited in its size. The pipes produced in Utrecht in the 17th century are characterized by their typical form. Some of the marks on these pipes were unique, like the Utrecht coat of arms or a flower, both combined with initials.

In the 18th century, production is focused on short-stemmed, side-mark pipes. That is not surprising as many of the pipe makers from Utrecht came from Schoonhoven, where these sorts of pipes were made. At the beginning of the 19th century tobacco pipe production ceases in Utrecht. The production in Utrecht was for the local market.

Venlo

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenijverheid

De ontwikkeling van de pijpenijverheid in Venlo hangt samen met de politiek bestuurlijke situatie in Limburg in de Franse tijd. De Provincie Limburg maakte vanaf 1795 deel uit van het Franse Rijk. De toevloed van pijpen uit het noorden werd door de instelling van de tollinie in 1810 afgesneden en er waren volop afzetmogelijkheden naar het zuiden en naar aangrenzende delen van Duitsland (Pruisen) dat deel uitmaakte, of verbonden was, met het Franse Rijk. Bovendien was de gehele linker Rijnsoever vanaf 1801 in Franse handen waardoor de pijpenmakers uit het Westerwald hun producten in dit gebied eveneens niet meer konden afzetten.

De eerste vermelding van een pijpenmakerij is uit 1807³³⁴. Jean Lenssen had toen een bietsuikerraffinaderij, een fabriek voor pijpen, pennen, was, ouwel, azijn, en aardewerk. Het voormalige klooster Mariaweide waar de pijpen werden vervaardigd was al in 1802 door Lenssen verworven. Het is dus waarschijnlijk dat de pijpenproductie in Venlo tussen 1802 en 1807 begonnen is. In de periode 1809-1811 heeft de fabriek 60 werknemers. In 1812 werken er in de pijpenfabriek 74 mensen³³⁵ die '3 mille gross à 12 Douzaine' produceren³³⁶. In 1813 zijn dit er 86 en in 1816: 60 tot 65 werknemers. Lenssen, die zelf

³³⁴ Kompier, 1982, blz. 75-99.

³³⁵ Loon/dag fl. 1,00. Algemeen Rijksarchief Den Haag, verzamelcollectie 2.21.06 collectie nr. 51, Goldberg nummer 45. Het gaat hier vermoedelijk om het loon van een kaster.

³³⁶ Een andere opgave vermeldt voor 1811 en 1812: 86 werknemers. Algemeen Rijksarchief verzamelcollecties 2.21.06 coll. Nr. 51 Goldberg nr 206.

vermoedelijk in Rheidt (nabij Krefeld) geboren is, betrok het merendeel van zijn werknemers uit het pijpenmakerscentrum Westerwald in Duitsland.

In mei 1815 komt Venlo na een jaar geallieerde bezetting bij Nederland. De achteruitgang van het bedrijf van Lenssen heeft vermoedelijk te maken met het verloren gaan van afzetmogelijkheden naar Duitsland. Toen vanaf 1816 een prohibitief invoertarief door Pruisen werd opgelegd verplaatste Lenssen in 1819 zijn bedrijf naar het naastgelegen Louisenburg (Pruisen). Het nieuwe bedrijf wordt daar geen succes vanwege het feit dat het Noordkanaal dat Rijn en Maas verbindt, niet tot stand kwam³³⁷.

Na het vertrek van Lenssen komt de pijpennijverheid in Venlo niet meer tot bloei. Als in 1819 Lenssen naar Louisenburg is vertrokken wordt de vervaardiging van pijpen door (vermoedelijk) een van diens knechts, Jan Hendrik Greefrath op een ander adres voortgezet. Greefrath heeft in 1820 twee werknemers en in 1829 worden in Venlo twee pijpenmakerijen (Greefrath en Kratz) met in totaal 12 werknemers vermeld. Greefrath verlaat vermoedelijk in 1833 of 1834 Venlo. In 1834 zijn er in Venlo twee pijpenmakerijen, van Peter Kratz en G. Dohr, waar in totaal twee mannen en twee vrouwen werken. De totale jaarproductie bedraagt 173.000 stuks. De productie van pijpen stopt tussen 1843 en 1848.

Producten en typologie

De enige pijpen die uit Venlo bekend zijn en vermoedelijk afkomstig zijn van de fabriek van Lenssen, zijn twee normale ovoïde pijpen. Deze zijn van een goede kwaliteit, maar minder fraai geglaasd dan de Goudse producten uit die tijd³³⁸. Pijpenmakersafval uit Venlo is niet bekend.

Merken

Uit de opgave van 1817 aan de Provincie blijkt dat Lenssen vier bekende merken zet: D, WS, BBW en 46. WS, BWB en 46 zijn op dat moment belangrijke Goudse merken, die achtereenvolgens bij de gerenommeerde bedrijven Pieter van der Want Gzn, Bartholomeus de Pier en weduwe van Cornelis van Leeuwen in gebruik zijn³³⁹. Alleen het merk D

³³⁷ Mielke, 2002, blz. 75-76.

³³⁸ Kompier, 1984, p. 4-5.

³³⁹ Het merk BBW is vermoedelijk op dezelfde wijze weergegeven als het Goudse merk BWB.

is dan in Gouda niet meer in gebruik. Ook zette Lenssen het merk het wapen van Venlo op zijn pijpen. Volgens de opgave van Lenssen op 'les pipes dit roi', de zogenaamde koningspijpen. Jan Hendrik Greefrath zet de merken BBW³⁴⁰ en 46 en bovendien zet hij de letters J.G. op zijn pijpen³⁴¹.

Verspreidingsgebied

De pijpen van Lenssen werden in de omgeving van Venlo en in de nabijgelegen delen van Pruisen afgezet. Gelet op de omvang van het bedrijf, de kwaliteit van de aangetrokken werknemers en de gebruikte merken zal het bedrijf van Lenssen hoogwaardige pijpen vervaardigd hebben, die de Goudse pijp op de lokale markt concurrentie aandeden³⁴². Lagere lonen, een moderner opgezet bedrijf en minder transportkosten maakten dat de producten van Lenssen concurrerend waren ten opzichte van de Goudse pijpen zowel in Venlo als ook in de aangrenzende gebieden in Duitsland.³⁴³ Na het vertrek van Lenssen was de productie in Venlo niet meer concurrerend voor Gouda.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Dohr, G.	1834	19b
Greefrath, Jan Hendrik	1820-1829	19ab
Kratz, Peter	1829-1834	19b
Lenssen, Jean	1807-1819	19a

³⁴⁰ Dit merk interpreteren we heden ten dage als het merk BWB.

³⁴¹ Van der Meulen, 1985, p. 44.

³⁴² Dit wordt bevestigd door een vondst nabij Venlo, waar een pijp met het merk het wapen van Venlo te voorschijn gekomen is. Kompier, 1984, p. 4.

³⁴³ In 1816 was het gemiddelde dagloon voor een volwassen mannelijke werknemer in Venlo 60 cent, terwijl dit in Gouda op 82 cent lag.

Summary

Clay pipe production in Venlo took place between (1802) 1807 and 1843 (1848). Until 1819 Jean Lenssen conducted a pipe factory with up to 86 employees and an annual production up to 500,000 pipes a year. After Lenssen left Venlo pipe production became less important. After 1819 three pipe makers Hendrik Greefraath, Peter Kratz and G. Dohr continued pipe production in Venlo. The quality of the pipes made by the Lenssen factory was rather good and could, in the Venlo region, compete with Gouda pipes. Until 1816 Lenssen exported pipes to Prussia. Only two pipes from Lenssen are known. Pipe makers' production waste has not been found.

Waddinxveen

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenijverheid

Na het faillissement van Zenith zet vanaf november 1984 Aart, de zoon van Otto van der Want, de productie van pijpen onder de naam Zenith in Waddinxveen voort³⁴⁴. Na twee tot drie jaar stopt hij om een ander vak te kiezen³⁴⁵. De Porceleyne Fles die in 1962 het aardewerkbedrijf Westraven al had overgenomen wordt in 1987 eigenaar van de rechten en de naam Zenith³⁴⁶. De productie werd ondergebracht bij Westraven in Groenekan (nabij Utrecht). Na de verhuizing van Westraven naar de hoofdvestiging van de Porceleyne Fles te Delft in 1994 wordt de productie van pijpen daar voortgezet³⁴⁷. Eind jaren 90 wordt de productie van het grootste deel van het assortiment gestaakt. Alleen de lakpunten blijven nog in productie.

Producten en typologie

Naast de bestaande modellen zoals Old Mokum, Facet, New-Wanta, Lady's pipes, Mystery-pipes en de Magic-serie brengt Zenith een gegoten lakpunt op de markt.

Merken

Tabakspijpen werden onder de naam Zenith op de markt gebracht.

Verspreidingsgebied

Het afzetgebied van Zenith was landelijk.

Pijpenmakers

Vanuit Waddinxveen zijn de volgende namen van pijpenmakers bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Zenith	1984-1987	20d

Summary

In Waddinxveen tobacco pipes were produced between 1984 and 1987 by the Zenith factory. After 1987 the Zenith factory was taken over by Westraven in the city of Utrecht and the production continued in Utrecht.

³⁴⁴ De Telegraaf, 14-10-1984.

³⁴⁵ Mondelinge mededelingen van O. van der Want, 2004. Het bedrijf was behoorlijk winstgevend. Er werd jaarlijks rond de honderdduizend gulden winst gemaakt.

³⁴⁶ Brief O. A. van der Want, 3-7-2004.

³⁴⁷ Smiesing, 1993.

Weert

Beknopte geschiedenis tabaks- pijpenrijverheid

In 1855 brengt Jacob Trumm zijn 'pijpenfabriek' van Maastricht over naar Weert. In 1856 geven Gedeputeerde Staten aan Johann Knoedgen en Jacob Trumm toestemming om een 'pijpenfabriek' met eigen oven op te richten³⁴⁸. Beide werkten voordien als zelfstandige pijpenmakers in Maastricht. Knoedgen gaat naar Bree en heeft daar een eigen pijpenmakerij. In 1860 wordt Jacob Trumm samen met zijn broer Joannes als pijpenfabrikant in het bevolkingsregister genoemd. Joannes gaat in 1868 eveneens naar Bree maar niet meer als pijpenbakker. Uit het huwelijk van Jacob Trumm en Maria Ida Bergmans worden twee kinderen geboren. De dochter Anna Maria Catharina trouwt in 1878 met Henricus Ludovicus Bergmans, die aanvankelijk onderwijzer was. Het bedrijf gaat dan Trumm-Bergmans heten.

Afbeelding 264. De beroemde gezichtspijp met beweegbare ogen en tong geproduceerd door Trumm-Bergmans uit Weert.

³⁴⁸ Engelen, 1985, blz. 33. H. van Aubel en J.R. van Dreesden worden in de aanvraag eveneens genoemd. Vermoedelijk waren zij financiers van het project.

De omvang van het bedrijf is vergelijkbaar met een middelgrote pijpenmakerij in Gouda. In 1861 heeft het bedrijf 16 werknemers. Dit daalt in 1863-1864 naar 10 personen. Daarna groeit het aantal werknemers gestaag naar ca. 15 werknemers in 1889 en neemt aan het begin van de 20^e eeuw weer af naar 10 tot 12 personen³⁴⁹. De omvang van de productie in Weert is niet goed in te schatten. Vermoedelijk ligt deze in de periode 1855-1900 tussen de 500.000 en 800.000 pijpen per jaar. Tussen 1900 en 1920 lopen de omzetten steeds verder terug. In de periode 1910-1918 worden jaarlijks gemiddeld nog 120.000 stuks geproduceerd. Vanaf 1919 lopen de verdiensten op de pijpen fors terug. Ook de omzet wordt gering. Er wordt in 1919 nog slechts 570 gros omgezet. Onvoldoende om een kaster aan het werk te kunnen houden. In 1922 worden nog geringe aantallen pijpen gebakken. Vermoedelijk is in 1922 de productie beëindigd en is Trumm-Bergmans geheel overgestapt op de productie van houten pijpen.

Producten en typologie

Het assortiment van Trumm-Bergmans week af van het Goudse assortiment. Naast Goudse en internationale modellen zijn Duitse, Franse en Belgische modellen in het assortiment vertegenwoordigd. Het overgrote deel van de geproduceerde pijpen waren gewone gladde modellen. Trumm-Bergmans heeft zo'n 270 soorten pijpen in productie gehad die in vele verschillende uitvoeringen geleverd konden worden (wit, rood, zwart, marbré, calciné, geëmailleerd, geschilderd, Delfts blauw, etc.). de pijpen van Trumm-Bergmans hadden een goede tot hoge kwaliteit. Trumm Bergmans voert voor Nederland enkele opvallende groepen pijpen: de bedevaartspijpen (Duitse inspiratie), de van

Gambier nagemaakte figurale pijpen, de marbré pijpen (Belgische invloed), de 'Whieldon procedé'

³⁴⁹ Engelen, 2006, blz. 27.

pijpen (Engelse invloed) en de asbestos pijpen³⁵⁰. Ook werden doorrokers geproduceerd. Vanaf wanneer Trumm-Bergmans met de productie van doorrokers is begonnen is onbekend³⁵¹. Trumm-Bergmans leverde een hoogwaardige kwaliteit.

Merken

Hiel of zijmerken zijn door Trumm-Bergmans niet gezet. Wel wordt voor sommige pijpen een intagliostempel gebruikt met de volledige firmanaam en de plaats van vervaardiging: Trumm-Bergmans Weert. Ook wordt het steelstempel T.B. A Weert gebruikt. Ook wordt een in de vorm gestempelde naam gebruikt³⁵².

Afbeelding 265. Bachuspijp geproduceerd door Trumm-Bergmans. Datering 19d.

Verspreidingsgebied

Trumm-Bergmans zette zijn pijpen voornamelijk binnen Nederland af. Aanvankelijk werden de pijpen afgezet in Limburg en delen van Brabant en Gelderland. In 1868 worden ook naar de steden Amsterdam, Groningen, Rotterdam, Dordrecht, Gouda en Gorinchem pijpen geleverd. Trumm-Bergmans werkte zowel met reizigers met monsterkoffers voor de meer nabij gelegen gebieden als met grossiers in bepaalde delen

³⁵⁰ Thomas Whieldon (1719-1795) een prominente Engelse pottenbakker maakte ongeglazuurd aardewerk met bijzondere kleuren. Marbré pijpen zijn gevlekt geglaazuurd. Asbestos pijpen zijn pijpen met een hoog gehalte aan magnesium silicaat (asbest) en als zeer duurzaam golden. Bedevaartspijpen zijn pijpen die van een bedevaart als souvenir werden meegenomen.

³⁵¹ Mededeling Jos Engelen, 2008.

³⁵² Engelen, 2006, p. 24.

van het land, zoals bijvoorbeeld Wortelboer uit Groningen voor de vier noordelijke provincies en later ook voor grotere delen van ons land. Ook naar Duitsland werden op kleine schaal pijpen uitgevoerd³⁵³.

Pijpenmakers

Feitelijk is de pijpenfabriek van Jacob Trumm en de hieruit voortgekomen fabriek Trumm-Bergmans de enige pijpenfabriek in Weert geweest.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Trumm, Jacob	1855-1878	19cd
Firma Trumm-Bergmans	1878-1922	19d-20a

Summary

In 1855 Jacob Trumm started a pipe manufactory in Weert. After the marriage of his daughter with Henricus Ludovicus Bergmans the firm is renamed Trumm-Bergmans. In the 19th century the estimated production is about 500,000 – 800,000 pipes a year. In the 20th century production slowly declines and the last time the kiln was fired was in 1922. Trumm-Bergmans produced 270 different sorts of pipes. Some of them are not typically Dutch, but influenced by pipes from Belgium, Germany and England. Trumm-Bergmans did not use marks. Only name stamps on the pipe stem were used. Most of the pipes were traded in the southern Dutch Provinces; but also to towns like Amsterdam, Groningen, Rotterdam, Dordrecht, Gouda and Gorinchem.

³⁵³ Engelen, 2006, p. 44-49.

Woerden

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid³⁵⁴

De vroegste vermelding van tabakspijpenijverheid in Woerden is uit het laatste kwart van de 17de eeuw. In die periode zijn tenminste twee pijpenmakers actief geweest: Pieter van Vlaenderen (< 1690) en Pieter Schaep (circa 1687-circa 1690).

De Woerdense pijpenijverheid heeft nimmer een grote omvang gehad. Van één pijpenmaker, Wouter Begeer, is een inventaris bekend. In deze inventaris wordt opgesomd: "agt schroeven, vijftien koopere vormen, hondert korte planken, tagtig lange planken, zeven blokken en dan nog de andere banken en rakken, mitsgaders de merken en torrendens en verder toebehooren van dien". Hieruit ontstaat het beeld van een bedrijf waar tenminste enige knechten moeten hebben gewerkt.

Uit het tweede kwart van de 18de eeuw kennen we in totaal een viertal pijpenmakers en een knecht van naam. De vermelding van deze knecht, Gerrit Pruimenboom, is tevens de laatste keer (1742) dat we iets van het pijpenmakersambacht in Woerden terugvinden.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit Woerden geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Het spreekt voor zich dat door het ontbreken van vondsten die aan dit productiecentrum kunnen worden toegewezen, het vooralsnog niet mogelijk

is om een typologie voor dit productiecentrum op te zetten.

Merken

Een trechtvormige pijp gemerkt met het wapen van Woerden is bekend³⁵⁵. Mogelijk betreft het een lokaal product.

Er zijn geen andere aanwijzingen dat in Woerden gemerkte tabakspijpen zijn gezet.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de archivalia die handelen over de tabakspijpenijverheid in Woerden, wordt aangenomen dat de pijpenmaker(s) uit deze stad voor de lokale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Vanuit Woerden zijn de volgende namen van pijpenmakers bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Begeer, Leendert Bastiaansz	1727-1728	18b
Begeer, Wouter	1728-1732	18b
Bosch, Aart	1731-1732	18b
Hovenier, Pieter	1723-1727	18bc
Schaep, Pieter	1687-1690	17d
Vlaenderen, Pieter van		17d

Summary

In Woerden tobacco pipes were produced between about 1687 and 1742. Only a limited number of names of tobacco pipe makers from Woerden are known. This suggests a small tobacco pipe production in this town.

Pipe makers' production waste has not been found. Similarly, there are no tobacco pipes known that can be assigned to this production centre.

³⁵⁴ De historische gegevens zijn ontleend aan Van der Lingen, 2000.

³⁵⁵ Van der Lingen, 2000, p. 1216.

Zutphen

Beknopte geschiedenis tabakspijpenrijverheid³⁵⁶

De tot nog toe vroegste vermelding van tabakspijpenrijverheid in Zutphen is uit 1646. In dat jaar wordt in het verpondingscohier een zekere Engbert de pijpenbacker genoemd. Engbert was op dat moment als huurder samen met de weduwe Engele (van Eijll), weduwe van Evert Noordinck, woonachtig in het pand Sprongstraat 8.

Afbeelding 266. Voorzijde van het pand Sprongstraat 8 waar Engbert de Pijpenbacker woonachtig was (foto januari 2008).

Naast Engbert is zeker nog een tweede pijpenmaker in Zutphen actief geweest. Het betreft de uit Deventer afkomstige Berent Harscamp. Berent wordt in 1681 in het boek van de Nederlands Hervormde lidmaten, ingeschreven.

³⁵⁶ Gegevens zijn ontleend aan Van Oostveen, 2008: *Kleipijpen uit Zutphen (Zutphense Archeologische Publicaties nummer 6)*

Op 4 maart van dat jaar heeft Berent van de magistraten van Zutphen een monopolie verkregen op het uitoefenen van het beroep van pijpenmaker. Hierdoor heeft Berent voor de duur van 12 jaar het alleenrecht op de productie van tabakspijpen binnen Zutphen verkregen.

Op 31 december 1687 koopt Berent en zijn vrouw een "seecker huys ende wehre" gelegen aan de Barlheze 11.

Berent wordt in 1696 voor de laatste keer in het archief genoemd wanneer hij een testament laat opmaken.

Afbeelding 267. Voorzijde van het pand Barlheze 11 te Zutphen, dat op 31 december 1687 door Berent en zijn vrouw werd aangekocht (foto januari 2008).

Nadere gegevens over pijpenmakers uit Zutphen zijn tot op heden niet bekend. Wel is bekend dat in 1828 een pijpdomaker genaamd Roef Joseph Meyer in deze stad actief is geweest.

Producten en typologie

Tot op heden is er vanuit Zutphen geen productieafval (misbaksels van tabakspijpen, pijpenringen of restanten van pijpenpotten) van een pijpenmaker bekend.

Afbeelding 268. Een dubbelconische kleipijp die door een Deventer of Zutphense pijpenmaker is geproduceerd. Bodenvondst Zutphen. Datering 1640-1660.

Ondanks het nauwgezette archeologische tabakspijpenonderzoek dat voor deze stad is uitgevoerd, is het tot op heden niet gelukt om een Zutphens tabakspijpenmodel te herkennen.

Merken

Aangenomen wordt dat de twee pijpenmakers die bekend zijn, ongemerkte producten hebben vervaardigd.

Verspreidingsgebied

Gezien de beperkte omvang van de Zutphense pijpennijverheid is het aannemelijk dat de pijpenmakers hun producten voor de locale markt hebben geproduceerd.

Pijpenmakers

Uit Zutphen zijn twee namen van pijpenmakers bekend:

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Harscamp, Berent	1681	17d
Pijpenbacker, Engbert de	1646	17b

Summary

In the 17th century there was in Zutphen a small tobacco pipe production. So far the names of two pipe makers from this town are known: Engbert from 1646 and Berent Harscamp, who is mentioned in the last two decades of the 17th century.

Until now one over-fired is known.

We can assume that the pipe makers in Zutphen produced simple pipes without a mark for the local market.

Zwolle

Beknopte geschiedenis tabakspijpenijverheid³⁵⁷

De vroegste vermelding van de productie van tabakspijpen in Zwolle is uit 1628³⁵⁸. Op 10 september van dat jaar doet “Jacobus Hartevier panding ende beslag aan sodane toebackspijpen ende drie potten als Jan Pottebacker heeft ontvangen om te backen van de Engelsman, wonende in Jacob in die steernen huys ende is die boschap eens voor driemaal aangenomen diener Tonnins Egberts”. Uit deze bron kan geconcludeerd worden dat het rookgedrag in Zwolle een dusdanige omvang had bereikt dat er plaats was voor een lokale pijpenmaker³⁵⁹.

Afbeelding 269. Een met de gekroonde AH gemerkte pijp die wordt toegeschreven aan de Zwolse pijpenmaker Abraham Haddis. Bodemvondst Zwolle.

In 1636 wordt opnieuw melding gemaakt van iemand die tabakspijpen produceert. Het is in dit geval de pijpenmaakster Geesgen Derx die woonachtig is bij het Pestengasthuis³⁶⁰.

³⁵⁷ Gegevens zijn ontleend aan Van Oostveen 2004A, Van Oostveen 2005, Van Oostveen 2005A, Van Oostveen 2006 en Carmiggelt 1980.

³⁵⁸ Gemeente Archief (G.A.) Zwolle, RA001-00269, p.239.

³⁵⁹ Deze pijpenmaker was woonachtig op de Nieuwstraat.

³⁶⁰ Nabij Weversgildeplein.

Dit archiefstuk gaat over een beslaglegging op de goederen van deze pijpenmaakster³⁶¹. Het duurt vervolgens tot 1657 alvorens we weer een vermelding over haar tegen komen. In dat jaar koopt zij namelijk een huis naast “Het hof van Holland” van de erfgenamen van Werner Hendrix³⁶².

Werner Hendrix was bij leven bakker en het mag dientengevolge niet uitgesloten worden dat in zijn voormalige huis (huidige locatie Eiland 38) een oven aanwezig is geweest.

Afbeelding 270. Voorzijde van het pand Eiland 38 waar Werner Hendrix woonachtig was (foto maart 2008).

Deze oven zou door Geesgen Derx voor het bakken van tabakspijpen kunnen zijn gebruikt. In 1662 wordt zij, als zij haar testament opmaakt, wederom als pijpenmaakster genoemd. Geesgen Derx heeft het beroep van pijpenmaakster mogelijk tot 1672 uitgeoefend.

Afbeelding 271. De pijpenbakkerstraat in Zwolle.

Geesgen Derx had met haar man Jan Haddis tenminste één zoon: Abraham Haddis. Deze Abraham Haddis trouwde in 1657 met Annichien Martersz. en gaat vervolgens met zijn kersverse echtgenote in een pand op Het Eiland wonen.

Op 5 juli 1675 doet Abraham Haddis een opmerkelijk verzoek. Zijn moeder maakt op dat moment geen tabakspijpen meer en er bestond een mogelijkheid om een monopoliepositie voor het produceren van tabakspijpen binnen de stad

³⁶¹ G.A. Zwolle, RA001-00270, p. 105.

³⁶² G.A. Zwolle, RA001-00030, p. 576

Zwolle te verkrijgen. Hiervoor dient Abraham Haddis een verzoek bij de magistraat in om: "niemand vreemd hij van buiten inkomende moge worden gepermitteert om neffens hem tabacspijpen te backen". Dit verzoek wordt gehonoreerd³⁶³.

Op 29 september 1675 wil Abraham Haddis een knecht aannemen maar dit is tegenstrijdig met het alleenrecht welke hij eerder dat jaar heeft verkregen³⁶⁴. Uit dit archiefstuk blijkt dat de tabakspijpen bij Abraham zelf worden gebakken. In 1683 en later komen we wederom Abraham Haddis in de archieven tegen echter of hij op dat moment nog steeds tabakspijpen maakt is niet bekend. In zijn testament wordt bijvoorbeeld geen melding gemaakt van voorwerpen die met een pijpenmakerij in verband kunnen worden gebracht.

Naast Geesgen Derx en Abraham Haddis komen we nog enkele 17de eeuwse pijpenmakers in de archivalia tegen. Zo moet rond het jaar 1660-1665 en zekere Hendrik Pellen actief zijn geweest. Verder heeft ook Jan Balthazar kleipijpen gebakken³⁶⁵.

In hoeverre hij deze kleipijpen ook zelf heeft geproduceerd is tot op heden onduidelijk.

Afbeelding 272. Een kleipijp met het zijmerk de gekroonde BK die wordt toegeschreven aan de Zwolse pijpenmaker Baltus Kroon. Bodemvondst Zwolle.

Baltus Kroon begon in het laatste decennium van de 17de eeuw zijn pijpenmakerij. Baltus trouwt op 12 april 1696 met Femmetje Lubberts Eilants³⁶⁶. Dat er onderling tussen de pijpenmakers banden waren, blijkt uit het feit dat Baltus Kroon in 1698

³⁶³ G.A. Zwolle, AAZ01, fol. 353, 5 juli 1675

³⁶⁴ G.A. Zwolle, AAZ01, 29 september 1675, p. 364

³⁶⁵ G.A. Zwolle, RA0001-00278, p. 129. 4 september 1693. Het betreft een pijpenbakker die woonachtig is in de buurt van de brug bij de Zwanentoren.

³⁶⁶ G.A. Amsterdam, D.T.B. 525-336, huwelijksintekening 12 april 1696

getuige was bij het huwelijk van zijn collega pijpenmaker Wilhelmus Krijnder³⁶⁷.

Rondom 1723 heeft Baltus twee huizen in zijn bezit. Eén huis is gelegen bij de Vispoort op de hoek met de Broerenkerk. Het andere huis is gelegen aan de Waterstraat tegenover de Zwanentoren.

In 1738 blijkt Baltus Kroon in grote financiële moeilijkheden te verkeren. Dientengevolge moet hij twee panden die hij in zijn bezit heeft verkopen. Daarnaast verkoopt hij voor fl. 90,-- twee kleihokken die bij de Broerenkerk waren gelegen³⁶⁸. Uiteindelijk is Baltus Kroon in 1754 op 82-jarige leeftijd overleden. Het is onduidelijk in welke periode deze pijpenmaker exact actief is geweest. Duidelijk is in ieder geval wel dat hij in de periode 1696-1738 onafgebroken pijpenmaker is geweest. In hoeverre hij tussen 1738 en 1754 nog tabakspijpen heeft geproduceerd is onbekend.

Aan het begin van de 18de eeuw was Baltus Kroon niet de enige pijpenmaker die in Zwolle actief was. Ook wordt Wilhelmus Krijnder als pijpenmaker genoemd. Daarnaast worden pijpenmakers als Geertjen, die woonachtig was in het voormalige pand van Abraham Haddis³⁶⁹, de op het Eiland woonachtige Jan Harms en enkele telgen uit het geslacht Van der Veen genoemd.

Afbeelding 273. Een zijmerkpip met de afbeelding van een visser / 3 gekroonde vissen boven de initialen FVV, die wordt toegeschreven aan de Zwolse pijpenmaker Frans van der Veen. Bodemvondst Zwolle.

Deze laatstgenoemde familie blijkt een echte pijpenmakersfamilie te zijn geweest alhoewel de exacte verbanden tussen de verschillende personen niet helemaal duidelijk zijn. Vooral nog lijkt de in de Nieuwstraat woonachtige Cornelis

³⁶⁷ G.A. Zwolle, Trouwboek RBSO 727, fol. 205, 17 december 1698.

³⁶⁸ G.A. Zwolle, RA001-00352, p. 171 e.v.

³⁶⁹ Het betreft het huidige pand Thorbeckegracht 22-23.

van der Veen, in 1709³⁷⁰ de vroegst vermelde pijpenmaker uit dit geslacht. Lang lijkt Cornelis niet als pijpenmaker actief te zijn geweest. Enkele jaren na zijn eerste vermelding wordt hij namelijk al weer als “carveelschipper” genoemd. Kort na de actieve periode van Cornelis van der Veen wordt Frans van der Veen actief. In 1713 koopt hij twee huisjes op het Eiland van G. Rousse waar hij zeer waarschijnlijk met de pijpenfabricage is begonnen. Frans is in 1696 getrouwd met Berentjen Elsing.

Samen met Berentjen kreeg Frans een tiental kinderen waarvan er enkele vrijwel direct na hun geboorte zijn overleden. Frans is tot aan zijn dood pijpenmaker gebleven. Na de dood van Frans³⁷¹ wordt het pijpenmakersbedrijf overgenomen door zijn 26-jarige zoon Adolf. Lang is hij echter niet als pijpenmaker actief geweest. Binnen één jaar nadat hij als zelfstandige is begonnen is Adolf namelijk al overleden. De huisjes met kleihok gaan in 1738 voor een bedrag van fl. 1350,- over op Johannes Jacobus van der Veen³⁷². Johannes Jacobus van der Veen is tot aan zijn dood in 1787 actief gebleven als pijpenmaker³⁷³. Hij bleek een dusdanige omzet te hebben dat hij zeker één knecht in dienst had³⁷⁴. Na de dood van Johannes Jacobus wordt het bedrijf voortgezet door zijn weduwe Anna Maria van Ankum. Na de dood van deze laatstgenoemde gaat de pijpenmakerij over op haar zoon Frans van der Veen. Deze Frans van der Veen doekt de pijpenmakerij rond het jaar 1800 op. Immers in 1803 worden door hem de twee panden gelegen aan de Doornstraat in het openbaar geveild³⁷⁵. Beide panden leveren samen fl. 875,- op en Frans blijkt op dat moment van beroep schoenmaker te zijn.

Naast bovengenoemde personen komen we in de archieven ook een Gerrit van der Veen en een zekere Egbertus van der Veen tegen. Hun relatie met voornoemde personen is vooralsnog onduidelijk.

³⁷⁰ G.A. Zwolle RA001-00281, fol. 512, 8 april 1709.

³⁷¹ G.A. Zwolle, RBSO begraafboek, 2 december 1737.

³⁷² G.A. Zwolle, AAZ01-04256, p. 562, 2 juli 1738.

³⁷³ Deze pijpenmaker was woonachtig op de huidige Nieuwstraat 63.

³⁷⁴ Het betreft Hendrik van Munster die bij zijn baas Jacobus van der Veen inwoonde en mogelijk Jacob Bruggeman.

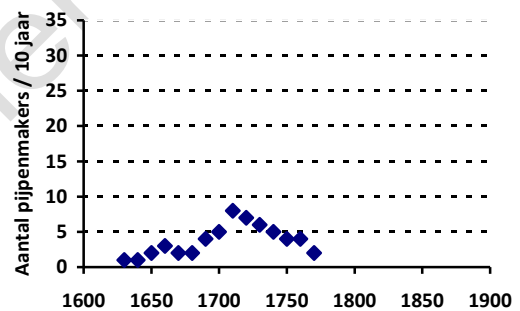
³⁷⁵ G.A. Zwolle, RA001-00102, p. 83

Gerrit van der Veen had een huis aan de Diezerstraat 107 en was mogelijk pijpenbakker van beroep.

Egbertus wordt in het vuurstedenregister genoemd en was tussen 1723 en 1728 pijpenbakker van beroep³⁷⁶.

Afbeelding 274. Een 18de eeuws product met het merk de twee klaverbladen van een vooralsnog onbekende Zwolse pijpenmaker. Datering 1720 – 1750. Bodemvondst Zwolle.

Afbeelding 274. Gesommeerd aantal pijpenmakers (schatting) per periode van 10 jaar in Zwolle. De Zwolse tabakspijpennijverheid viert zijn hoogtij in de eerste helft van de 18de eeuw.

Afbeelding 275. Een karakteristiek 17de eeuws Zwols product waarop een glazuurvlek zichtbaar is. Datering circa 1650. Bodemvondst Zwolle.

³⁷⁶ Egbertus was woonachtig op het Eiland tussen de Klokkensteeg en de Drietrommetjessteeg in het huis genaamd “De lusthof”

Producten en typologie

De pijpen van rond het midden van de 17de eeuw hebben een model dat karakteristiek is voor dit productiecentrum.

Na het midden van de 17de eeuw gaat het Zwolse model langzamerhand steeds meer het West-Nederlandse model volgen. In de 18de eeuw is er typologisch geen verschil meer aan te geven tussen een West-Nederlands of Zwols product. De Zwolse pijpenmakers hebben zich op de goedkope, kortstelige producten gericht.

Dit in tegenstelling tot 17de eeuwse Zwolse producten waar zich soms net afgewerkte en gemerkte exemplaren onder bevinden. Producten van Abraham Haddis vertonen soms zelfs een kruisbandversiering op de steel. Een indicatie dat hij de Goudse producten probeerde te imiteren.

Kenmerkend voor Zwolse 18de eeuwse productie is de relatief grote hoeveelheid geheel versierde kortstelige tabakspijpen die hier zijn vervaardigd. Frequent komen zijmerkpijpen met de visser en/of een molen voor.

Afbeelding 276. Een Zwolse tabakspijp met op de linkerkant het gekroonde wapen van Zwolle en op de rechterkant een visser. Bodemvondst onbekend.

Maar ook in de 17de eeuw werden al geheel versierde tabakspijpen door de Zwolse pijpenmakers op de markt gebracht.

Pijpenbakkersafval bestaande uit tabakspijpen, pijpenpotten en pijpenringen, zijn uit deze stad bekend³⁷⁷. Dekfels van pijpenpotten evenals trompetten zijn (nog) niet aangetroffen.

Merken

In Zwolle werden meerdere merken op tabakspijpen gezet. Een bekend 17de eeuws

³⁷⁷ Zie bijvoorbeeld van Oostveen, 2005A en Carmiggelt 1980 maar ook in Stadshagen zijn restanten van pijpenpotten met "vinnen" aangetroffen

hielmerk is de gekroonde AH die wordt toegeschreven aan Abraham Haddis.

Uit de 18de eeuw kennen we vooral initialen als zijmerk zoals K, AV, BK, RS, VR, AVV, VIV, FVV, VAV, twee klaverbladen en het wapen van Utrecht. Laatst genoemde merk is mogelijk een lokale reactie op dit versieringsmotief dat uit productiecentra als Gorinchem, Schoonhoven en Utrecht bekend was.

Afbeelding 277. Een Zwolse tabakspijp uit het laatste kwart van de 17de eeuw versierd met bloemen. Bodemvondst Zwolle.

Verspreidingsgebied

De Zwolse producten worden naast de lokale markt tevens voor de regionale markt geproduceerd. Met enige regelmaat worden Zwolse producten in Deventer³⁷⁸ maar ook elders in de provincie Overijssel aangetroffen³⁷⁹. Zwolse producten zijn tot op heden op één uitzondering na, niet in het Gelderse Zutphen aangetroffen³⁸⁰. Sporadisch worden Zwolse producten in een stad als Amsterdam aangetroffen.

³⁷⁸ Zie bijvoorbeeld Van Oostveen 2006a.

³⁷⁹ Zie bijvoorbeeld Van Oostveen 2009.

³⁸⁰ Zie Van Oostveen 2008.

Afbeelding 278. Een 18de eeuwse product (1720-1760) met de visser / drie gekroonde vissen. Bodemvondst Zwolle.

Afbeelding 279. Mogelijk een Zwols product uit het tweede kwart van de 18de eeuw. Linkerzijde een staande leeuw. Rechterzijde het fortuin.

Pijpenmakers

In het navolgende een opsomming van archivalisch bekende (zelfstandige) pijpenmakers, de vermelding wanneer deze pijpenmakers als zelfstandige actief waren en een ingeschatte productieperiode van deze pijpenmakers.

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Balthazar, Jan	1693	17d
Bruggeman, David	1745-1758	18bc
Brugman, Philippus	1749	18bc
Bruins, Johannes		18c
Derx, Geesgen	1636-1672	17bc
Geertjen	1676-1723	17d-18a
Groeneveld, Berent	1745	18b
Haddis, Abraham	1675	17cd
Haddis, Jan		17bc
Hansen, Frerik		17c
Harms, Jan	1709-1716	18a
Hulsebos, Hendrik	1750	18bc
Jurgens, Daniel	1745	18b
Kreinder, Willem	1721	18a

Pijpenmaker	Archivalische vermelding als pijpenmaker	Inschatting productieperiode
Kroon, Baltus	1696-1738	17d-18ab
Munster, Hendrik van	1744	18b
Pellen, Hendrik	1665	17c
Penninck, Hendrick	1662	17c
Potters, Hendrik	1742	18b
Veen, Adolf van der	1738	18b
Veen, Cornelis van der	1709	18a
Veen, Egbertus van der	1723-1728	18ab
Veen, Frans van der	1723-1740	18ab
Veen, Frans van der	1783	18d
Veen, Gerrit van der	1736	18b
Veen, Jacobus van der	1738-1787	18bcd
Vilsteren, Jan van	1745	18b
Vilsteren, Willem van	1770	18c
Wuitinck, Berend	1735-1740	18b

Summary

In Zwolle tobacco pipe have been produced from about 1628 until approximately 1800. Around the middle of the 17th century the pipe makers in Zwolle produced a model that is only known from this town. Slowly the characteristics of this model disappeared and in the 18th century the Zwolle tobacco pipes can't be distinguished typologically from tobacco pipes from other production centres in the western part of the country.

Around the middle of the 17th century in Zwolle good quality pipes were produced. Sometimes these pipes do have a decoration around the stem. At the end of the 17th century and during the 18th century the quality was reduced. In this period only short stemmed tobacco pipes were produced. Several of these pipes have a rich decoration with motives like fisherman, mills, the Zwolle coat of arms, soldiers, etc.

Pipes were sold in Zwolle and in the region around Zwolle and in Overijssel.

Production waste in the form of tobacco pipes, pipe pots and pipe rings have been found.